ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ

ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ

ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ

ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ

ESTD. 1940

ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ

2-ਲਾਜਪਤ ਰਾਇ ਮਾਰਕਿਟ, ਲੁਧਿਆਣਾ

BABA AALA SINGH

by

S. Karam Singh Historian

2006

ਮੁੱਲ : 100/- ਰੁਪਏ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਤੇਜਿੰਦਰ ਬੀਰ ਸਿੰਘ
ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 2-ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਮਾਰਕਿਟ,
ਨੇੜੇ ਸੁਸਾਇਟੀ ਸਿਨੇਮਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ।
Ph. : 2740738, 5540738

FAX—91-161-2740738

E-Mail:-lahorebookshop40@Rediffmail.com

ਲੇਜ਼ਰ ਸੈਟਿੰਗ : ਲਿਟਲ ਗ੍ਰਾਫ਼ਿਕਸ, ਜਲੰਧਰ।

Printed in India

ਛਾਪਕ : ਸਰਤਾਜ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਜਲੰਧਰ।

ਤਤਕਰਾ

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ॥

ਭੂਮਿਕਾ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਹਾਲ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ, ਐਸੇ ਅਧੂਰੇ ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਹਨ ਕਿ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਦਿਲ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਗੱਲ ਅਸਲ ਇਹ ਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਆਪ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੀ ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਕਰੇ, ਤਦ ਤੱਕ ਉਹ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਦੁਆਰਾ ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕੇਵਲ ਏਨਾ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਦੋ-ਚਾਰ ਮੋਟੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਬਲਕਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਧਾਰੀਵਾਲ, ਰਾਏਕੇ ਤੇ ਈਸੇ ਖ਼ਾਂ ਮੰਜ ਵਰਗੇ ਹਾਕਮ ਸਨ, ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਸਾਬੋਕੇ ਤੇ ਭੱਟੀ, ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹਾਕਮ ਸਨ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਮਾਰਖ਼ੋਰ ਬੈਰਾੜ। ਜਦ ਤੱਕ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਗਵਾਂਢੀਆਂ ਦੇ ਹਾਲਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ, ਮਾਨੋ, ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਮਖ਼ੌਲ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੇ ਚੁਗਿਰਦੇ ਕਈ ਤਾਕਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਕਮ ਆਪਣੀ ਵੱਖ ਹਕੂਮਤ ਜਗਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਹਰ ਸਾਲ ਗਿਲਜੇ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵੱਖ ਹਕੂਮਤ ਮਨਵਾ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਠੰਢ ਉਤਰਦਿਆਂ ਹੀ, "ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਲ" ਇਧਰ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਅੱਡ ਉਗਰਾਹੀ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਭੱਟੀ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਾੜੇ ਮਾਰਨ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਸੀ; ਸਾਬੋਕੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਰਾਏਕਿਆਂ ਤੱਕ ਦੇ ਪਸ਼ੂ ਘੇਰ ਲਿਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਚੁਤਰਫ਼ੀਂ ਇਕ ਘਮਸਾਨ ਮੱਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੌੜੀ ਵੇਲ ਵਾਂਗ ਵੱਧ ਰਹੇ ਸਨ।

੧. ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦਾ ਭਾਈ—ਕਿਆਂ ਤੇ "ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਲ" ਨਾਲ ਬੜਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ। ਇਕ ਧਿਰ ਦਾ ਕੰਮ ਬਾਕੀ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਰਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਸਨ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਸਾਂਝੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਧਿਰ ਦੇ ਹਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤ੍ਰਿਗੜੇ (Trio) ਵਿੱਚੋਂ ਆਪ ਇਕ ਧਿਰ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦੇਵੋ, ਬਾਕੀ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਹਾਲ ਆਪ ਸਮਝ ਹੀ ਨਾ ਸਕੋਗੇ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹਾਲ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਕੇਵਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹਾਲਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋ ਹੋਰ ਤਾਕਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਅਸਰਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਖ਼ਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪਿਆਜ਼ ਦੀਆਂ ਜੇਕਰ ਛਿੱਲਾਂ ਲਾਹੀ ਜਾਈਏ, ਤਾਂ

ਪਿਆਜ਼ ਦਾ ਵਜੂਦ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਸਭ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਇਕ-ਦੂਜੀ ਉੱਤੇ ਇਤਨਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕੀਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹਾਲ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਿੱਖ-ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਵਰਸ਼ ਪਾਈ ਸੀ, ਆਪ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਨ, ਆਪ ਦੇ ਚੁਗਿਰਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਵਿਵਸਥਾ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਤਦ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਸਿੱਖ ਵਿਵਸਥਾ ਵੱਲੋਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਠੀਕ-ਠੀਕ ਹਾਲ ਲਿਖ ਸਕੇ।

ਸਿੱਖ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ? ਸਿੰਘ ਉਠਦੇ ਸਨ, 'ਦਲ' ਬਣਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਚੂਨੇ ਗੱਚ ਫ਼ਸੀਲ ਨਾਲ ਆ ਟੱਕਰ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਦੌਲਤ ਦਾ ਲਾਲਚ ਨਹੀਂ ਸੀ—ਦੌਲਤ ਹੋਰਨਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਲਾਲਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਕੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਅੱਗ ਬਲ ਉਠਦੀ ਸੀ, ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਦੇਖ-ਸੁਣ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਮਵਾਤੇ ਬਲ ਉਠਦੇ ਸਨ, ਭਾਂਬੜ ਬਲ ਉਠਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸੇਕ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੌਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਿਸ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਅਸਲ ਰਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਗਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫੋਕ-ਫੋਕ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਰੱਖ ਲਿਆ ਹੈ।

੨. ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਾਧਾਰਣ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਰਾਜ ਪਦਵੀ ਤੱਕ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਆਪ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਥਾਣੀਂ ਚੜ੍ਹੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਰਦਾਰੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਜਗੱਦੀ ਤੱਕ ਆ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦਾ ਜੀਵਨ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖ ਕੇ ਤੁਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਝੁਕਿਆਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਾਲ ਅਨਿਆਇ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ।

ਗਰਿਫ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹਾਲ ਲਿਖੇ ਹਨ ਅਤੇ "ਤਜ਼ਕਰਾ" ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੀ ਰਾਜਗੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਇਕ ਅੰਗ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲ ਅਧੂਰੇ ਹਨ।

੩. ਤੀਜੀ ਵੱਡੀ ਔਕੜ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਾਲਾਂ ਦੀ ਥੁੜ੍ਹ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਹਾਲ ਕਿਤੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਅਤੇ ਜੋ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਅਧੂਰੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਫੁੱਲ ਚੁਣਕੇ ਗੁਲਦਸਤਾ ਬਣਾ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ, ਇਥੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾਣ ਲੱਭੋ, ਧਾਤ ਕੱਢੋ, ਉਸ ਨੂੰ ਢਾਲ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸ ਕਰੋ ਅਤੇ ਫਿਰ ਗਹਿਣਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਕਾਰੀਗਰੀ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਹੈ।

ਅੱਡ-ਅੱਡ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਤੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਨਿੱਕੀ-ਨਿੱਕੀ ਗੱਲ ਵਾਸਤੇ ਕਈ-ਕਈ ਦਰਜਨ ਤਵਾਰੀਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਪਿਆ-ਕੇਵਲ ਪਾਨੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਵੇਖਣ ਲਈ ਲਗਭਗ ਵੀਹ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਤਵਾਰੀਖ਼ਾਂ ਦੇਖਣੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਜਿਸ-ਜਿਸ ਜਗ੍ਹਾ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਉਸ ਥਾਂ ਆਪ ਜਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਹਾਲ ਪੁੱਛੇ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ-ਜਿੱਥੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਲੜਾਈਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ,

ਉਹਨਾਂ ਸਭ ਰਣਭੂਮੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਖੀਂ ਜਾ ਕੇ ਡਿੱਠਾ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ-ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਣਿਆਂ ਤੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪੁਛ-ਪੁਛਾ ਕੇ ਹਾਲ ਜਮ੍ਹਾ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾ ਮਸਾਲਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਦ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਆਕਾਰ ਤੋਂ ਇਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣਾ ਲੇਖਕ ਨਾਲ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨਿਆਇ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਸਾਲੇ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੋਵੇ, ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਮਸਾਲਾ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਲੋੜ ਕੇਵਲ ਉਸ ਨੂੰ ਢਾਂਚਾ ਦੇਣ ਤੇ ਚੰਗੀ ਸ਼ਕਲ ਬਣਾ ਦੇਣ ਦੀ ਹੋਵੇ, ਉਥੇ ਤਾਂ ਆਕਾਰ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਕੁਝ ਤਨਾਸਬ ਭਾਵੇਂ ਹੋ ਸਕੇ, ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਮੁੱਢ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਟੋਲ ਖੋਜ ਕੇ ਕਰਨਾ ਪਵੇ, ਉਥੇ ਆਕਾਰ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਕੋਈ ਤਨਾਸਬ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਮੈਨੂੰ ਜਿੰਨਾ ਮਸਾਲਾ ਮਿਲ ਸਕਿਆ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਯਥਾ ਯੋਗ ਵਰਤਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਸਾਲਾ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਭੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਵਾਰੀਖ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਭੁੱਲਾਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਸੁਧਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਬੜਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਔਕੜ ਨੂੰ ਸ੍. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ "ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼" ਤੇ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਕ੍ਰਿਤ "ਹਾਲਾਤ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਾਲੀ" ਨੇ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਹਾਲ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਪਰੋਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਏ।

ਮੈਂ ਪਹਿਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜੋ ਭੁੱਲਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਅੰਤਕਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਵੀ ਗੱਲਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਬਤ ਪਹਿਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਸੰਮਤੀ ਨਹੀਂ ਰਲਦੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਅੰਤਕਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਬਹਿਸ ਕਰਨੀ ਵਿਅਰਥ ਸਮਝੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਵੱਲੋਂ ਹਰ ਇਕ ਗੱਲ ਦੀ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦ ਤੱਕ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਤਸੱਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਗਈ, ਮੈਂ ਉਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਵਾਰੀਖ਼ਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕਈ ਲੇਖਕ ਬੜੀਆਂ ਹਾਸੇ ਵਾਲੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਕ ਲੜਾਈ ਸੰਮਤ ੧੮੧੧ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ ੧੮੧੫ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਲੜਾਈ ਸੰਮਤ ੧੮੨੫ ਬਿ: ਵਿੱਚ; ਪਰ ਚੰਗੇ-ਚੰਗੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਵਾਰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉੱਤੇ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਸਮਾਂ ਹੈ ਕਿ ਇਸ "ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ" ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਭੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸੋਧ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇੰਨਾ ਕੁਝ ਕਰਕੇ ਵੀ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਭੁੱਲਾਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹੋਣ, ਪਰ ਮੈਂ ਇੰਨਾ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਭੁੱਲਾਂ ਦੇ ਦੂਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਹਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੀ ਮਿਹਨਤ, ਖ਼ਰਚ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਰਫ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਜੇ ਵੀ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਭੁੱਲ ਰਹਿ ਗਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਗੁਰਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ—

'ਭੁਲਣ ਅੰਦਰ ਸਭ ਕੋ'

ਮੈਂ ਖਿਮਾਂ ਦਾ ਭਾਗੀ ਹਾਂ।

ਪਟਿਆਲਾ

੧੬ ਮਾਘ ਸੰਮਤ ੧੯੭੫ ਬਿ:

.ਫਹਿਰਿਸਤ ਉਹਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਗਈ

੧. ਜੰਗਨਾਮਾ (.ਫ਼ਾਰਸੀ) ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਕ੍ਰਿਤ (ਸੰਮਤ ੧੮੨੨ ਬਿ:)

ਇਹ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਕਿਤਾਬ ਹੈ, ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਬੜੇ ਕਦਰ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਸੰਮਤ ੧੮੨੧ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਜਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਸਿੰਘਾਂ ਪਾਸੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਨਸੀਰ ਖ਼ਾਂ, ਖ਼ਾਨ ਕਲਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਸੱਦ ਲਿਆ ਸੀ। ਨਸੀਰ ਖ਼ਾਂ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖ ਜਾਵੇ ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਬਹਾਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ। ਸੋ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਇਸ ਹਮਲੇ ਦਾ ਹਾਲ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਬੜਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਆ ਕੇ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਰਾਜਗੀ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਸਰਹੰਦ ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ "ਜੰਗਨਾਮੇ" ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਬੰਧੀ ਪੂਰਾ ਇਕ ਅਧਿਆਇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਲਿਖਤ ਚੂੰਕਿ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਿਅਰ :—

ਮੁਜ਼ੱਖ ਨਮਦਸ਼ ਬ ਜੂਦੇ ਕਰਮ।
ਬ ਬਖ਼ਸ਼ੀਸ਼ ਅਜ਼ ਲੁਤਬ ਤਬਲੋ ਅਲਮ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਿਗਾਹ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਸਰਕਾਰ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕੇ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਰਾਜਗੀ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੂੰ ਰਾਜਗੀ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਐਸੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।*

ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਜੰਗਨਾਮੇ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਨੇ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੈਂ ਉਪਰ ਲਿਖ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਇਸ ਇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ ਹੀ ਇਕ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ 'ਜੰਗਨਾਮੇ' ਦੀਆਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਪੰਜ-ਛੇ ਕਾਪੀਆਂ ਹੀ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਇਕ ਕਾਪੀ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਵੀ ਹੈ, ਜੋ ਮੈਂ ਸੰਮਤ ੧੯੬੩

---

* ਵੇਖੋ ਅੰਤਕਾ ਨੰ: ੧ [੧]

ਆਲਾ ਸਿੰਘ

ਬਿ: ਵਿੱਚ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਸਰਦਾਰ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਕੋਇਟੇ ਤੋਂ ਨਕਲ ਕਰ ਲਿਆਇਆ ਸਾਂ। ਇਹ "ਜੰਗਨਾਮਾ" ਸੰਮਤ ੧੮੨੨ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

੨. 'ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ—ਏ—ਅਮਰਾ'—(ਫ਼ਾਰਸੀ)

ਮੀਰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਅਲੀ ਕ੍ਰਿਤ (ਸੰਮਤ ੧੮੧੯ ਬਿ:)

ਇਸ ਦਾ ਕਰਤਾ ਪਾਨੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਹਾਲ ਆਪਣੇ ਇਕ ਸ਼ਗਿਰਦ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਲਿਖਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪਾਨੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਰਸਦ ਨਾਲ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਗ਼ੁੱਸੇ ਹੋ ਕੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਬਰਨਾਲਾ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਸੀ, (ਸਵਿਸਥਾਰ ਹਾਲ ਲਈ ਦੇਖੋ ਅੰਤਕਾ ਨੰ: ੩)

ਖ਼ਾਲਸਾ ਕੌਮ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿੱਚੋਂ "ਵੱਡਾ ਘੱਲੂਘਾਰਾ" ਵੀ ਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਾਲ ਸੰਮਤ ਤਾਂ "ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼" ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਮਹੀਨਾ ਤੇ ਤਰੀਕ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੀ ਤਰੀਕ ਵੀ ਕੇਵਲ "ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ-ਏ-ਅਮਰਾ" ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਛਪੀ ਹੋਈ ਹੈ।

੩. 'ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਰਾਏ ਭਗਵੰਤ ਰਾਏ' (ਫ਼ਾਰਸੀ)

ਰਾਏ ਭਗਵੰਤ ਰਾਏ ਪਾਸ ਹੋਰ ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨੌਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਸੰਮਤ ੧੮੧੪-੧੫-੧੬ ਅਤੇ ੧੭ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਧਰ ਆਉਣ, ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਉੱਤੇ ਕਾਜ਼ਮ ਅਲੀ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ, ਜਮਾਲਪੁਰ, ਧਾਰਸੂਲ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ, ਰੁਲੀਆ ਖ਼ਾਂ, ਬਲੋਚ ਹਾਕਮ, ਹਾਂਸੀ ਦਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ ਭੱਟੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਉੱਤੇ ਆਉਣ, ਸਮਾਣੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ, ਭਾਈ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਕਰਿਹਾਲੀ ਮਰਦਾਂਹੇੜੀ ਆਦਿ ਪੰਦਰਾਂ-ਵੀਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਨ ਆਦਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਤੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਚਾਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨੋਟ ਕਰਨ ਦੀ ਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵੀ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਾਰ ਹੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਸਾਰ ਘਰ ਆ ਕੇ ਲਿਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ, ਇਹਨਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਤੋਂ ਉਹ ਸੰਬੰਧ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਣੇ ਦੇ ਸਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਹਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ; ਇਹ ਹਾਲ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੇਵਲ ਇਹਨਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕੀਆਂ ਹਨ।

੪. 'ਗੁਲਿਸਤਾਨ-ਏ-ਅਮਰਾ' (ਫ਼ਾਰਸੀ)

(ਮੁਸਤਿਜਾਬ ਖ਼ਾਂ ਕ੍ਰਿਤ)

ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਹੈ ਜੋ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲ ਦੱਸਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। (ਦੇਖੋ ਅੰਤਕਾ ਨੰ: ੨)।

੫. 'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਸਿੱਖਾਂ' (ਫ਼ਾਰਸੀ)

(ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਇ ਕ੍ਰਿਤ)

ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਜਦ ਲੁਧਿਆਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛਾਉਣੀ ਪਈ ਸੀ ਤਾਂ ਕਰਨੈਲ ਅਖ਼ਤਰ ਲੋਨੀ ਨੇ ਖ਼ਸ਼ਵਕਤ ਰਾਇ ਨੂੰ ਸਭ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹਾਲ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ; ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੮੬੯ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਇਹ ਹਾਲ ਪੂਰੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਹ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵੀ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਛਪੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ। ਦਾਸ ਪਾਸ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਕਾਪੀ ਹੈ।

੬. 'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਪੰਜਾਬ' (ਫ਼ਾਰਸੀ

(ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ ਕ੍ਰਿਤ)

ਕਰਨੈਲ ਅਖ਼ਤਰ ਲੋਨੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮਰੇ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਵਿਸਥਾਰ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਭ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਾਲ ਮੰਗਵਾਏ। ਪੁਰਾਣੇ ਹਾਲਾਂ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਤਾਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਛਪੀ। ਦਾਸ ਪਾਸ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਕਾਪੀ ਹੈ।

੭. 'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' (ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ)

(ਸਰਦਾਰ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ)

ਜਦ ਮਰੇ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਸ੍. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮਰੇ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ, ਸਿੱਖ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਤਾਂ ਮਰੇ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਹਾਲ ਲਿਖ ਦੇਵੋ। ਸੋ ਸਰਦਾਰ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਤ 'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਸੋਹਣਾ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਅੱਜ ਤੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸੋਹਣੀ ਪੁਸਤਕ ਕਿਸੇ ਪਾਸੋਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਹ 'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਭੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਬਚ ਸਕਦਾ ਸੀ; ਜੋ ਮੈਥੋਂ ਪਹਿਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹਾਲਾਂ ਸਬੰਧੀ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਛਪੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਰ ਪੁੱਜ ਕੇ ਅਸ਼ੁੱਧ।

੮. 'ਸ਼ਾਹ ਆਲਮਨਾਮਾ' (ਫ਼ਾਰਸੀ)

(ਗ਼ੁਲਾਮ ਅਲੀ ਕ੍ਰਿਤ)

ਇਹ ਗ਼ੁਲਾਮ ਅਲੀ ਭਿਖਾਰੀ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਲਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੇ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ। ਬੰਗਾਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਹਿੱਸਾ ਛਪਵਾਇਆ।

੯. 'ਅੈਹਵਾਲ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਸਰਕਾਰ ਪਟਿਆਲਾ' (ਫ਼ਾਰਸੀ)

(ਦੀਵਾਨ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ)

ਇਹ ਹਾਲ ਕੰਵਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੮੭੭ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਸਨ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਇਕ-ਰੁੱਖ਼ੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਇਕ ਗੱਲ ਨੂੰ

ਬੜਾ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਨਵੀਆਂ ਹਨ।

੧੦. 'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਰਾਜਾਹਾਏ ਫੂਲਕਿਆ' (ਫ਼ਾਰਸੀ)

ਇਹ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਪਟਿਆਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਬੰਧੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ·ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਹਾਲ ਹਨ ਜੋ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੋਹਣੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਸੰਮਤ ੧੮੮੦ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ।

੧੧. 'ਤਜ਼ਕਰਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਨ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ (ਫ਼ਾਰਸੀ)

ਇਹ 'ਤਜ਼ਕਰਾ' ਵੀ ਕਿਸੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਦਾ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸਵਿਸਥਾਰ ਹਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਸਿਰੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪੁਚਾਇਆ, ਅੱਧ ਵਿਚਾਲੇ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭੁੱਲਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਨ, ਪਰ ਨੰ: ੧੦ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ। ਇਹ 'ਤਜ਼ਕਰਾ' ਸੰਮਤ ੧੮੮੪ ਬਿ: ਦੇ ਲਗਭਗ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

੧੨. 'ਅਹਿਵਾਲ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਭਦੌੜੀਆ' (ਫ਼ਾਰਸੀ)

੧੩. 'ਅਹਿਵਾਲ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਫੂਲ' (ਫ਼ਾਰਸੀ)

੧੪. 'ਅਹਿਵਾਲ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਪਟਿਆਲਾ' (ਫ਼ਾਰਸੀ

੧੫. 'ਅਹਿਵਾਲ ਕੰਵਰ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ' (ਫ਼ਾਰਸੀ)

੧੬. 'ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਸਰਦਾਰ ਰਾਜੂ ਸਿੰਘ (ਫ਼ਾਰਸੀ)

੧੭. 'ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਨਾਮਾ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ'

ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ, ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਹਡਿਆਏ ਵਾਲਾ ਤੇ ਮਾਈ ਭਾਗਨ ਸੁਪਤਨੀ ਮਨਸੂਰਾ ਸਿੰਘ ਚਾਹਲ, ਜੋ ਮਾਈ ਰੇਸ਼ਾ ਪਾਸ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।'

ਇਹ ਛੇ ਹੀ ਸੈਂਚੀਆਂ ਦੋ-ਦੋ, ਚਾਰ-ਚਾਰ ਸਫ਼ੇ ਦੀਆਂ ਸੈਂਚੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੇ ਹਾਲ ਬ੍ਰਿਧ-ਬ੍ਰਿਧ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪੁੱਛ ਕੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਸੈਂਚੀਆਂ ਅਤਿਅੰਤ ਹੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹਨ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੀਕ ਹਾਲ ਕੰਵਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੈਂਚੀਆਂ ਸੰਮਤ ੧੮੮੩ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਨੰ: ੯ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨੰ: ੧੭ ਤੱਕ ਸਰਕਾਰ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਮੁਨਸ਼ੀਖ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੈਂਚੀਆਂ ਹਨ। ਨੰ: ੯, ੧੦ ਤੇ ੧੧ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਨੰ: ੧੦ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ, ਪੁਰਾਣੇ ਸਰਦਾਰ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੇਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

੧੮. 'ਰਿਪੋਟ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਾਲੀ' (ਫ਼ਾਰਸੀ)

(ਬਰਾਊਨ ਸਾਹਿਬ ਕ੍ਰਿਤ)

ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਿਪੋਟ ਦਾ ਹੀ ਤਰਜਮਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਾਂਗਰ ਤੇ ਕਟਿਆਣੇ ਦੇ ਸੋਹਣੇ ਹਾਲ ਹਨ। ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਸੰਮਤ ੧੮੯੯ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

੧੯. 'ਰਿਪੋਟ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਾਲੀ' (ਫ਼ਾਰਸੀ)

(ਰਾਸ ਬੇਲ ਕ੍ਰਿਤ)

ਇਹ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦਾ ਹੀ ਤਰਜਮਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਕ-ਰੁੱਖੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸੰਭਲ ਕੇ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ। ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਸੰਮਤ ੧੯੯੩ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਹੋਈ ਸੀ।

ਨੰ: ੧੮ ਤੇ ੧੯ ਸਰਕਾਰ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਮੁਨਸ਼ੀਖ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਹਨ।

੨੦. 'ਸਾਖੀਆਂ ਭਾਈ ਮੂਲ ਚੰਦ' (ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ)

(ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ)

ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਸੁਨਾਮ ਦਾ ਥਾਣੇਦਾਰ ਸੀ ਤੇ ਭਾਈ ਮੂਲ ਚੰਦ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ। ਉਸ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੯੯੫ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਾਖੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣਾ ਹਾਲ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਚੂੰਕਿ ਫੂਲਕਿਆਂ ਦਾ ਭਾਈ ਮੂਲ ਚੰਦ ਜੀ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਮਸਾਲਾ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।

੨੧. 'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਸਿੱਧੂ ਬਰਾੜਾਂ' (ਉਰਦੂ)

(ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕ੍ਰਿਤ)

ਇਹ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਲ, ਸੰਮਤ, ਉਲਾਦ ਤੇ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਹੋਰ ਹਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਕਾਪੀ ਦਾਸ ਪਾਸ ਹੈ।

੨੨. 'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਪਟਿਆਲਾ' (ਉਰਦੂ)

(ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਹਸਨ ਸਾਹਿਬ ਕ੍ਰਿਤ)

ਇਸ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹਾਲ ਨੰ: ੯, ੧੦ ਤੇ ੧੧ ਤੋਂ ਹੀ ਲਏ ਗਏ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕੁ ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਭ ਭੁੱਲਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਨੰ: ੯, ੧੦ ਤੇ ੧੧ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਕੁਝ ਕੁ ਭੁੱਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅੰਤਕਾ ਨੰ: ੧ ਵਿੱਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

੨੩. 'ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਜੀ' (ਪੰਜਾਬੀ)

(ਭਾਈ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ)

ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਿੱਚ ਬੀਬੀ ਫ਼ੱਤੋ ਜੀ ਤੇ ਬੀਬੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ ਵਿਆਹੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਸਬੰਧੀ ਹਾਲ ਕੇਵਲ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ।

੨੪. 'ਹਾਲਾਤ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਾਲੀ' (ਉਰਦੂ)

(ਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ)

ਬਾਂਗਰ ਤੇ ਭਟਿਆਣੇ ਵੱਲ ਦੇ ਹਾਲ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੀ ਮੈਂ ਭੱਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਸਬੰਧੀ ਹਾਲਾਂ ਨੂੰ ਦਰੁੱਸਤ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹਾਂ; ਜੋ ਨੰ: ੯, ੧੦, ੧੧ ਤੇ ੨੨ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੁੱਧ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਉੱਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਨੰ: ੨, ੭, ੮, ੨੨ ਤੇ ੨੩ ਹੀ ਛਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਲਿਖਤ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਹੀ ੨੪ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਹਾਲ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚੋਂ ਇੰਨਾ ਥੋੜ੍ਹਾ-ਥੋੜ੍ਹਾ ਹਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਉਲਟਾ-ਪੁਲਟਾ ਹਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨਜਾਣ ਆਦਮੀ ਬੜੇ ਭੁਲੇਖੇ ਖਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉੱਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤਵਾਰੀਖ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਗਈ ਹੈ :

੨੫. 'ਰਾਜਗਾਨ ਪੰਜਾਬ' (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ)
(ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਕ੍ਰਿਤ)

੨੬. 'ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ' (ਪੰਜਾਬੀ)
(ਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ)

੨੭. 'ਹਾਲਾਤ ਅਫ਼ਗਾਨ-ਏ-ਕੋਟਲਾ' (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ)
(ਅਨਾਇਤ ਅਲੀ ਕ੍ਰਿਤ)

੨੮. 'ਆਈਨਾ-ਬੈਰਾੜ ਬੰਸ' (ਉਰਦੂ)
(ਵਲੀ ਅੱਲਾ ਕ੍ਰਿਤ)

੨੯. ਤਵਾਰੀਖ਼ ਝੱਜਰ' (ਉਰਦੂ)
(ਗ਼ੁਲਾਮ ਨਬੀ ਕ੍ਰਿਤ)

੩੦. 'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬੰਗਲਾ ਫ਼ਾਜ਼ਲਕਾ' (ਉਰਦੂ)
(ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀਮ-ਉੱਲਾ ਕ੍ਰਿਤ)

੩੧. 'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਪਰਗਣਾ ਮੁਕਤਸਰ' (ਉਰਦੂ)

੩੨. 'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਹਿਸਾਰ' (ਉਰਦੂ ਕ੍ਰਿਤ)

੩੩. 'ਮੁਆਸਰੁਲ ਉਮਰਾਅ' (ਫ਼ਾਰਸੀ)
(ਨਵਾਬ ਸ਼ਾਹ ਨਵਾਜ਼ ਕ੍ਰਿਤ)

੩੪. 'ਮੁਨਤਖ਼ਿਬ-ਉੱਲ-ਓਲੁਮ' (ਫ਼ਾਰਸੀ)
(ਕੁਦਰਤ-ਉੱਲਾ ਕ੍ਰਿਤ)

੩੫. 'ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਬਨਗੜ੍ਹ' (ਫ਼ਾਰਸੀ)
(ਅਨੰਦ ਰਾਮ ਮੁਖ਼ਲਿਸ ਕ੍ਰਿਤ)

੩੬. 'ਫ਼ਰਹਿ ਬਖ਼ਸ਼' (ਫ਼ਾਰਸੀ
(ਸ਼ਿਵ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਕ੍ਰਿਤ)

੩੭. 'ਸੈਰੁਲ ਮੁਤਾਖ਼ਰੀਨ' (ਫ਼ਾਰਸੀ)
(ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਂ ਕ੍ਰਿਤ)

੩੮. 'ਹਦੀਨਾ-ਤੁਲ-ਅਕਾਲੀਮ' (ਫ਼ਾਰਸੀ)
(ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ ਕ੍ਰਿਤ)

੩੯. 'ਬਿਆਨੇ ਵਾਕਈ' (ਫ਼ਾਰਸੀ)
(ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ ਕ੍ਰਿਤ)

੪੦. 'ਮਿਨਹਾਸ-ਉਲ-ਫਤੂਹ' (ਫ਼ਾਰਸੀ)

੪੧. 'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਇਬਰਾਹੀਮ ਖ਼ਾਂ (ਫ਼ਾਰਸੀ)
(ਨਵਾਬ ਇਬਰਾਹੀਮ ਖ਼ਾਂ ਕ੍ਰਿਤ)

੪੨. 'ਤਵਾਰੀਖ਼-ਏ-ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰੀ' (ਫ਼ਾਰਸੀ)

੪੩. 'ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਰੀਸਰਚਿਜ਼' ਜਿਲਦ ੩ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ)

੪੪. 'ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ)
(ਗਰੈਂਡ ਡਫ ਕ੍ਰਿਤ)

੪੫. 'ਇਤਿਹਾਸ ਹਿੰਦ' (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ)
(ਡੌਊ ਸਾਹਿਬ ਕ੍ਰਿਤ)

੪੬. 'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਅਹਿਮਦੀ' (ਫ਼ਾਰਸੀ)
(ਮੁਨਸ਼ੀ ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ ਕ੍ਰਿਤ)

੪੭. 'ਸਰੂਵੇ-ਅਜ਼ਾਦ' (ਫ਼ਾਰਸੀ)
(ਮੀਰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਅਲੀ ਕ੍ਰਿਤ)

੪੮. 'ਆਸ਼ਾਰਲ ਸਨਾਦੀਦ' (ਉਰਦੂ)
(ਮੁਹੰਮਦ ਨਜਾਮੁਲ ਗਨੀ ਕ੍ਰਿਤ)

੪੯. 'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ' (ਉਰਦੂ)
(ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕ੍ਰਿਤ)

੫੦. 'ਤਵਾਰੀਖ਼ੇ ਪੰਜਾਬ' (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ)
(ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼ ਕ੍ਰਿਤ)

੫੧. 'ਤਵਾਰੀਖ਼ੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ-ਏ-ਪੰਜਾਬ' (ਉਰਦੂ)
(ਕਾਹਨ ਚੰਦ ਕ੍ਰਿਤ)

੫੨. 'ਅਹਿਵਾਲ ਮਹ੍ਰਾਜਕਿਆ' (ਫ਼ਾਰਸੀ)

੫੩. 'ਕੈਫ਼ੀਅਤ ਰਵਾਜ ਸਰਦਾਰਾਂ-ਨੇ-ਮਾਲਵਾ' (ਫ਼ਾਰਸੀ)

੫੪. 'ਗੋਸ਼ਾ-ਏ-ਪੰਜਾਬ' (ਉਰਦੂ)
(ਪੰਡਤ ਰਾਧਾ ਕਿਸ਼ਨ ਕ੍ਰਿਤ)

ਪਹਿਲੇ ਹਾਲ

੧.

ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿੱਧੂ ਗੋਤ ਦੇ ਹੀਰੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਸਿੱਧੀ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਾਵਦ ਵੰਸ਼ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਦੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਨੇ ਇਸ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉੱਚਾਈਆਂ-ਨੀਚਾਈਆਂ ਵਿਖਾਈਆਂ ਅਤੇ ਦਵਾਰਕਾ ਤੋਂ ਇਲਾਕੇ ਗ਼ਜ਼ਨੀ, ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੇ ਜੈਸਲਮੇਰ ਆਦਿ ਕਈ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣਾਇਆ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਮਹਿਮੂਦ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਜੈਪਾਲ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਤਲੁਜੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਜਾਦਵ-ਕੁਲ ਬਿਜੇ ਰਾਏ ਭੱਟੀ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਰਾਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ*।

ਜੈਪਾਲ ਨੇ ਮਹਿਮੂਦ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ ਸੀ, ਪਰ ਬਿਜੇ ਰਾਇ ਮਹਿਮੂਦ ਦਾ ਵੈਰੀ ਸੀ; ਇਸ ਲਈ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੦੬੧ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਬਿਜੇ ਰਾਇ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਲੜਾਈ ਕਰਕੇ ਭੱਟੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ।† ਬਿਜੇ ਰਾਇ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਾਈ ਭਾਓ ਅੱਲਣ ਤਾਂ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਆ ਕੇ ਵੱਸ ਪਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਬਿਜੇ ਰਾਇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦੇਵ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਇਆ।‡

ਦੇਵਰਾਜ ਦੇ ਪੋਤੇ ਦਾ ਪੋਤਾ, ਰਾਓ ਜੈਸਲ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਜੈਸਲਮੇਰ ਦੀ ਮੋੜ੍ਹੀ ਗੱਡੀ। ਜੈਸਲ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੇਮ ਨੇ ਜੈਸਲਮੇਰ ਦੀ ਜੂਹ ਛੱਡ ਕੇ ਬਠਿੰਡੇ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਪੁੱਤਰ ਜੂੰਧਰ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਿਰ ੨੧ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ। ਜੂੰਧਰ ਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਗੋਤਾਂ ਤੁਰੀਆਂ। ਇਸ ਦੀ ਉਲਾਦ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਖਿਲਰ ਗਈ, ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਰੋਕਾਂ-ਰੋਕ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ, ਕੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ, ਤੇ ਕੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੋਈ ਗੋਤ ਜੂੰਧਰ ਦੀ ਉਲਾਦ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਭਟਿਆਣੇ ਦੇ ਭੱਟੀ, ਬੇਟ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਜੰਗਲ ਦੇ ਸਿੱਧੂ ਤੇ ਸਾਰੀ ਬਡਰੱਕੀ, ਰਿਆੜਕੀ ਦੇ ਰੰਧਾਵੇ ਅਤੇ ਮਾਝੇ ਵੱਲ ਦੇ ਛੀਨੇ ਆਦਿ ਹੋਰ

---

* ਪੱਛਮੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਿਜੇ ਰਾਏ ਭੇਰੇ ਗਿਰਦੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਟਾਡ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ 'ਰਾਜਿਸਤਾਨ' ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਭੱਟੀਆਂ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਬਿਜੇ-ਰਾਇ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

† ਤਵਾਰੀਖ਼ ਯਮਨੀ, ਕਮਾਲ-ਉਲ ਤਵਾਰੀਖ਼।

‡ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਰਾਜਪੂਤਾਂ-ਨੇ-ਪੰਜਾਬ।

ਅਨੇਕ ਗੋਤ ਆਪ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਨੂੰ ਜੂੰਧਰ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਜੂੰਧਰ ਦੇ ੨੧ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਟੇ ਰਾਇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ "ਵੀਹਾਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ" ਆਖਣ ਲੱਗ ਗਏ। ਇਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੰਗਲ ਰਾਇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਚੰਗੀ ਹੈਸੀਅਤ ਬਣਾ ਲਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵੱਲੋਂ ਫਿਰ ਇਕ ਤੂਫ਼ਾਨ ਉਠਿਆ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਤੱਕ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਝੰਬਿਆ ਗਿਆ। ਅਰਥਾਤ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਤੱਕ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੂੰਧਰ ਦੀ ਉਲਾਦ ਪਾਸੋਂ ਹਕੂਮਤ ਉੱਕੀ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਮੰਗਲ ਰਾਓ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਨੰਦ ਰਾਓ ਤਲਵਾਰਾਂ ਮਾਰਦੇ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ ਅਤੇ ਖੀਵਾ ਬਠਿੰਡੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨੈਂ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਖੀਵਾ ਅਨੰਦ ਰਾਓ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਹ ਹੁਣ ਬੇਧਿਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਨਾਤਾ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਸਿੱਧੂ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਉਲਾਦ ਨੂੰ ਵੀ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਹੀ ਨਾਤੇ ਮਿਲੇ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਜੱਟ ਅਖਵਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੋ ਗਏ।

ਬਹੁਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਨਾਤਾ ਲੈਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਖੀਵੇ ਦੀ ਉਲਾਦ ਰਾਜਪੂਤ ਨਾ ਰਹੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਧੂ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਉਲਾਦ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰਾਜਪੂਤ ਨੇ ਨਾਤਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਇਹ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਖੀਵੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਚੰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸਿੱਧੂ ਲਈ ਰਾਜਪੂਤੀ ਨਾਤਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਤੋਟਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਇ ਜੂੰਧਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਚਲ ਦੀ ਮਾਤਾ ਵੀ ਤਾਂ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਹੀ ਲੜਕੀ ਸੀ; ਪਰ ਅਚਲ ਦੀ ਉਲਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਭਟਿਆਣੇ ਦੇ ਭੱਟੀ ਤਾਂ ਖਰੇ ਰਾਜਪੂਤ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਚਲ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਛੀਨੇ ਦੀ ਉਲਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਮਾਝੇ ਦੇ ਛੀਨੇ ਜੱਟ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਛੀਨੇ ਦੀ ਹੀ ਉਲਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਰਾਜਪੂਤ ਹਨ, ਜੋ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਨਾਤਾ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ 'ਤੇ ਵੀ ਰਾਜਪੂਤ ਹੀ ਹਨ*।

ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆਂ ਦੇ ਹੋਣ ਨਾ-ਹੋਣ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਗੋਤ ਦੀ ਉੱਚਾਈ-ਨੀਚਾਈ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਰਣਵਾਸ ਵਿੱਚ ਕਟੋਚਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਲੜਕੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਆਪ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਹੀ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਸਰਦਾ-ਪੁੱਜਦਾ ਜੱਟ ਆਪ ਦੇ ਵੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਸ ਕੇ ਨਾਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਦ ਸਿੰਘਪੁਰੀਏ ਕਈ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇ ਇਲਾਕੇਦਾਰ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਤੇ ਨੂੰ ਪੰਨੂੰ ਚੌਧਰੀਆਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਬਣੇ ਸਰਦਾਰ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਬਰਾਬਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਗ਼ੁੱਸਾ ਖਾ ਕੇ ਸਿੰਘਪੁਰੀਆਂ ਨੇ ਪੰਨੂੰ ਚੌਧਰੀਆਂ ਦੀ ਪੱਟੀ ਵਾਲੀ ਹਵੇਲੀ ਦੀ ਇੱਟ-ਇੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਇੱਟਾਂ ਨਾਲ ਪੱਟੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਆਪਣਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਉਸਾਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬਲ ਦਾ ਪਤਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

---

* ਤਵਾਰੀਖ਼ ਹਿਸਾਰ।

ਹੁਣ ਤੀਕ ਇਹ ਹਾਲ ਹੈ ਕਿ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਕੋਈ ਅਣਖ ਵਾਲਾ ਜੱਟ ਥਲੀ ਦੇ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਨਾਤਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕੁਲ ਨੂੰ ਲੀਕ ਲਾਉਣੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਖੌਤ ਹੈ—

'ਕਾਲ ਬਰਾੜੋਂ ਉਪਜੇ, ਬੁਰਾ ਬਾਹਮਣ ਤੋਂ ਹੋਏ'

ਬਰਾੜ ਕਾਲ ਦੀ ਖਾਣ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਸੋ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਨੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨੂੰ ਵੀ ਨੀਵਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਲੇ ਨੇ ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸੱਤਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਭੁੱਲਰ ਜੱਟ ਸਾਡਾ ਸਾਕ ਲੈ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਬਣਾ ਲੈਣ, ਤਾਂ ਲਾਲੇ ਭੁੱਲਰ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਾਕ ਲੈਣੋਂ ਨਾਂਹ ਕੀਤੀ ਸੀ; ਪਰ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਹੀ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਮਗਰੋਂ ਜਦ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਦਿਨ ਚਮਕੇ ਤਾਂ ਜੰਮੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਤੱਕ ਦੇ ਕਈ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮਾਲਕ, ਕਈ ਰਾਜਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਟਕੇ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮਾਝੇ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਰਈਸ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਨਾਤਾ ਟਿੱਕਾ ਸੁੱਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ*। ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਲਿਆਂ ਦੀ ਅਮੀਰੀ-ਗ਼ਰੀਬੀ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਮਾਝੇ ਦੇ ਜੱਟ ਹਿਠਾੜ-ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਜੱਟਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ।

ਜੇਕਰ ਰਾਓ ਖੀਵਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰਾਜਪੂਤ ਨੇ ਨਾਤਾ ਦੇਣਾ ਪਸੰਦ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਦੋਹਿਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਿੱਧੂ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮੇਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਲੈ ਆਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮੁਸੀਬਤ ਦੇ ਦਿਨ ਕੱਟਣ ਲਈ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਇੰਨੀ ਦੂਰ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆਂ ਦਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿ ਸਕਣਾ ਕੋਈ ਸੌਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਲਾ ਜੇਕਰ ਨਾਤੇ ਮਿਲਣ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਿਸੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਉੱਚਾਈ-ਨੀਚਾਈ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਕਿਹੜੇ ਉੱਚ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦੀ ਉਲਾਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਡੋਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾਦਰ ਦੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਮਸ਼ੀਰ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਧੂ ਦੀ ਸ਼ਮਸ਼ੀਰ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।†

---

* ਰਾਣੀ ਰਤਨ ਕੌਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ।

† ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਵਾਜ ਸੀ ਕਿ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਤਾਂ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਤੱਕ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਸੁਣ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਜਦ ਨਾਦਰ ਪਾਸੋਂ ਉਸ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਪੁੱਛੀ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ-ਨਾਦਰ ਬਿਨ-ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ, ਬਿਨ-ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ, ਬਿਨ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਆਦਿ-ਅਰਥਾਤ ਨਾਦਰ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਦਾ, ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਦਾ, ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਦਾ-ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਡੋਲਾ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਹੈਸੀਅਤ ਦੇ ਆਸਰੇ ਨਹੀਂ; ਮੇਰਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਮੇਰੀ ਤਲਵਾਰ ਹੈ।

ਸਿੱਧੂ ਨਾਂਗੇ ਦੀ ਸਰਾਇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵਸਿਆ* ਜੋ ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਚੰਗਾ ਤਕੜਾ ਪਿੰਡ ਸੀ। ਇਥੇ ਹੀ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੱਕ ਉਸ ਦੀ ਉਲਾਦ ਵਸਦੀ ਰਹੀ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਹਰ ਸਾਲ ਕਈ-ਕਈ ਲੱਖ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦਾ ਕਟਕ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਇਕ ਮਾੜੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਵਾਹ ਉਡਾ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ, ਲੱਖਾਂ ਲੜਕੇ-ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ। ਮੁਲਤਾਨੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਰਾਹ ਅਬੋਹਰ ਤੇ ਬਠਿੰਡੇ ਵੱਲ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਧੂ ਦੀ ਉਲਾਦ ਇਸੇ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਵਸਦੀ ਸੀ। ਇਧਰ ਰੋਜ਼ ਕਟਕ ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਧਾੜੇ ਪੈਂਦੇ, ਜੀਊਣ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਜ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਲੋਕੀਂ ਕੇਵਲ ਜੂਨਾਂ ਹੀ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ†।

ਸੰਮਤ ੧੪੪੮ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਰਾਹ ਅਮੀਰ-ਤੈਮੂਰ ਆਇਆ, ਇਸ ਨੇ ਭਟਨੇਰ ਵਿੱਚ ਭੱਟੀਆਂ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਇਕ ਸਿਰਿਉਂ ਗਭੇਵਾਢ ਕਰ ਦਿੱਤਾ; ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਸੇ ਤੋਂ ਸਮਾਣੇ ਤੱਕ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਮੁਸ਼ਕ ਨਾ ਛੱਡਿਆ। ਇਧਰ ਅੱਗੇ ਹੀ ਟਾਂਵੀਂ-ਟਾਂਵੀਂ ਵਸੋਂ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਸਾਲ ਉਹ ਵੀ ਨਾ ਰਹੀ ਅਤੇ ਭੱਟੀਆਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਬਾਬ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੱਕ ਸੁਰਤ ਨਾ ਆਈ‡।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਧੂ ਦੀ ਉਲਾਦ ਵਿੱਚੋਂ 'ਬਰਾੜ' ਦੜਕਿਆਂ ਅਤੇ ਭੱਟੀਆਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰੇ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਹਰਾਇਆ। ਸਭ ਸਿੱਧੂ 'ਬਰਾੜ' ਦੇ ਮਗਰ ਸਨ, ਇਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਕੱਖਾਂਵਾਲੀ§ ਜਾ ਵਸਿਆ ਅਤੇ ਗਿਰਦ ਨਵਾਹੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਰੋਹਬ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ‡।

ਬਰਾੜ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸਨ—ਦੁਲ ਤੇ ਪੌੜ। ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੁਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਪੌੜ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪੌੜ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਉਲਾਦ ਕਈ ਸਾਲ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਭਟਕਦੀ ਫਿਰੀ।* ਜਦ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ ਤਾਂ ਇਹ ਭੋਡੀਪੁਰ ਜਲਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸਦੇ ਸਨ; ਮਹਾਰਾਜ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਪੱਖੋ ਤੱਕ ਇਹ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹੇ। ਪੱਖੋ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਮੋਹਨ ਤੇ ਹੁੰਬਲ ਸਨ, ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭਾਈ ਭੋਡੀਪੁਰੋਂ ਉਠ ਕੇ ਬੀਦੋਵਾਲੀ† ਜਾ ਵੱਸੇ, ਜਿੱਥੇ ਦੁੱਲ ਦੀ ਉਲਾਦ ਕੱਖਾਂਵਾਲੀ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਇਕ ਵਾਰ ਵਸ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਇਥੋਂ ਵੀ ਉੱਜੜ ਕੇ ਅਬਲੂ ਜਾ ਵੱਸੀ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਚੱਕਰਾਂ ਵਾਂਗ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ‡। ਜਿੱਥੇ ਸੁੱਖੀ ਵੱਸਦੇ, ਉਥੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ

---

* ਤਵਾਰੀਖ਼ ਮੁਕਤਸਰ।

† ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨਾਸਰੀ; ਤਵਾਰੀਖ਼ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹੀ।

‡ ਮਲਫ਼ੂਜ਼ਾ ਤੇ ਤੈਮੂਰੀ; ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ-ਏ-ਤੈਮੂਰ।

§ ਬਠਿੰਡੇ ਤੋਂ ਤੀਹ-ਕੁ ਮੀਲ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ।

‡ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਫਾਜ਼ਲਕਾ।

* ਤਵਾਰੀਖ਼ ਸਿੱਧੂ ਬਰਾੜਾਂ।

† ਬਠਿੰਡੇ ਤੋਂ ਵੀਹ ਕੁ ਮੀਲ ਪੱਛਮ ਵੱਲ।

‡ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਸਿੱਧੂ ਬਰਾੜਾਂ।

ਅਤੇ ਜਿੱਥੇਂ ਦੇ ਲੋਕੀਂ ਰਤਾ ਤੰਗ ਕਰਦੇ; ਉਥੋਂ ਉਠ ਜਾਂਦੇ। ਬੀਦੋਵਾਲੀ ਦੇ ਭੱਟੀਆਂ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਦਾ ਅਣਬਣ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਲੜਾਈ ਹੋ ਪਈ; ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭੱਟੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਆਦਮੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਖ਼ੂਨਾਮੀ ਬਦਲੇ ਮੋਹਨ ਦੋ ਸਾਲ ਭਟਨੇਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਰਿਹਾ। ਜਦ ਕੈਦੋਂ ਛੁੱਟ ਕੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹੋ ਹਾਲ ਸੀ; ਅੰਤ ਭੱਟੀਆਂ ਤੇ ਮੋਹਨਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਲੜਾਈ ਹੋਈ; ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੋਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਰੂਪ ਚੰਦ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਚਾਰ ਹੋ ਕੇ ਬੀਦੋਵਾਲੀ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ।

ਮੋਹਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਤੋਂ ਰੂਪ ਚੰਦ, ਕਰਮ ਚੰਦ, ਦਿਆ ਚੰਦ (ਕਾਲਾ) ਤੇ ਕੁੱਲ ਚੰਦ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਸੇਮਾਂ ਤੇ ਸਰਦੂਲ। ਕੁਲ ਚੰਦ ਠੀਕ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਕੇ ਬੀਦੋਵਾਲੀ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੋਹਨ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਕੈਦ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਭਟਨੇਰੋਂ ਆ ਕੇ ਜਦ ਇਹ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਰੂਪ ਚੰਦ ਸਣੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੁੰਬਲ ਤਾਂ ਡਰਦਾ ਮਾਰਿਆ ਘੁੰਮਣ ਨੂੰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਵੱਸ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਉਸ ਦੀ ਉਲਾਦ ਵੱਡੇ-ਛੋਟੇ ਘੁਮਣ, ਵੱਡੇ-ਛੋਟੇ ਕੁੱਤੀਵਾਲ ਤੇ ਅੱਧੇ ਜਖੇਪਲ ਵਿੱਚ ਵਸਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਜੋ ਬੀਦੋਵਾਲੀਓਂ ਨਿਕਲੇ, ਉਹ ਇਹ ਸਨ-ਰੂਪ ਚੰਦ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੁਤੱਰ-ਸੰਦਲੀ ਤੇ ਫੂਲ—ਕੁਲ ਚੰਦ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸਾਓਲ, ਸੇਮਾਂ, ਸਰਦੂਲ, ਕਰਮ ਚੰਦ ਤੇ ਕਾਲਾ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੂ-ਬੇਟੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚੇ।

ਜੰਗਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇਕ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਆ ਬੈਠੇ, ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਧ ਕਲੰਦਰ ਦੀ ਮਾੜੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਲੰਦਰ ਭੁੱਲਰ ਗੋਤ ਦੇ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੱਡ-ਵਡੇਰਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਭੁੱਲਰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਮਾਨਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਲਿਆਂ ਤੋਂ ਵਰ੍ਹੇ-ਦੇ-ਵਰ੍ਹੇ ਇਸ ਮੜ੍ਹੀ ਉੱਤੇ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੜ੍ਹੀ ਰਾਮਪੁਰਾ-ਫੂਲ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਡੇਢ ਦੋ ਮੀਲ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਹੈ।

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਵਣਜਾਰਾ ਇਸ ਮਾੜੀ ਪਾਸ ਆ ਕੇ ਉਤਰਿਆ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸ ਮੜ੍ਹੀ ਦੀ ਸੁਖਣਾ ਸੁੱਖਣ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀ ਮੁਰਾਦ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਧਾਰੀ ਕਿ ਜੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਪੱਕਾ ਖੂਹ ਲਵਾ ਦੇਵਾਂ ਤੇ ਮੜ੍ਹੀ ਵੀ ਪੱਕੀ ਬਣਵਾ ਦੇਵਾਂ। ਉਸ ਨੇ ਪੱਕਾ ਖੂਹ ਲਵਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੜ੍ਹੀ ਵੀ ਪੱਕੀ ਬਣਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲੱਖੀ ਵਣਜਾਰੇ ਦਾ ਖੂਹ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਮੋਹਨ ਦੀ ਉਲਾਦ ਨੇ ਆਨ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ।

ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਤੱਕ ਇਹ ਹਾਲ ਹੈ ਕਿ ਖੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੌ-ਸੌ, ਡੇਢ-ਡੇਢ ਸੌ ਹੱਥ ਉੱਤੇ ਪਾਨੀ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਹੀ ਕੋਈ ਪੱਕਾ ਖੂਹ ਸੀ ਅਤੇ ਕੱਚੀਆਂ ਕੁਹਾਰਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਢਾਬਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੀਆਂ ਹੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਰਸਾਤ ਦਾ ਪਾਣੀ ਜਮਾਂ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਲੋਕੀਂ ਦਸ-ਦਸ, ਪੰਦਰਾਂ-ਪੰਦਰਾਂ ਕੋਹਾਂ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਲੈਣ ਆਉਂਦੇ ਅਤੇ

ਇਕ ਦਿਨ ਦੇ ਲਿਆਂਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਕਈ-ਕਈ ਦਿਨ ਲੰਘਾਉਂਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸਦਾ ਮੁਥਾਜੀ ਰੱਖਣੀ ਪੈਂਦੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਈਨਾਂ ਮੰਨਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ। ਜਿਸ ਪਿੰਡੋਂ ਪਾਣੀ ਮਿਲਦਾ, ਉਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਸ ਇੱਜ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਾਣੀ-ਹੀਨ ਪਿੰਡਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਉਚੇਰਾ ਤੇ ਵਡੇਰਾ ਸਮਝਦੇ।

ਇਸ ਲੱਖੀ ਵਣਜਾਰੇ ਦੇ ਖੂਹ ਦੇ ਪਾਸ ਹੀ ਲਾਲੇ ਭੁੱਲਰ ਦਾ ਪਿੰਡ ਸੀ। ਇਹ ਇਸ ਲਤੇ ਦੇ ਭੁੱਲਰਾਂ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦਾ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਜਦ ਮੋਹਨਕੇ ਇਸ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਆ ਕੇ ਬੈਠੇ, ਤਾਂ ਭੁੱਲਰਾਂ ਨੇ ਕਈ ਈਨਾਂ ਮਨਾ ਕੇ ਮੰਨੇ। ਪਾਣੀ ਬਾਝੋਂ ਕਿਤੇ ਬੈਠਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਬੀਦੋਵਾਲੀ ਦੀ ਮੁਸੀਬਤ ਵੀ ਅਜੇ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸਾਂ ਜਿਸ ਬਗਾਨੀ ਜੂਹ ਜਾ ਕੇ ਬੈਠਣਾ ਹੈ, ਅਗਲਿਆਂ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਕੇ ਹੀ ਬੈਠਣਾ ਹੈ; ਇਸ ਲਈ ਮੋਹਨਕਿਆਂ ਨੇ ਭੁੱਲਰਾਂ ਦੀਆਂ ਈਨਾਂ ਮੰਨ ਲਈਆਂ।

ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੰਘ ਗਿਆ, ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਦ-ਕੁ ਤੱਕ ਨਿਭਣੀ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਬਹੂ ਨੇ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਘੜਾ ਭੰਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨੰਗੇ ਮੂੰਹ ਮਰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦੀ ਲੰਘ ਆਈ। ਜਦ ਦੂਜੀਆਂ ਤ੍ਰੀਮਤਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਰਜਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਮਰਦ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਘੁੰਡ ਕੱਢਾਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਤ੍ਰੀਮਤਾਂ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਰਦਾਂ ਵਾਲੀ ਅਣਖ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜਦ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਕਾਲੇ ਨੂੰ ਹੋਈ; ਤਾਂ ਉਹ ਬੜਾ ਉਦਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਕਰੜੀਆਂ ਈਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭੁੱਲਰ ਹੋਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਜੀ ਗੁਰੂ-ਸਰ ਆਏ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਕਾਲਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਅਧੀਨਗੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਸਦੇ ਕਰੋ, ਭੁੱਲਰ ਕਿਵੇਂ ਸਾਡਾ ਨਾਤਾ ਲੈ ਲੈਣ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਕ ਥਾਪ ਕੇ ਪੰਜ ਹਲ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਦੇਣ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਧੀਰਜ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਹੁਣ ਜਦ ਲਾਲਾ ਕੌੜਾ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਆਵੇਗਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝਾਵਾਂਗੇ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਜਦ ਲਾਲਾ ਕੌੜਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਲਾਲੇ! ਤੇਰੇ ਪਾਸ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੈ, ਤੂੰ ਕਾਲੇ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਪੰਜ ਹਲਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਦੇਹ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਭਾਉਲੀ ਲੈਂਦਾ ਰਹੁ। ਲਾਲੇ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਹੇ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਮੈਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪ ਦਾ ਦਾਸ ਹਾਂ ਪਰ ਜ਼ਮੀਨ ਤਾਂ ਮੈਂ ਐਨੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ, ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਦਾਤਰੀ ਦੇ ਨੱਕੇ ਉੱਤੇ ਆ ਸਕੇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫਿਰ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੱਛਾ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਤਾ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਸਣ ਦੇਵੋ ਤਾਂ ਉਸ ਹੰਕਾਰੀ ਭੁੱਲਰ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਸਾਂ ਯਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਨਾਤਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕੁਲ ਨੂੰ ਕਲੰਕ ਲਵਾਉਣਾ ਹੈ? ਇਸ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਰੋਧਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲੇ ਕਿ ਅੱਜ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਤਾ ਨਹੀਂ

ਕਬੂਲਦੇ, ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਆਵੇਗਾ ਜਦ ਤੁਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ਫਿਰੋਗੇ ਅਤੇ ਉਹ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ।

ਇਤਨੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਲਾਲਾ ਕੌੜਾ ਉਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਰਾਹ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਪਾਸ ਹੀ ਕਾਲਾ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਜੋ ਲਾਲੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਸੀ ਕਿ ਕਦੋਂ ਲਾਲਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਮੈਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਪੁੱਛਾਂ ਕਿ ਕੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਹੈ? ਕਾਲੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਲਾਲਾ ਗ਼ੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੜਕ ਕੇ ਬੋਲਿਆ ਕਿ ਕਾਲਿਆ! ਤੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਆ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਖੋਟੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਗ਼ੁੱਸੇ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਜੇ ਅੱਜ ਹੀ ਤੱਤੀਆਂ ਤੌੜੀਆਂ ਤੁਸਾਡੇ ਸਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਚੁਕਵਾ ਕੇ ਪਿੰਡੋਂ ਨਾ ਕੱਢਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਵੀ ਲਾਲਾ ਨਾ ਸੱਦਣਾ।

ਇਹ ਕੁਝ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲਾ ਡਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਜਾ ਕੇ ਨੀਰੋ-ਨੀਰ ਰੋਣ ਲੱਗਾ। ਦੁਖੜੇ ਸਨ ਕਿ ਮੁੱਕਣ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਸੂਰਜ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਬਿਪਤਾ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਤਾਇਆਂ ਭੋਡੀਪੁਰ ਛੱਡਿਆ ਸੀ ਤੇ ਬੀਦੋਵਾਲੀ ਦਿਨ ਕੱਟਣ ਲੱਗੇ ਸਨ, ਪਰ ਸਮੇਂ ਨੇ ਉਥੇ ਵੀ ਵੱਸਣ ਨਾ ਦਿੱਤੇ; ਬੀਦੋਵਾਲੀ ਛੱਡੀ ਤੇ ਭੁੱਲਰਾਂ ਪਾਸ ਆਏ ਕਿ ਇਥੇ ਹੀ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਦੇ ਦਿਨ ਨਿਕਲ ਜਾਣਗੇ ਪਰ ਸਮੇਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਨਿਭਣ ਨਾ ਦਿੱਤੀ, ਅੱਜ ਭੁੱਲਰ ਇਥੋਂ ਵੀ ਕੱਢਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਹੁਣ ਕਾਲੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਸਭ ਦੁਨੀਆਂ ਕਾਲੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੁੱਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਕਿਧਰ ਨੂੰ ਜਾਵਾਂਗੇ?

ਕਾਲੇ ਦੀ ਇਹ ਦਸ਼ਾ ਦੇਖ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਦਿਆਲੂ ਮਨ ਪੰਘਰ ਗਿਆ ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਕਾਲੇ ਨੂੰ ਹੌਂਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਰਤਾ ਫ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ, ਗੁਰੂ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਹੈ, ਲਾਲਾ ਡਾਢਾ ਆਦਮੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਹ ਨਹੀਂ; ਤੁਸੀਂ ਅੱਜ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਦੇਵੋ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬ ਜਾਵੇ, ਉਥੇ ਹੀ ਡੇਰੇ ਲਾ ਲਵੋ, ਗੁਰੂ ਭਲਾ ਕਰੇਗਾ।

ਕਾਲੇ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਸ਼ਚਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਆਖ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਤੁਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰੋ। ਦਿਨ ਢਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਤੌੜੀਆਂ ਰਿਝ ਰਹੀਆਂ ਸਨ; ਲਾਲਾ ਭੁੱਲਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਉਠਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਚਕਰਾਉਂਦਾ ਸਾਮਾਨ ਸੀ; ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਂਭ ਕੇ ਤੁਰ ਪਏ। ਦੋ-ਕੁ ਕੋਹ ਹੀ ਗਏ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਸੂਰਜ ਅਸਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਢਾਬ ਉੱਤੇ ਡੇਰਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਹ ਢਾਬ ਭੁੱਲਰਾਂ ਦੀ ਹੱਦੋਂ ਪਾਰ ਭੁਖੜੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮੇਰ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਭੁਖੜੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਪਰਾਣਾ ਨਾਮੋ ਜੈਦ (ਸਿੱਧੂ) ਭੁਖੜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਭੁੱਲਰਾਂ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੋਲ੍ਹਾਂ-ਸਤਾਰਾਂ ਮੀਲ ਦਾ ਵੈਰਾਨ ਇਲਾਕਾ ਆਪਣੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਾਂਭੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਜਦ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਡੇਰਾ ਤਾਂ ਉਠਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ; ਉਸ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ

ਉਠਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਂਹ ਫੜੇ ਦੀ ਲਾਜ ਪਾਲੀ ਤੇ ਕਾਲੇ ਦੀ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਪਰਾਣਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋਧਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗਿਰਦ ਨਵਾਹੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸੂਰਮਾ ਉਸ ਦੀ ਸਾਂਗ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਕਾਲੇ ਨੇ ਜੈਦ ਪਰਾਣੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਲਿਆ ਤੇ ਹੋਰ ਜੈਦ ਵੀ ਚੁਣ-ਚੁਣ ਕੇ ਮਾਰੇ* ਅਤੇ ਢੋਲ ਵਜਾ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮੋੜ੍ਹੀ ਗੱਡ ਦਿੱਤੀ।

ਪਰਾਣਾ ਆਪਣੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਮੇਰ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਉਸ ਸਾਰੀ ਮੇਰ ਉੱਤੇ ਹੁਣ ਮੋਹਨਕਿਆਂ ਦੀ ਮੇਰ ਹੋ ਗਈ। ਇਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਵਡੇਰੇ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਮ ਮਰ੍ਹਾਜ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪਰਾਣੇ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਾਈ ਪਿੰਡ ਵਸਾ ਲਏ, ਜੋ ਹੁਣ ਮਰ੍ਹਾਜ ਕਾ ਬਾਹੀਆ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ†।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਜੱਥੇ ਦਾ ਮੋਹਰੀ ਕਾਲਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੋ ਭਾਈ ਕੁਲ ਚੰਦ ਤੇ ਰੂਪ ਚੰਦ ਬੀਦੋਵਾਲੀ ਗੁਜ਼ਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਤਿੰਨ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਕੁਲ ਚੰਦ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ 'ਤੇ ਕਾਲੇ ਨੇ ਚਾਦਰ ਪਾ ਲਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਾਲੇ ਦਾ ਤੀਜਾ ਪੁੱਤਰ ਡੱਲਾ ਹੋਇਆ। ਰੂਪ ਚੰਦ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਦਾ ਭਾਰ ਵੀ ਕਾਲੇ ਦੇ ਹੀ ਸਿਰ ਸੀ, ਸੋ ਸੰਦਲੀ ਫੂਲ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਕਾਲੇ ਦੇ ਘਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ।

ਇਕ ਦਿਨ ਕਾਲਾ ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਭਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਅਜੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਹੀ ਸਨ, ਸਿਖਾ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਭੋਲੀਆਂ-ਭਾਲੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਾਲਿਆ, ਇਹ ਬੱਚੇ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ? ਕਾਲੇ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਜੀ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਇਹ ਖਾਣ ਨੂੰ ਮੰਗਦੇ ਹਨ। ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ—ਕਾਲਿਆ! ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਲੰਗਰੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਆਦਮੀ ਰੱਜਣਗੇ, ਇਹ ਰਾਜੇ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਘੋੜੇ ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਜਮਨਾ ਕੰਢੇ ਪਾਣੀ ਪੀਣਗੇ।

ਜਦ ਇਸ ਵਰ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਕਾਲੇ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਬੜੀ ਗ਼ੁੱਸੇ ਹੋਈ ਕਿ ਸ਼ਰੀਕ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਤੇਰੀ ਉਲਾਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚਾਕਰੀ ਕੀਤਾ ਕਰੂ, ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸਾਰ ਰੱਖ। ਕਾਲੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਖਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰਾਜੇ

---

* ਪਰਾਣੇ ਦੀ ਉਲਾਦ ਇਸ ਵੇਲੇ ਪਿੰਡ 'ਪੱਤੋਕੇ' ਤਹਿਸੀਲ ਮੋਗਾ ਵਿੱਚ ਵੱਸਦੀ ਹੈ।

† ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ੨੫ ਪਿੰਡ ਹਨ : ਪੂਹਲਾ, ਪੂਹਲੀ, ਲੇਹਰਾ, ਢਿਲਵਾਂ, ਮਾੜੀ ਮਾਨਾਂਵਾਲੀ ਕੁਲ ਚੰਦ ਦੀ ਉਲਾਦ ਪਾਸ। ਨਥਾਣਾ, ਗੰਗਾ ਤੇ ਬੁਰਜੀ ਕਾਲੇ ਦੀ ਉਲਾਦ ਪਾਸ। ਪੰਜੇ ਕਲਯਾਣਾਂ, ਬੱਜੋਆਣਾਂ ਤੇ ਕਾਣੀ ਭੈਣੀ, ਸੰਦਲ ਦੀ ਉਲਾਦ ਪਾਸ। ਚਾਰੇ ਲੈਹਰੇ, ਗਿਦੜੇ, ਨਾਥ ਪੁਰਾ, ਛੰਨਾ ਤੇ ਬਾਠ, ਕਰਮ ਚੰਦ ਦੀ ਉਲਾਦ ਪਾਸ। ਸੇਮਾਂ ਪਿੰਡ ਸੇਮੇਂ ਦੀ ਉਲਾਦ ਪਾਸ ਮਰ੍ਹਾਜ ਪਿੰਡ ਸਭ ਦਾ ਸਾਂਝਾ।

ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਮਾਰੀ ਆਪ ਹੀ ਖਾਣਗੇ। ਸੋ ਅੱਜ ਤੱਕ ਮਰ੍ਹਾਜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਸਰਕਾਰੇ ਨਹੀਂ ਭਰਦੇ।

੩.

ਫੂਲ ਸਾਧੂ ਸੁਭਾਉ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਬ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਟਹਿਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤਾ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਜਦ ਕੋਈ ਭੁੱਖਾ ਤਿਹਾਇਆ ਸੰਤ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਪਿੰਡੋਂ ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ ਲਿਆ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ਾਤਰ ਕਰਦਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਲੋਹੀਆ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਇਕ ਸਮੇਂ ਸੁਮੇਰਪੁਰੀ ਨਾਮੇਂ ਬੈਰਾਗੀ ਸੰਤ ਫਿਰਦੇ-ਫਿਰਾਉਂਦੇ ਮਰ੍ਹਾਜ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜੂਹ ਕੋਲ ਘੁਮਣਾ ਦੇ ਥੇਹ ਉੱਤੇ ਆ ਬੈਠੇ। ਫੂਲ ਨੂੰ ਜਦ ਆਪ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਤਨੋਂ-ਮਨੋਂ ਹੋ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਆਪ ਦਾ ਇਹ ਨੇਮ ਧੀ ਕਿ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਮਰ੍ਹਾਜੋਂ ਦੁੱਧ ਲੈ ਕੇ ਵਲਟੋਹੀ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਭੂਰੇ ਦਾ ਭਾਰਾ ਮੜਾਸਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਮਘਦੇ ਗੋਹਿਆਂ ਦੀ ਭੜੋਲੀ ਰੱਖ ਕੇ ਪਿੰਡੋਂ ਦੋ ਢਾਈ ਕੋਹ ਸੰਤ ਸੁਮੇਰਪੁਰੀ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਜਾ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ, ਜਦ ਠੀਕ ਦੁੱਧ ਕੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਗਰਮਾ-ਗਰਮ ਹੀ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਛਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ।

ਸਾਰਾ ਸਿਆਲ ਫੂਲ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੁਮੇਰਪੁਰੀ ਜੀ ਨੂੰ ਸਮਾਧੀ ਲਾਉਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਆਪ ਸਮਾਧੀ ਵਿੱਚ ਸਨ ਕਿ ਸੰਝ ਸਮੇਂ ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਫੂਲ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਭੂਰਾ ਤਾਣ ਕੇ ਖੜੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਮੀਂਹ ਦੀ ਇਕ ਬੂੰਦ ਨਾ ਪੈਣ ਦਿੱਤੀ। ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਜਦ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਤਾਂ ਆਪ ਫੂਲ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਤੋਂ ਬੜੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਏ ਅਤੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਘੁਮਾਣਾ ਵਾਲੇ ਥੇਹ ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕਰ ਲਵੋ।

ਇਹ ਥੇਹ ਰਾਇ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਂਗੜ ਵਾਲੇ ਦੀ ਮੇਰ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਾਂਗੜ ਤਪੇ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਤੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਸਮੇਂ ਕਾਂਗੜ ਦਾ ਤੱਪਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦਾ* ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਰਾਇ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਲਾਹੌਰ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਮਾਝੇ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਬੇਹਬਲ ਨਾਮੇ ਗਿੱਲ ਇਕ ਚੰਗਾ ਖਾੜਕੂ ਆਦਮੀ ਵੱਸਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਇ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਦੀ ਚੰਗੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਜੋ ਹਰ ਸਮੇਂ ਰਾਇ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤਾ ਕਰਦਾ। ਰਾਇ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਖਦਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕਦੇ ਦੇਸ਼ ਵੱਲ ਆਵੇਂ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ

---

* ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਸਮੇਂ ਇਲਾਕਾ ਰਿਠਾੜ-ਸਤਲੁਜ (Cis-satluj) ਦੀਆਂ ਵੰਡਾਂ ਕੁਝ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀਆਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਇਲਾਕਾ ਸੂਬੇ ਮੁਲਤਾਨ ਨਾਲ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਕੁਝ ਸੂਬੇ ਲਾਹੌਰ ਨਾਲ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਇਲਾਕਾ ਸੂਬੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸਰਕਾਰਾਂ—ਸਰਕਾਰ ਸਰਹੰਦ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਹਿਸਾਰ ਨਾਲ। ਇਹਨਾਂ ਵੰਡਾਂ ਦਾ ਸਵਿਸਥਾਰ ਹਾਲ "ਇਤਿਹਾਸ ਮਾਲਵਾ" ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਆਪ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸੇਵਾ ਕਰਾਂ। ਸੰਜੋਗ ਅਜਿਹਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਬਹਿਬਲ ਮਾਝੇ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਮਗ੍ਹਾਜ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫੂਲ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਚੰਗਾ ਪਿਆਰ ਪੈ ਗਿਆ।

ਇਕ ਦਿਨ ਫੂਲ ਨੇ ਬਹਿਬਲ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਬਚਨ ਘੁਮਾਣਾਂ ਵਾਲਾ ਥੇਹ ਆਬਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਰਾਇ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਮੰਨ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਥੇਹ ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕਰ ਲਈਏ। ਬਹਿਬਲ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿੱਤਰ ਰਾਏ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਪਾਸ ਕਾਂਗੜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਢਾਲ ਨਜ਼ਰ ਦੇ ਕੇ ਰਾਇ ਪਾਸੋਂ ਅਜਾਰੇ ਦੇ ਤੌਰ ਥੇਹ ਦਾ ਪਟਾ ਫੂਲ ਦੇ ਨਾਮ ਲੈ ਆਂਦਾ, ਸੋ ਫੂਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਫੂਲ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮੋੜ੍ਹੀ ਗੱਡ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਬਹਿਬਲ ਵੀ ਉਥੇ ਹੀ ਵੱਸ ਪਿਆ। ਕੁਝ ਚਿਰਾਂ ਮਗਰੋਂ ਬਹਿਬਲ ਨੇ ਫੂਲੋਂ ਤਿੰਨ ਕੋਹ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਨਵਾਂ ਪਿੰਡ ਗਿੱਲ ਨਾਮੇ ਵਸਾ ਲਿਆ, ਜਿੱਥੋਂ ਉਠ ਕੇ ਬਹਿਬਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੱਟੂ ਨੇ ਚੌਧਰੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਧਨੌਲੇ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਕੱਟੂ ਪਿੰਡ ਵਸਾ ਲਿਆ। ਫੂਲ ਨੇ ਦੋ ਸਾਲ ਤੱਕ ਤਾਂ ਅਜਾਰੇ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਰਾਇ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਹੋਰਨਾਂ ਚੌਧਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਫੂਲ ਪਿੰਡ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਸਰਕਾਰੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਮਗ੍ਹਾਜਕਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀਪੇ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਵੱਧ ਕੇ ਸੀ, ਜੋ ਸਾਉਲ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ*।

ਫੂਲ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਾਦੀ ਜੱਸੇ ਢਿੱਲੋਂ ਦੀ ਲੜਕੀ ਮਾਈ ਬਾਲੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਦੀ ਦਾਦੂ ਸਿਧਾਣੇ ਦੀ ਲੜਕੀ ਮਾਈ ਰੱਜੀ ਨਾਲ। ਜੱਸਾ ਢਿੱਲੋਂ ਚੱਕਰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮਗ੍ਹਾਜ ਆ ਬੈਠਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਨਾਤਾ ਫੂਲ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦ ਈਸੇ ਖ਼ਾਂ ਮੰਜ ਨੇ ਮੌੜਾਂ ਪਿੰਡ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੱਸਾ ਢਿੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਬਰਾਦਰੀ ਸਣੇ ਮੌੜਾਂ ਪਾਸ ਜਾ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਢਿੱਲਵਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਜਾ ਬੱਧਾ।†

ਮਗ੍ਹਾਜੋਂ ਦੋ ਕੋਹ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਸਿਧਾਣਾ ਪਿੰਡ ਵੱਸਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਦੇ ਦਾਦੂ ਸਿਧਾਣੇ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਲੜਕੀਆਂ ਸਨ—ਅਨਾਰੀ, ਰੱਜੀ ਤੇ ਅਮਰਾਉ। ਫੂਲ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਸੰਦਲੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਅਨਾਰੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਵੀ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਫੂਲ ਸਰਕਾਰ ਖੇਡਦਾ ਸਿਧਾਣ ਪਿੰਡ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿੱਚ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਅੱਗੇ ਰੱਜੀ ਮਣੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠੀ ਬਾਜਰੇ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਵਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਨਾ ਵੜੀਂ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਗੁਲੇਲਿਆਂ ਨਾਲ ਬੁਰੀ ਮਾਰ ਕਰਾਂਗੀ। ਫੂਲ ਉਥੇ ਹੀ ਖੜੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਰਛੀ ਉੱਚੀ ਕਰਕੇ ਬੋਲਿਆ ਕਿ ਭਲਾ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਲੇਲਾ ਮਾਰ ਦੇ ਦਿਖਾ! ਰੱਜੀ ਨੇ ਉਸੇ ਪੋਰੀ ਨੂੰ ਗੁਲੇਲਾ ਮਾਰਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਫੂਲ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ। ਫੂਲ ਬੜਾ ਖ਼ੁਸ਼

---

* ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਸਰਦਾਰ ਰਾਜੂ ਸਿੰਘ। ਵੇਖੋ ਅੰਤਕਾ ਨੰ: ੭

† ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਸਰਦਾਰ ਰਾਜੂ ਸਿੰਘ।

ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਦਾਦੂ ਦੀ ਲੜਕੀ ਰੱਜੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੰਦਲੀ ਦੇ ਖਹਿੜੇ ਪੈ ਕੇ ਰੱਜੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਵਾ ਲਈ।

ਮਾਈ ਬਾਲੀ ਤੋਂ ਰੁਘੂ, ਤਲੋਕ ਚੰਦ, ਰਾਮ ਚੰਦ ਤੇ ਬੀਬੀ ਫ਼ੱਤੋ* ਜੀ ਹੋਏ ਅਤੇ ਮਾਈ ਰੱਜੀ ਤੋਂ ਤਖ਼ਤ ਮਲ, ਝੰਡੂ, ਚਨੂੰ ਤੇ ਗੁਰਦਾਸ। ਜਿਹਾ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਰੀਤ ਹੈ, ਫੂਲ ਦਾ ਮਾਈ ਰੱਜੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਸੀ ਅਤੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਦੀ ਉਲਾਦ ਦੀ ਮੁਖ਼ਤਾਰੀ ਸੀ, ਮਾਈ ਬਾਲੀ ਦੀ ਉਲਾਦ ਬਹੁਤ ਤੰਗੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਜਦ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰੀ ਪਿਆਦਾ ਮਾਮਲਾ ਉਗਰਾਹੁਣ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਦੀਪਾ ਸਾਉਲਕਾ ਵਾਰੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਖ਼ਰਚ ਖ਼ੁਰਾਕ ਇਕ ਵਾਰ ਮਾਈ ਰੱਜੀ ਦੀ ਉਲਾਦ ਪਾਸੋਂ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮਾਈ ਬਾਲੀ ਦੀ ਉਲਾਦ ਪਾਸੋਂ। ਮਾਈ ਬਾਲੀ ਵਿਚਾਰੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ-ਸਲੂਕ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਔਖ ਨਾਲ ਪਾਲਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਪਿਆਦਿਆਂ ਦੇ ਖ਼ਰਚਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਭਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਅੰਤ ਬਹੁਤ ਲਚਾਰੀ ਵੇਖ ਕੇ ਮਾਈ ਬਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਅਖਵਾ ਘੱਲਿਆ ਕਿ ਇਥੇ ਮੇਰਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਔਖਾ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਲੈ ਜਾਵੋ। ਸੋ ਜੱਸਾ ਢਿੱਲੋਂ ਫੂਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਤੇ ਦੋਹਤਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਢਿੱਲਵੀਂ ਲੈ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਫੂਲ ਦੇ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਤੱਕ ਵਸਦੇ ਰਹੇ।†

ਫੂਲ ਨੇ ਸੁਮੇਰਪੁਰੀ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸਿੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਫੂਲ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਫੂਲ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਜਾਣਾ ਪਿਆ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਫੂਲ ਨਾਲ ਗਿਦੀਆ ਮਰਾਸੀ ਵੀ ਸੀ। ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨੇ ਫੂਲ ਨਾਲ ਕਰੜਾਈ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਫੂਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਵਾਸ ਚੜ੍ਹਾ ਲਏ ਪਰ ਸਵਾਸ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਗਿਦੀਏ ਨੂੰ ਤਕੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਲੋਥ ਨੂੰ ਰੱਜੀ ਪਾਸ ਲੈ ਜਾਵੀਂ, ਉਹ ਸਵਾਸ ਉਤਾਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਜਾਣਦੀ ਹੈ।

ਜਦ ਸਰਕਾਰੀ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਫੂਲ ਨੂੰ ਟੁਰਦਾ ਨਾ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਲੋਥ ਨੂੰ ਮਰਾਸੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਲੋਥ ਨੂੰ ਬਹਿਲੀ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਫੂਲ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਫੂਲ ਦੇ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਜਦ ਢਿਲਵੀਂ ਅੱਪੜੀ ਤਾਂ ਸ੍ਰ. ਰਾਮ ਚੰਦ, ਤਲੋਕ ਚੰਦ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ ਕਿ ਪਿਤਾ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰ ਆਈਏ। ਜਦ ਦੁੱਗ ਬਹਾਦਰਪੁਰ ਅੱਪੜੇ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਗਿਦੀਆਂ ਮਰਾਸੀ ਵੀ ਲੋਥ ਲਈ ਆਉਂਦਾ ਮਿਲ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਥੇ ਹੀ ਫੂਲ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਜਦ ਮਾਈ ਰੱਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭਰਮ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਫੂਲ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਵੀ ਖ਼ੈਰ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਜੋ ਸਲੂਕ ਮੈਂ ਮਾਈ ਬਾਲੀ

---

* (ਤਵਾਰੀਖ) ਸਿੱਧ ਬਰਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਬੀਬੀ ਰਾਮੀ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਭੁੱਲ ਹੈ।

† ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਸ੍ਰ. ਰਾਜੂ ਸਿੰਘ।

ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹੋ ਸਲੂਕ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਅਮਰਾਉ ਪਾਸ ਚਲੀ ਗਈ ਜੋ ਸੁੱਖਾ ਨੰਦ ਬੈਰਾੜ ਦੇ ਘਰੋਂ ਸੀ ਅਤੇ ਗਿਦੀਆ ਮਰਾਸੀ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।

ਬਰਾੜਾਂ ਦੀ ਹੱਦ ਕੋਲੋਵਾਲ ਤੀਕ ਸੀ, ਜੋ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਤੇ ਸੇਲ ਬਰਾਹ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਸੁੱਖਾ ਨੰਦ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਬਰਾੜ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੈਹ ਨਾਲ ਮਾਈ ਰੱਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਾਂ ਨੇ ਫੂਲ ਦੇ ਪਾਸ ਹੀ ਕੌਲੋਵਾਲ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬੁਰਜ ਉਸਾਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ ਮਾਈ ਬਾਲੀ ਦੀ ਉਲਾਦ ਨਾਲ ਲੜਾਈ-ਝਗੜਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਝੰਡੂ ਬੜਾ ਜੋਧਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਚੌਧਰੀ ਤਿਲਕ ਚੰਦ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਤੰਗ ਰਖਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਕ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਨੇ ਫੱਟ ਲੱਗੇ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਫੂਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਜਰਾਹ ਨੇ ਸੌ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਝੰਡੂ ਰਾਜ਼ੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਇਸੇ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ।*

ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮਾਈ ਰੱਜੀ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਸਿਧਾਣੇ ਚਲੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਆਪਣੀ ਮਾਸੀ ਅਮਰਾਉ ਪਾਸ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਹੁਣ ਸੁੱਖਾ ਨੰਦ ਨੂੰ ਇਹ ਡਰ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿਤੇ ਚੌਧਰੀ ਤਲੋਕ ਚੰਦ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਵਿਗਾੜ ਨਾ ਹੋ ਜਾਏ, ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਸਿਧਾਣੇ ਤੋਂ ਚਾਰ ਕੋਹ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਗੁੱਮਟੀ† ਪਿੰਡ ਬਨ੍ਹਵਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿੱਥੇ ਮਾਈ ਰੱਜੀ ਦੀ ਉਲਾਦ ਹੁਣ ਤੱਕ ਵੱਸਦੀ ਹੈ।

ਮਾਈ ਰੱਜੀ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਸਨ—ਤਖ਼ਤ ਮਲ, ਚੰਨੂੰ, ਝੰਡੂ ਅਤੇ ਗੁਰਦਾਸ। ਝੰਡੂ ਤੇ ਗੁਰਦਾਸ ਬੇ-ਉਲਾਦ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕਬੀਲੇ ਦੋਹਾਂ ਵੱਡੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਘਰ ਬੈਠ ਗਏ, ਝੰਡੂ ਦਾ ਕਬੀਲਾ ਤਖ਼ਤ ਮਲ ਦੇ ਘਰ ਤੇ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਕਬੀਲਾ ਚੰਨੂੰ ਦੇ ਘਰ। ਤਖ਼ਤ ਮਲ ਦੇ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੰਨ—ਵੀਰ, ਲਖਬੀਰ ਅਤੇ ਭੋਮੀਆਂ ਸਿਹਰੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕਬੀਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ ਅਤੇ ਦੋ-ਦੁੱਲਾ ਤੇ ਤਖ਼ਤਾ—ਕਰੇਵੇ ਦੇ ਕਬੀਲੇ ਵਿੱਚੋਂ। ਚੰਨੂੰ ਦੇ ਕੇਵਲ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸਨ, ਕਲਾਸ, ਸਿਹਰੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕਬੀਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ ਤੇ ਮਸੂਰ ਕਰੇਵੇ ਦੇ ਕਬੀਲੇ ਵਿੱਚੋਂ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਉਲਾਦ ਹੁਣ ਲੌਂਢ-ਘਰੀਏ ਸਰਦਾਰ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।‡

---

* ਚੌਧਰੀ ਫੂਲ ਦਾ ਜੋ ਹਾਲ ਮੈਂ ਇਥੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ; ਇਹ ਰਾਮਪੁਰੀਏ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਫੂਲ ਗਿਰਦੇ ਦੇ ਇਹਤਬਾਰੀ ਆਦਮੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

† ਇਹ ਜੂਹ ਕਪੂਰੇ ਬਰਾੜ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਸੁੱਖਾ ਨੰਦ ਨੇ ਇਹ ਪਿੰਡ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਇਥੇ ਇਕ ਢਾਬ ਤੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦਾ ਗੁੰਮ (ਝੁੰਡ) ਸੀ। ਬਰਾੜ ਧਾੜ ਮਾਰ ਕੇ ਇਸ ਗੁੰਮ ਵਿੱਚ ਆ ਆਰਾਮ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਢਾਬੋਂ ਆਪਣੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪਿਆ ਲੈਂਦੇ। ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਗੁੰਮ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਗੁਮਟੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ।

‡ ਇਹ ਕੁਝ ਮੈਂ ਲੌਂਢਘਰੀਏ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਚੌਧਰੀ ਫੂਲ ਦੇ ਗੁਜ਼ਰਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮਾਈ ਬਾਲੀ ਦੀ ਉਲਾਦ ਫੂਲ ਆ ਵੱਸੀ ਅਤੇ ਤਿੰਨੇ ਭਾਈ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਰੁਘੂ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ* ਸੀ, ਜੋ "ਜੀਊਂਦਾ" ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੱਲਾ ਨਾਮੀ ਭੁੱਲਰ ਜੱਟ ਦੀ ਲੜਕੀ ਮਾਈ ਲੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਜੋਧਾ ਤੇ ਮਾਰਖ਼ੋਰ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਇਹ ਕਟਕ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਗਰਾਂਈ ਵੱਲ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਨੈਹਰੇ ਗੋਤ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕਰੜਾ ਟਾਕਰਾ ਹੋ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰੁਘੂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

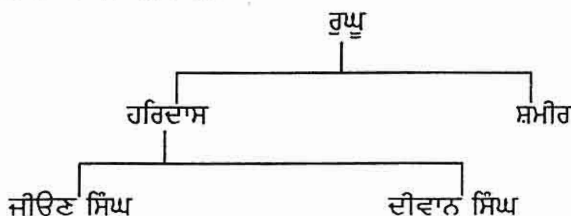
ਇਸ ਵੇਲੇ ਰੁਘੂ ਦੇ ਘਰ ਦੋ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ—ਹਰਿ ਦਾਸ ਤੇ ਸ਼ਮੀਰ। ਭੁੱਲਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਭਰਮ ਪਿਆ ਕਿ ਸਾਡੀ ਭੈਣ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦਾ ਦਿਉਰ ਚਾਦਰ ਨਾ ਪਾ ਲਵੇ ਇਸ ਲਈ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਇਹ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਫੂਲ ਅਪੜੇ ਅਤੇ ਕਮੰਦਾਂ ਸੁੱਟ ਕੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਭਾਣਜਿਆਂ ਨੂੰ 'ਜੀਊਂਦੀ' ਲੈ ਆਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਚੌਧਰੀ ਤਲੋਕ ਚੰਦ, ਰਾਮ ਚੰਦ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਜਦ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਦੋਵੇਂ ਭਾਈ "ਆਕਲੀਆ" ਪਿੰਡ ਮਾਰਕੇ ਫੂਲ ਨੂੰ ਮੁੜੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ 'ਜੀਊਂਦੀ' ਆ ਡੇਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜਿਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਈ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਭੁੱਲਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਨਾ ਮੰਨੀ ਅਤੇ ਜਦ ਰਾਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਘੋੜੇ ਚੋਰੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਗ਼ੁੱਸੇ ਹੋ ਕੇ ਸਵੇਰੇ ਇਹ ਫੂਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਆਏ ਤੇ ਰੁਘੂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ "ਜਿਊਂਦੀ" ਹੀ ਰਿਹਾ।

ਭੁੱਲਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਹਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਰਾਂ ਹਲ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਛੱਡੀ ਸੀ ਪਰ ਜਦ ਸ੍ਰ. ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਕੜੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਏ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਲਾਦ "ਜੀਉਂਦੀ" ਵਸਦੀ ਹੈ।

"ਜੀਊਦਾ" ਪਿੰਡ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਹੱਦ ਮੰਡੀ ਪਿੰਡ

---

* ਸਭ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਘੂ ਨੂੰ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਛੋਟਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਰੁਘੂ ਦਾ ਪੋਤਾ, ਸਰਦਾਰ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਹਾਣੀ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਦੇ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਰੁਘੂ ਨੂੰ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਹਾ ਕਿ 'ਜੀਉਦਾ' ਵਾਲੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਦੀ ਸੀ। ਚੌਧਰੀ ਤਲੋਕ ਚੰਦ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦ ਜੀ ਨੇ ਭੁੱਲਰਾਂ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿੱਚ ਲੇਂਦਾ, ਬਦਿਆਲਾ ਤੇ ਬੱਲੋ, ਤਿੰਨ ਪਿੰਡ ਵਸਾ ਦਿੱਤੇ, ਇਸ ਗੁੱਸੇ ਕਰਕੇ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਡਾ ਆਖਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਸੀ।

ਚੌਧਰੀ ਫੂਲ ਦੀ ਲੜਕੀ ਬੀਬੀ ਫੱਤੋ ਜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰਾਮ ਦਾਸ ਪਿੰਡ (ਜ਼ਿ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੇ ਭਾਈ ਪੰਨਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਪ੍ਰਸਿੱਦ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੀ ਉਲਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ। ਬੀਬੀ ਜੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਜਦ ਦੋ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਮਾਸੂਮ ਛੱਡ ਕੇ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸ਼ਰੀਕ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬੀਬੀ ਜੀ ਆਪਣੇ ਭਾਈਆਂ ਪਾਸ ਫੂਲ ਆ ਗਏ। ਭਾਈਆਂ ਨੇ ਫੂਲ ਦੀ ਇਕ ਪੱਤੀ ਆਪ ਦੇ ਨਾਮ ਲਾ ਦਿੱਤੀ, ਭਾਣਜਿਆਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਜਦ ਬੀਬੀ ਜੀ ਗੁਜ਼ਰੇ* ਤਾਂ ਚੌਧਰੀ ਤਲੋਕ ਚੰਦ ਜੀ ਨੇ, ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਫੂਲ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਭਾਣਜਿਆਂ ਨੂੰ ਫੂਲ ਦੀ ਪਤੀ ਵੱਜੋਂ ਬੋਗਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦਿੱਤਾ, ਇਥੋਂ ਉਠ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੭੯੧ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਭਦੌੜੋਂ ਪੰਜ ਕੋਹ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਬੀਲ੍ਹਾ ਪਿੰਡ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਲਾਦ ਵਸਦੀ ਹੈ।

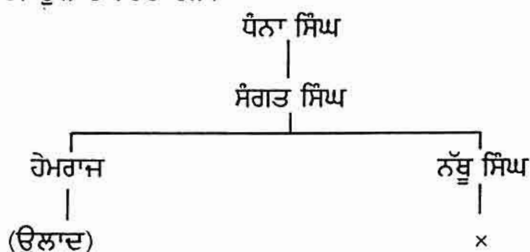
ਚੌਧਰੀ ਤਲੋਕ ਚੰਦ ਤੇ ਰਾਮ ਚੰਦ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਸਨ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਭਾਈ ਕਈ ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਗਏ ਸਨ। ਸੰਮਤ ੧੭੫੩ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਅੱਗੇ ਲਿਖਿਆ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਵੱਲ ਘੱਲਿਆ ਸੀ:

"ੴ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ॥"

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀਉ ਕੀ ਆਗਿਆ ਹੈ ਭਾਈ ਤਲੋਕਾ ਭਾਈ
ਰਾਮਾ ਸਰਬਤ ਸੰਗਤ ਗੁਰ ਰਖੈਗਾ ਤੁਧੋ ਜਮੀਅਤ ਲੈ ਕੇ
ਅਸਾਡੇ ਹਜ਼ੂਰ ਆਵਣਾ ਮੇਰੀ ਤੇਰੇ ਉਪਰਿ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੈ ਤੇਰਾ
ਘਰੁ ਮੇਰਾ ਹੈ ਤੁਧੇ ਹੁਕਮੁ ਦਖਦਿਆਂ ਹੀ ਛੇਤੀ ਅਸਾਡੇ ਹਜੂਰ

---

* ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬੀਬੀ ਫ਼ੱਤੋ ਜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਭਾਈ ਹਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਮਤ ੧੭੧੫ ਬਿ: ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਲੜਕਾ ਰਾਜ ਮੱਲ ਨਾਮੇ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਲਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਬੀਲੇ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਬੀਲੇਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਬੀਬੀ ਫ਼ੱਤੋ ਜੀ ਦੀ ਉਲਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ।

ਆਵਣਾ ਤੇਰਾ ਘਰੁ ਮੇਰਾ ਅਮੈ ਤਧ ਸਿਤਾਬੀ ਹੁਕਮੁ
ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਆਵਣਾ ਤੁਸਾਂ ਅਸਵਾਰ ਲੈ ਕੇ
ਆਵਣਾ ਜ਼ਰੂਰ ਆਵਣਾ ਤੇਰੇ ਉਤੇ ਅਸਾਡੀ ਭਾਰੀ
ਮਿਹਰਵਾਨਗੀ ਅਸੇ ਤੈ ਆਵਣਾ
ਇਕ ਜੋੜਾ ਭਜਾ ਰਖਾਵਣਾ
ਭਾਦੋਂ ੨ ਸੰਮਤ ੫੩*॥

ਇਸ ਤੋਂ ਨੌਂ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਅਤੇ ਚਮਕੌਰ ਦਾ ਯੁੱਧ ਕਰਕੇ ਦੀਨੇ ਪਿੰਡ ਆਏ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਕਈ ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰ. ਰਾਮ ਚੰਦ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਲੱਧੇ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦਾ ਨਵਾਂ ਨਾਮ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੁਕਤਸਰ ਦੇ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਜਾ ਬਿਰਾਜੇ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ।

ਆਰੰਭ ਸੰਮਤ ੧੭੬੭ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਜਦ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਰੁਪਏ ਤੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਖੁਲਮ-ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਉਸ ਦੇ ਸੰਗ ਨਾ ਰਲ ਸਕੇ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਸ ਹੀ ਈਸੇ ਖ਼ਾਂ ਮੰਜ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭ ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸਮਾਣਾ, ਸੁਨਾਮ, ਕੈਥਲ, ਘੁੜਾਮ, ਸਢੌਰਾ, ਬਨੂੜ ਅਤੇ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਥੇਹ ਨਾਲ ਰਲਾ ਕੇ ਕਰਨਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਤੱਕ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਸਫ਼ਾ ਉਡਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਫੂਲਕਿਆ ਜਿਹੇ ਉੱਨਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜੱਥੇ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ।

ਇਹ ਸਾਲ ਅਜੇ ਮੁਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਫੇਰ ਆਪਣਾ ਅਮਲ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਮਤ ੧੭੭੧ ਬਿ: ਤੱਕ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਸੰਮਤ ੧੭੭੦ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਭਾਰੀ ਕਾਲ ਪਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਮਤ ੧੭੬੭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੰਨ ੧੭੭੦ ਤੱਕ ਇੰਨਾ ਰਾਮ ਰੌਲਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵਟੀਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਈਸੇ ਖ਼ਾਂ ਮੰਜ ਆਕੀ ਹੋਕੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਮੱਲੀ ਬੈਠਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਪੂਰ ਬਰਾੜਾਂ ਨੂੰ ਫਾਹਾ ਦੇਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਾਰੇ ਬੈਰਾੜ ਇਸ ਦੇ ਲਹੂ ਦੇ ਤਿਹਾਏ ਬੈਠੇ ਸਨ।

ਚੌਧਰੀ ਤਲੋਕ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ੍ਰ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਸੀ। ਚੌਧਰੀ ਤਲੋਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਾਂ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਦਿਨ ਕੱਟਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਪਰ ਸ੍ਰ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਖਾੜਕੂ ਤੇ ਮਾਰਖ਼ੋਰ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਅੰਤ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ੁਦੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਚੌਧਰੀ ਤਲੋਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ

---

* ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਪਟਿਆਲਾ ਪਾਸ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਸਰਕਾਰ ਨਾਭਾ ਪਾਸ। ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਸਮਾਂ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦਾ ਅੱਖ਼ਰੋ-ਅੱਖਰ ਉਤਾਰਾ ਇਸੇ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਿ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਹਾਕਮਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਨਾਮ ਕਰ ਦੇਵੇਂਗਾ, ਸ੍ਰ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਫੂਲੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ।

ਫੂਲੋ ਬੇਦਖ਼ਲ ਹੋ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਢਬਾਲੀ ਦੇ ਥੇਹ ਉੱਤੇ ਜਾ ਬੈਠੇ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਥੋਂ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਉਠਣਾ ਪਿਆ। ਫਿਰ ਆਪ ਭਦੌੜ ਦੇ ਥੇਹ ਉੱਤੇ ਜਾ ਬੈਠੇ, ਜਿੱਥੋਂ ਸੇਮੇਂਕਿਆਂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਤ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਰਾਮਪੁਰਾ ਆਣ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਫੂਲ ਨਾ ਗਏ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਮਤ੧੭੫੭ ਬਿ: ਦੀ ਹੈ।

ਫੂਲਕੇ ਅਜਾਰੇਦਾਰ ਸਨ, ਜੋ ਕੁਝ ਕੁ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਟਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਭਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਜਦ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਰੌਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੇਮੇਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਚੈਨਾ ਫੂਲਕਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਟਕੇ ਉਗਰਾਹੁੰਦਾ ਤੇ ਸਰਕਾਰੇ ਤਾਰ ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਸਾਲ ਰਾਜ ਰੌਲੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਟਕੇ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੈਨਾ ਓਹ ਰਕਮ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੌਹਰੀਂ ਚੈਨੇਵਾਲ (ਜੋ ਨਾਲੀ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਹੈ) ਜਾ ਵੜਿਆ। ਜਦ ਸਰਦਾਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਆਪ ਮਰ੍ਹਾਜਕਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚੈਨੇਵਾਲ* ਜਾ ਲੜੇ ਅਤੇ ਚੈਨੇ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ ਸਭ ਰਕਮ ਲੈ ਆਂਦੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਮਰ੍ਹਾਜਕਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਲੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਫ਼ੱਤਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਹੁਣ ਚੈਨੇ ਦੀ ਉਲਾਦ ਨੇ ਸੌਂਹ ਖਾ ਲਈ ਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਬਦਲਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਤਦ ਤੱਕ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਸੁੱਖ ਦੀ ਨੀਂਹ ਸੌਣਾ ਹਰਾਮ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕੋਟਲਾ ਵਾਲੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਮਿਤਰਾਚਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪ ਕਈ ਵਾਰ ਕੋਟਲੇ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਆਪ ਕੋਟਲੇ ਬੇ-ਫ਼ਿਕਰੀ ਨਾਲ ਪਾਸਾ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਵੈਰੀ ਅਚਨਚੇਤ ਜਾ ਪਏ, ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਾਰ ਕਰਕੇ ਨੱਸ ਗਏ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਮਤ ੧੭੭੧ ਬਿ: ਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਚੌਧਰੀ ਤਲੋਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਜੇ ਜੀਉਂਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਵਧੀਕੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੇਮੇਂਕਿਆਂ ਤੇ ਸਰਦੂਲਕਿਆਂ ਨੂੰ ਮਰ੍ਹਾਜੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਰ੍ਹਾਜ ਦੀ ਵੰਡ ਚੌਹਾਂ ਪੱਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕਰ ਲਈ ਗਈ। ਸੇਮਾਂ ਤੇ ਸਰਦੂਲ ਇਕ ਮਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਚਾਰੇ ਭਾਈ ਇਕ ਮਾਂ ਤੋਂ ਸਨ। ਸੇਮੇਂਕੇ ਬੜੇ ਮਾਰਖ਼ੋਰ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਮਰ੍ਹਾਜ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਸੇਮੇਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬਿਹਾਗੀ ਨੇ ਭੁਚੋਕੇ ਭਾਈਕਿਆਂ ਦਾ ਮਾਲ ਜਾਰ ਲਿਆ। ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਹੋ ਪਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੇਮੇਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਔਖੀ ਆ ਬਣੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਭੂਪੇ ਚੂਹੜੇ ਨੂੰ ਦੋ ਰੁਪਏ ਤੇ ਖੇਸ ਦੇ ਕੇ ਮਰ੍ਹਾਜ ਘੱਲਿਆ ਕਿ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਪਲੂ ਫੇਰ ਦੇਵੇ ਤੇ ਬਹੁੜੀ ਕਰੇ। ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਪੰਘਰ ਪਿਆ ਤੇ ਮਰ੍ਹਾਜ ਕਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਘੁਮਾਣਾਂ ਦਾ ਸੇਮਾ ਪਿੰਡ ਬੰਨ੍ਹਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਸ੍ਰ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਘੁਨਸਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਨੂ ਭੁੱਲਰ ਦੀ ਲੜਕੀ ਮਾਈ ਸਾਲੀ† ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਛੇ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ—ਦੂਨਾ ਸਿੰਘ, ਸੱਭਾ

---

* ਇਕ ਥਾਂ ਅਬਲੂ ਮੈਹਮਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਭੁੱਲ ਹੈ।

† ਤਵਾਰੀਖ਼ ਸਿੱਧੂ ਬਰਾੜਾਂ। ਪਰ ਰਾਮਪੁਰੀਏ ਸਰਦਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਘੁਨਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸ਼ਾਹਿਬੇ ਭੁੱਲਰ ਦੀ ਲੜਕੀ ਮਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ।

ਸਿੰਘ, ਆਲਾ ਸਿੰਘ, ਬਖ਼ਤਾ ਸਿੰਘ, ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਧਾ ਸਿੰਘ। ਲਧਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।* ਇਕ ਵਾਰ ਇਹ ਫੂਲ ਨੂੰ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਥੇ ਪਚਾਧਿਆਂ ਦਾ ਕਟਕ ਆ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰਾ ਮਾਲ ਵਲ ਕੇ ਲੈ ਨੱਸੇ। ਲਧਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਦ ਟਮਕ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਅਲਾਣੀ ਘੋੜੀ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਕਟਕ ਮਗਰੇ ਭੱਜਾ ਅਤੇ ਲੜ-ਭਿੜ ਕੇ ਮਾਲ ਛੁਡਾ ਲਿਆ, ਪਰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਗੋਲੀ ਲੱਗਣ ਕਰਕੇ ਉਥੇ ਹੀ ਠੰਡਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਰਤੀਏ ਦੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਦੇ ਹੋਈ ਸੀ।†

ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੀ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਸੰਮਤ ੧੭੭੧ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਬੰਗੇਹਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਢਿਲਵਾਂ‡ ਦੀ ਲੜਕੀ ਮਾਈ ਬਖ਼ਤੋ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਉਲਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਦੀ ਇਕ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ•। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਚੌਧਰੀ ਦੂੱਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਦਾਰਨੀ ਬਖ਼ਤੋ ਉੱਤੇ ਚਾਦਰ ਪਾ ਲਈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਸੂਮਾਂ ਸਿੰਘ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਲਾਦ ਧਾਮਪੁਰੀਏ ਸਰਦਾਰ ਹਨ।

ਸ੍ਰ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਬਾਕੀ ਚਾਰੇ ਪੁੱਤਰ ਬੜੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਹੋਏ। ਦੂੱਨਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਲਾਦ ਭਦੌੜੀਏ ਤੇ ਕੋਟਦੁਨੇ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰ ਹਨ, ਬਖ਼ਤਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਲਾਦ ਬੇਰ ਤੇ ਮਲੌਦ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਹਨ, ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਲਾਦ ਨਹੀਂ ਤੁਰੀ ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਰਿਆਮ ਤੇ ਜੋਧਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਮਾਰਾਂ ਮਾਰਨ ਤੇ ਮੱਲਾਂ ਮਲਣ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮੋਹਰੇ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਹੁਣ ਅੱਗੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਘੁਨਸ ਪਿੰਡ ਛਿਆਂ§ ਰਾਜਗੀਆਂ ਦੇ ਨਾਨਕੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਛਿਆਂ ਹੀ ਰਾਜਗੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਰਾਮਪੁਰੇ ਤੋਂ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਸਰਦਾਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੁਲ੍ਹੇ ਤੇ ਚਬੱਚੇ ਹਨ। ਜਦ ਸੰਮਤ ੧੯੧੮ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਮਪੁਰੇ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਓਦੋਂ ਇਹ ਚੁਬੱਚੇ ਸਾਫ਼ ਮਾਫ਼ ਸੀ। ਅੰਤ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਪਾਟ ਪਏ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸੰਮਤ ੧੪੩੫ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਇਹ ਮਾਫ਼ੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਓਦੋਂ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਰਾਮਪੁਰੇ ਦੀ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੀਬੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਤਾ ਸਰਦਾਰ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿਆਲਬੇ ਵਾਲੇ ਲਈ ਲੈ ਗਏ ਸਨ।

---

* ਤਵਾਰੀਖ਼ ਸਿੱਧੂ ਬਰਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਮਤ ੩੭੯੯ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਭੁੱਲ ਹੈ।

† ਹਾਲਤ ਮੁਕੱਦਮਾਂ ਨਾਲੀ।

‡ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਸਿੱਧੂ ਬਰਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਮੋਹਰੀ ਭੁੱਲਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਭੁੱਲ ਹੈ।

• ਭਦੌੜੋਂ ਚਾਰ ਕੋਹ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਦੋ ਪੁਰਾਣੇ ਪਿੱਪਲ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਵਾਲੇ ਪਿੱਪਲ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਸੀ—ਤਵਾਰੀਖ਼ ਸਿੱਧੂ ਬਰਾੜਾਂ।

§ ਪਟਿਆਲਾ, ਬੇਰ, ਮਲੌਦ ਦੌੜ, ਕੋਟ ਦੁਨਾ ਰਾਮਪੁਰਾ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ੍ਰ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ ਅਤੇ ਸੰਮਤ ੧੭੪੮ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ*। ਆਪ ਅਜੇ ਛੋਟੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕਾਲੇਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਖ਼ਾਨੇ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਮਾਈ ਫੱਤੋ ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਇਹ ਰਵਾਜ ਤੁਰਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਸਮੇਂ ਕਾਲੇਕਿਆਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਲਾਗੀਆਂ–ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਮਰਾਸੀ ਤੇ ਨਾਈ–ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੀਬੀ ਫੱਤੋ ਦਾ ਅੰਗ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਮਤ ੧੭੪੯ ਬਿ: ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਮਲੂਕ ਨਾਮੇ ਕਾਲੇਕੇ ਨੇ ਪਿੰਡ ਕਾਲੇਕੇ ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਖ਼ਾਨਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਘਰ ਪਿੰਡ ਆਬਾਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਲੜਕੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਨ ਮਾਰਾਂ ਧਾੜਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਵਧੀਕ ਮਨੁੱਖ ਹੁੰਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉੱਨੀ ਵਧੀਕ ਤਾਕਤ ਹੁੰਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਚਾਹ ਇਹੋ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਹੀ ਹੋਵੇ।

ਪਹਿਲ ਪਲੋਠੀ ਦੀ ਲੜਕੀ ਹੋ ਪੈਣੀ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨੀਂ ਬੇਸ਼ਗਨੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਸੋ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਜਿਹੇ ਮਸੂਮ ਨੂੰ ਭਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਦੱਬ ਆਏ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਭਾਈ ਭਗਤੂ ਜੀ ਦੀ ਉਲਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਜੀ ਕਾਲੇਕੀ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ ਜੋ ਪੂਰਨ ਸਿੱਖ ਤੇ ਬੜੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਮਹਾਤਮਾ ਸਨ। ਕਾਲੇਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਮਾਨਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਭਰੋਸਾ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਬਾਲਕੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਦਬ ਕੇ ਖ਼ਾਨੇ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵਰਜਿਆ; ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਤੁਸਾਂ ਅੱਜ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ; ਜੋ ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਦਾਤ ਦੀ ਪੁੱਜ ਕੇ ਨਰਾਦਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਬੀਬੀ ਨੇ ਹਾਣੀ ਬਣਨਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਉਲਾਦ ਨੇ ਰਾਜ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਆਓ, ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਛਕਾਂਗੇ। ਖ਼ਾਨੇ ਨੇ ਜਾ ਕੇ ਜਾਂ ਉਸ ਭਾਂਡੇ ਨੂੰ ਪੁਟਿਆ ਤਾਂ ਕੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੀਬੀ ਅੰਗੂਠਾ ਚੁੰਘ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਤਾਂ ਪਾਸ ਲੈ ਆਇਆ ਤੇ ਫ਼ੱਤੋ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮਾਈ ਫ਼ੱਤੋ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਅਖ਼ੀਰ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਭਾਈ ਭਗਤੂ ਜੀ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਭਰੋਸਾ ਰਿਹਾ

---

* ਵੇਖੋ ਅੰਤਕਾ ਨੰ. ੧ (ੳ)

ਅਤੇ ਜਦ ਆਪ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪੀੜ ਜਾਂ ਔਕੜ ਪੈਂਦੀ ਰਹੀ; ਆਪ ਭੁਚੋਕਿਆਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਉਸ ਔਕੜ ਦਾ ਦਾਰੂ ਸਮਝਦੇ ਰਹੇ।

ਜਦ ਸ੍ਰ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਜ਼ਰੇ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਕੇਵਲ ੨੩ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਪ੍ਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਪਿਤਾ ਦਾ ਬਦਲਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਸੁੱਖ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੌਣਾ ਹਰਾਮ ਹੈ। ਬੜਾ ਭਾਈ ਦੁੱਨਾ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਭਾਅ ਰਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਾੜ ਵਿੱਚ ਸਨ ਕਿ ਕਦ ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਲੱਭੇ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਖ਼ੂਨ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲਈਏ। ਇਸੇ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵਰ੍ਹੇ ਲੰਘ ਗਏ। ਸ੍ਰ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੀਰਾ, ਕਮਾਲਾ ਤੇ ਉਗਰਸੈਨ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਜਣੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਣੇ ਗੁੰਮਟੀ ਗਏ ਹਨ। ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਣੇ ਵੈਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਜਾ ਪਏ। ਦੁਵੱਲੀਓਂ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਵੀ ਲੱਗਾ ਪਰ ਅੰਤ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੋਈ। ਬੀਰਾ, ਕਮਾਲਾ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਥੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਗਰਸੈਨ ਨੱਸ ਕੇ ਸੇਮੇਂ ਪਿੰਡ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੇਮਾਂ ਪਿੰਡ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਮਤ ੧੭੭੩ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲਿਆ। ਸੇਮੇਂ ਕੇ (ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਰਦੂਲ ਕੇ) ਧਾਲੀਵਾਲਾਂ ਦੇ ਤੱਪੇ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਬੇਗਾਨਿਆਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦਿਨ ਕੱਟਣ ਲੱਗੇ।

ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਬਦੁਲ ਸਮੰਦ ਖ਼ਾਂ, ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬਾ ਮਾਝੇ ਗਿਰਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਆਹੂ ਲਾਹ ਰਿਹਾ ਸੀ।* ਇਸ ਸਮੇਂ ਈਸਾ ਖ਼ਾਂ ਮੰਝ ਦੀ ਗੁਡੀ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਇੰਨਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬਾ ਵੀ ਇਸ ਪਾਸੋਂ ਖ਼ੌਫ਼ ਖਾਂਦਾ ਸੀ।† ਜਿਸ ਤੱਪੇ ਵਿੱਚ ਫੂਲਕੇ ਵੱਧ ਫੁੱਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਸ ਤੱਪੇ ਦਾ ਸਬੰਧ ਤਿਹਾੜੇ ਨਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਈਸੇ ਖ਼ਾਂ ਮੰਝ ਦੀ ਮੇਰ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਹਾਕਮ ਈਸੇ ਖ਼ਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਦਮ ਨਹੀਂ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਇੰਨੀ ਪਹੁੰਚ ਸੀ ਕਿ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਨਵਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰੀ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਜਦ ਅਬਦੁਲ ਸਮੰਦ ਖ਼ਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਈਸੇ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਟਿਕਾਣੇ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਸ਼ੈਹਦਾਦ ਖ਼ਾਂ ਕਸੂਰੀਆ ਇਕ ਜੋਧਾ ਪਠਾਣ ਸੀ ਜੋ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈਸੇ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਅਬਦੁਲ ਸਮੰਦ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਚੁੱਕਾ

---

* ਮੁਆਸਿ ਰੁਲ ਉਮਰਾ ਤੇ ਇਬਰਤਨਾਮਾ।

† ਤਵਾਰੀਖ਼ ਹਦੀਕਾ ਤੁਲ ਅਕਾਲੀਮ।

ਸੀ। ਸੋ ਅਬਦੁਲ ਸਮੰਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਸ਼ੈਹਦਾਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੇ ਤੋਰਿਆ ਅਤੇ ਕਪੂਰੇ ਬਰਾੜ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਸਾਰੇ ਬਰਾੜ ਵੀ ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲ ਗਏ। ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਕਰੜੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਈਸੇ ਖ਼ਾਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਈਸੇ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਕੋਟ ਲੁਟਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇ ਗਲੋਂ ਤਾਂ ਇਕ ਬਲਾ ਲੱਥੀ ਅਤੇ ਫੂਲਕਿਆਂ ਲਈ ਵੱਧਣ-ਫੁੱਲਣ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਮੋਕਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਮਤ ੧੭੭੫ ਬਿ: ਦੀ ਹੈ।*

ਈਸੇ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਮਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਫੂਲਕੇ ਕੌੜੀ ਵੇਲ ਵਾਂਗੂ ਵਧਣ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਗਿਰਦ ਨਵਾਹੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਥੇਹ ਸੀ, ਸਭ ਉੱਤੇ ਮੋਹੜੀਆਂ ਗੱਡ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮੇਰ ਜਾ ਕੀਤੀ। ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਢਬਾਲੀ ਜਾ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਦੂੰਨਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦੋਵੇਂ ਭਾਈ ਭਦੌੜ। ਭਦੌੜ ਰਾਜਾ ਭੱਦਰ ਸੈਨ ਭਦੌੜੀਏ ਦੀ ਖੇੜੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਕਾਂਗੜ ਦੇ ਰਾਏ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਬੋਕਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੱਢ ਛੱਡਿਆ ਸੀ।† ਸ੍ਰ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਦ ਫੂਲੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹਨ ਤਾਂ ਢਬਾਲੀ ਆ ਡੇਰੇ ਲਾਏ ਸਨ ਅਤੇ ਢਬਾਲੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਭਦੌੜ ਆ ਗਏ ਸਨ; ਪਰ ਸੇਮੇਂਕਿਆਂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸੇਮੇਂਕੇ ਵੀ ਇਥੇ ਨਾ ਟਿਕ ਸਕੇ। ਜਦ ਸੰਮਤ ੧੭੭੩ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਢਬਾਲੀ ਮੋਹੜੀ ਜਾ ਗੱਡੀ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਦੂੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਦੌੜ ਦੀ ਮੇਰ ਕਰ ਲਈ, ਪਰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਔਖਿਆਈ ਕਰਕੇ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਈਸੇ ਖ਼ਾਂ ਨਾਲ ਅਜੋੜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਥੇਹੜੀਆਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਈਸੇ ਖ਼ਾਂ ਮਰਿਆ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਹੋ ਕੇ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਭਦੌੜੋਂ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਖੂਹ ਵੀ ਲੱਭ ਪਿਆ ਜੋ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਸਰਦਾਰ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ।‡

ਹੰਢਿਆਏ ਨੂੰ ਸੰਮਤ ੧੭੬੯ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਸੇਮੇਂ ਤੇ ਤਾਰੇ ਧਾਲੀਵਾਲ ਜੱਟਾਂ ਨੇ ਧੌਲੇ ਪਿੰਡੋਂ ਉਠਕੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਮੇਂ ਸਨ ਮਾਰਾਂ-ਧਾੜਾਂ ਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰ. ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੱਦ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸ੍ਰ. ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਇਥੇ ਕੱਚਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਮਤ ੧੭੭੫ ਬਿ: ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਰਦਾਰ ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੰਡਿਆਏ ਦੇ ਉਦਾਲੇ-ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਮੇਰ ਕਰਕੇ ਖੁਡੀ ਆਦਿ ਕਈ ਪਿੰਡ ਵਸਾ ਲਏ§। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੌਧਰੀ ਤਲੋਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਧਨੌਲੇ ਤੱਕ ਦੀ ਮੇਰ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਬਖ਼ਤਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਰਨਾਲੇ ਤੇ ਸਹਿਣੇ ਦੀ।

---

* ਮੁਆਸਰੁਲ ਮਰਾ, ਇਬਾਰਤਨਾਮਾ, ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਰਾੜ ਬੰਸ।

† ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਸਰਦਾਰ ਰਾਜੂ ਸਿੰਘ।

‡ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਸਿੱਧੂ ਬਰਾੜਾਂ।

§ ਇਹ ਹਾਲ ਹੰਢਿਆਏ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਹਨ।

ਈਸੇ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਬਰਾੜਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹ ਮਚ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਫੂਲ ਤੇ ਭਦੌੜ ਦੀ ਹੱਦ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਰਾੜਾਂ ਦੀ ਹੱਦ ਲੱਗਣ ਕਰਕੇ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਸੂਰਜ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਫੂਲਕਿਆਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਭਾਈ ਰੂਪ ਚੰਦ ਜੀ ਦੀ ਉਲਾਦ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੂਲਕੇ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਾੜ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਸੋ ਸਭ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਮੋੜੀ ਛੱਡ ਕੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਰੂਪ ਚੰਦ ਜੀ ਦੀ ਉਲਾਦ ਨੂੰ ਵਸਾ ਕੇ ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਦਾ ਫ਼ਸਾਦ ਮੁਕਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਮਤ ੧੭੭੮ ਬਿ: ਵਿੱਚ 'ਭਾਈ ਰੂਪੇ' ਪਿੰਡ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ ਗਈ ਅਤੇ ਬਰਾੜਾਂ ਨਾਲ ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਦੇ ਫ਼ਸਾਦ ਘਟ ਗਏ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਤੱਕ ਸਭਸ ਫੂਲਕਿਆਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਰਿਹਾ*।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੁਨਾਮ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਮੂਲ ਚੰਦ ਜੀ ਚਿੱਟੀ ਬੋਧੀ ਵਾਲੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਹਾਤਮਾ ਵੱਸਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਪੂਰਨ ਸਿੱਖ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਲੋਕ ਸਨ। ਆਪ ਸੰਮਤ ੧੭੦੫ ਬਿ: ਨੂੰ ਬਠਿੰਡੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਭਾਈ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਜੀ ਦੀ ਟਹਿਲ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਸੱਤਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਜਦ ਬਠਿੰਡੇ ਭਾਈ ਗੋਰੇ ਪਾਸ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਆਏ ਸਨ ਤਾਂ ਓਦੋਂ ਭਾਈ ਮੂਲ ਚੰਦ ਜੀ ਸਿੱਖੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸੰਮਤ ੧੭੫੧ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਭਾਰਾ ਕਾਲ ਪਿਆ ਅਤੇ ਬਠਿੰਡਾ ਉੱਜੜ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਮੂਲ ਚੰਦ ਜੀ ਸੁਨਾਮ ਆ ਰਹੇ, ਸ੍ਰ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦੀ ਉਲਾਦ ਭਾਈ ਮੂਲ ਚੰਦ ਜੀ ਦੀ ਬੜੀ ਮਾਨਤਾ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹੀਂ ਹੀ ਦਿਨੀਂ ਭਦੌੜ ਪਿੰਡ ਸੰਤ ਚਰਨ ਦਾਸ ਨਾਮੇਂ ਇਕ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿੱਖ ਆ ਟਿਕੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਭਾਈ ਮੂਲ ਚੰਦ ਜੀ ਸੁਨਾਮ ਵਾਲੇ ਭਦੌੜ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਰੇ ਭਾਈ ਸੰਤ ਚਰਨ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਸਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮੂਲ ਚੰਦ ਜੀ ਵੀ ਓਥੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਸੰਤ ਚਰਨ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਰਾਜਾ ਬਣਨਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਰੁਪਏ ਨਹੀਂ ਦਬਣੇ, ਬਲਕਿ ਇਸਤਰੀ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ-ਭੈਣ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਜੋ ਗੱਫ਼ਾ ਕਰਤਾਰ ਬਖ਼ਸ਼ੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਵਿੱਚ ਲਾਉਣਾ; ਕਿਉਂ ਜੋ ਦੇਗ ਚਲੇ ਤਾਂ ਤੇਗ਼ ਵਿੱਚ ਬਰਕਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

---

* ਮੁਕੱਦਮਾ ਭਾਈ ਰੂਪਾ। ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਗਜ਼ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਮਤ ੧੭੭੪ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਰਾਏ ਤਖ਼ਤ ਮਲ ਕਾਂਗੜ ਵਾਲੇ ਨੇ ਇਹ ਪਿੰਡ ਬੱਧਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਰੂਪੇ ਦੀ ਉਲਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਦਾਨੇ ਨੂੰ ਇਥੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਪੱਤੀ ਉੱਤੇ ਰਾਏ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਸੰਧੂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਵਸਾਏ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਪੱਤੀ ਉੱਤੇ ਚੌਧਰੀ ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਭਾਈਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁੰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਛੇਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਭਾਈਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁੰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਖ਼ੀਰ ਉਮਰ ਤੱਕ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨਸੀਹਤਾਂ ਉੱਤੇ ਚੱਲਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇੰਨੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਪਾ ਕੇ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਕਦੇ ਪਰਾਈ ਇਸਤਰੀ ਵੱਲ ਬੁਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਸਮੇਂ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਆਪ ਕੋਠੇ ਦੀ ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਗਵਾਂਢੀ ਤਰਖਾਣ ਦੀ ਜਵਾਨ ਕੁੜੀ ਉੱਤੇ ਪੈ ਗਈ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੇਸੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਆਪ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਕੋਠੇ ਤੋਂ ਉਤਰ ਆਏ ਅਤੇ ਤਰਖਾਣ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਬੀਬੀ ਸਾਡੀ ਲੜਕੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖ਼ਰਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਾਸੋਂ ਕਰਾਂਗੇ। ਸੋ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਖ਼ਰਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸੋਂ ਕੀਤਾ।

ਲੰਗਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦਾ ਅਤੁੱਟ ਚੱਲਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਮਾਈ ਫੱਤੋ ਜੀ ਆਪ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਦੂਰੋਂ-ਦੂਰੋਂ ਚੁਣਵੇਂ ਜਵਾਨ ਤੇ ਸੂਰਮੇ ਅਤੇ ਸੋਹਣੇ-ਸੋਹਣੇ ਘੋੜੇ ਆਪ ਪਾਸ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਮੰਗਣ ਲੱਗਾ। ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਨਾਂਹ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਚਰਨ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਦੌੜ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਕਰ ਲਈ।

ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਰਨਾਲੇ ਦੀ ਥੇਹ ਦੀ ਮੇਰ ਤਾਂ ਕੁਝ ਕੁ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਉਥੇ ਜਾ ਵੱਸਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਥੇਹ ਦੇ ਪਾਸ ਹੀ ਸੰਘੇੜਾ ਪਿੰਡ ਸੀ, ਜਿੱਥੋਂ ਦਾ ਬੀਰ ਭਾਨ ਚੌਧਰੀ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕੋਟਲੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਤੰਗ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਗਵਾਂਢ ਕੋਈ ਤਕੜਾ ਸੂਰਮਾ ਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਦੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਅਸੀਂ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਦਿਨ ਕੱਟ ਸਕੀਏ। ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਬਰਨਾਲਾ ਆਬਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮੋਹੜੀ ਗੱਡ ਦਿੱਤੀ, ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਭਦੌੜ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਰਨਾਲੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਮਤ ੧੭੭੯ ਬਿ. ਦੀ ਹੈ। ਲਗਭਗ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰ. ਬਖ਼ਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਦੌੜੋਂ ਉਠ ਕੇ ਸ਼ਹਿਣੇ ਮੋੜ੍ਹੀ ਜਾ ਗੱਡੀ।

ਬਰਨਾਲੇ ਦੇ ਥੇਹ ਉੱਤੇ ਮਲੇਰੀਆਂ ਦੀ ਮੇਰ ਸੀ, ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰੋਕ ਪਾਉਣੀ ਚਾਹੀ, ਪਰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ। ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਪਾਸ ਤੱਪੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਲਖਣਾ ਡੋਗਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਬੜਾ ਜੋਧਾ ਤੇ ਮਾਰਖ਼ੋਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡੋਂ ਕੱਢਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਤੱਪੇ ਪਿੰਡ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਤਪੇ ਪਾਸ ਤਾਜੋ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਮੱਲ ਲਿਆ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਹ ਚਾਰੇ ਭਾਈ ਤੇ ਚੌਧਰੀਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਮਲਾ ਸਰਕਾਰੇ ਤਾਰ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਹੋਏ ਤੇ ਮੱਲੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਆਮਦਨ ਆਪ ਖਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਚੌਧਰੀ ਤਲੋਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਜੇ ਜੀਊਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਚੌਧਰੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਧਨੌਲੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਸੁਖਚੈਨ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਬਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਪਿੰਡ ਆਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ

ਉਲਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਸ੍ਰ. ਦੁੱਨਾ ਸਿੰਘ ਚੌਧਰੀ ਸੀ, ਸੋ ਅਠੱਤ੍ਰੇ ਦੀ ਬਾਕੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਸਣੇ ਇਸ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾਊ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਦਾਊ ਸਿੰਘ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਮਤ ੧੭੮੦ ਬਿ. ਨੂੰ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਚੌਧਰੀ ਦੁੱਨਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸਰਦਾਰਨੀ ਮਾਈ ਬਖ਼ਤੋ ਦਾ ਭਾਈ ਭਦੌੜ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਤੇ ਭਾਣਜੇ ਸੁਮਾਂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੰਗੇਹਰ ਲੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੂੰਝਾ ਫੇਰ ਗਿਆ। ਚੌਧਰੀ ਦੁੱਨਾ ਸਿੰਘ ਕੁਝ ਚਿਰਾਂ ਮਗਰੋਂ ਛੁੱਟ ਆਇਆ ਅਤੇ ਸੰਮਤ ੧੭੮੩ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਭਦੌੜ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ।*

ਸ੍ਰ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਉਲਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਜਦ ਦਿਨੋਂ-ਦਿਨ ਵੱਧਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਚੌਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਚੌਧਰੀ ਤਲੋਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਸਾਂਝੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਚੌਧਰੀ ਫੂਲ ਦੇ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਗਿਆਰ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ। ਇਹਨਾਂ ਗਿਆਰ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਠ-ਦਸ ਪਿੰਡਾਂ ਉੱਤੇ ਚੌਧਰੀਕਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ; ਪਰ ਸ੍ਰ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦੁਲਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰਾ ਹਿੱਸਾ ਮਿਲੇ।

ਚੌਧਰੀ ਤਲੋਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੇਖਦੇ ਸਨ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਦੇ ਕੇ ਫੂਲੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੇਣਾ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਧਨੌਲੇ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਜੋਗ ਰਾਜ ਤੇ ਕਾਲੇ ਜੱਟ ਨੂੰ ਮੁਨਸਬ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੌਧਰੀ ਤਲੋਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਹੀ ਰਈ ਕੀਤੀ।

ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਦਿ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਚੌਧਰੀ ਤਲੋਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁਣ, ਸੋ ਆਪ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵੈਰੀ ਸੇਮੇਂਕਿਆਂ ਸਰਦੂਲਕਿਆਂ ਨੂੰ ਫੂਲ ਵਿੱਚ ਵਸਾ ਲਿਆ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਜ਼ੋਰ ਵਧਾ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੂਲ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਵੀ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।†

ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ‡ ਫੂਲ ਕੇ ਤੀਹ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪ ਵਸਾਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਮੱਲ ਲਏ ਸਨ। ਹਰ ਇਕ ਭਾਈ ਦੀ ਵੰਡ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ :—

੨ ਪਿੰਡ ਸਾਂਝੇ ਸਭਦੇ—ਮੌੜ, ਢਿਲਵਾਂ।

੧੦ ਪਿੰਡ ਚੌਧਰੀਕਿਆਂ ਦੇ— ਫੂਲ, ਸੇਲਬਰਾਹ, ਪੱਖੋਕੇ, ਗਿਲ, ਪਿੱਥੋਕੇ, ਬੱਲੋਕੇ, ਧਨੌਲਾ, ਭੰਦੇਰ ਤੇ ਬਾਲਾਂ ਵਾਲੀ।

---

* ਤਵਾਰੀਖ਼ ਸਿੱਧੂ ਬਰਾੜਾਂ ਤੇ ਰਾਮਪੁਰੀਏ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ

† ਅਹਿਵਾਲ ਮਰ੍ਹਾਜਕਿਆਂ, ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਸ੍ਰ. ਰਾਜੂ ਸਿੰਘ।

‡ ਸੰਮਤ ੧੭੮੦ ਦੇਖੋ ਨਕਸ਼ਾ ਨੰ: ੭।

੧੮ ਪਿੰਡ ਸਰਦਾਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਉਲਾਦ ਪਾਸ।

੪ ਪਿੰਡ ਚੌਧਰੀ ਦੁੱਨਾ ਸਿੰਘ ਦੇ—ਰਾਮਪੁਰਾ, ਭਦੌੜ, ਰਾਈਕੇ ਤੇ ਬਲੋਕੇ।

ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਪਿੰਡ ਸ੍ਰ. ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਦੇ—ਢਬਾਲੀ, ਖੁੱਡੀ, ਹੰਢਿਆਇਆ, ਗੰਜਾ ਧਨੌਲਾ, ਫਰਵਾਹੀ ਘੁੰਨਸ, ਮੈਹਤਾ, ਅੱਧਾ ਆਕਲੀਆ।

ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਪਿੰਡ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ—ਬਰਨਾਲਾ, ਤਪਾ, ਤਾਜੋ, ਅੱਧਾ ਆਕਲੀਆ।

੩ ਪਿੰਡ ਸ੍ਰ. ਬਖ਼ਤਾ ਸਿੰਘ ਦੇ—ਸ਼ਹਿਣਾ, ਅਲੀਕੇ, ਜੇਠੂ ਕੇ।*

ਚੌਧਰੀਕਿਆਂ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਸ੍ਰ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਉਲਾਦ ਪਾਸ ਜੋ ਪਿੰਡ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨੌਂ ਪਿੰਡ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਨੌਂ ਪਿੰਡ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮੱਲੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਵੈਰਾਨ ਹੀ ਪਿਆ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਟਾਂਵੇਂ-ਟਾਂਵੇਂ ਹੀ ਪਿੰਡ ਸਨ। ਹੰਢਿਆਏ ਤੇ ਬਰਨਾਲੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬੇਰੀਆਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੰਘਣਾ ਜੰਗਲ ਸੀ ਕਿ ਸਵਾਰ ਲਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੀ ਲੰਘਣਾ ਅਨਹੋਣੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਪੈਦਲ ਆਦਮੀ ਹੀ ਲੰਘ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਢਾਬਾਂ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਸਨ—ਇਕ ਰਾਇਸਰ, ਜੋ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਦੂਜੀ ਤਪੇ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਸੇਖੇਂ ਜੋ ਮਲੇਰੀਆ ਦੇ ਤਹਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਲੇਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੇਖ਼ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਸੇਖੇ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਜਲਾਲ ਜਲੂਰ ਥਾਣੇਦਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਸੰਮਤ ੧੭੮੧ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਿੰਡ ਆਬਾਦ ਕੀਤੇ ਸਨ।†

ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਿੰਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਉੱਤੇ ਫੂਲਕਿਆਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉੱਤਰੀ ਹੱਦ ਬਰਾੜਾਂ, ਕਾਂਗੜ ਦੇ ਧਾਲੀਵਾਲਾਂ ਤੇ ਹਠੂਰ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀ ਸੀ, ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਮਲੇਰੀਆਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸਨ, ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਚਾਹਲਾਂ ਤੇ ਸਾਬਕਿਆਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੱਛੋਂ ਵੱਲ ਮਹ੍ਰਾਜ ਕੇ ਸਨ। ਚੌਧਰੀ ਫੂਲ ਦੇ ਸਮਾਉਣ ਸਮੇਂ ਇਹਨਾਂ ਪਾਸ ਕੇਵਲ ਪਿੰਡ ਫੂਲ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਮਾਉਣ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ੧੧ ਪਿੰਡ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਪਿੰਡ ਸਾਂਝੇ ਤੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਰਾਮਪੁਰਾ, ਸ੍ਰ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਉਲਾਦ ਪਾਸ ਸੀ। ਸੰਮਤ ੧੭੭੦ ਦੇ ਕਾਲ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸ੍ਰ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਉਲਾਦ ਨੇ ਥੇਹ ਆਬਾਦ ਕਰਨੇ ਆਰੰਭੇ, ਪਰ ਫੇਰ ਸਭ ਮੋਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਈਸੇ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਮੋਇਆਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਸੰਮਤ ੧੭੭੮ ਬਿ: ਦੇ ਕਾਲ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਇੰਨੇ ਤਕੜੇ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਤਕੜਿਆਂ ਨਾਲ ਨਾ ਜਾ ਲੱਗੀਆਂ, ਇਹ ਆਪਣਾ ਇਲਾਕਾ ਵਧਾਈ ਹੀ ਗਏ।

---

* ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਸਰਦਾਰ ਰਾਜੂ ਸਿੰਘ।

† ਸੇਖੇ ਤੇ ਹੰਢਿਆਏ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ।

ਤਾਕਤ ਦਾ ਵਾਧਾ
(ਸੰਨ ੧੭੮੧ ਤੋਂ ੧੭੯੧ ਈ. ਤੀਕ)

ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਭਾਈ ਮੂਲ ਚੰਦ ਜੀ ਸੁਨਾਮ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਬੜੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਗ਼ਰੀਬ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਭਾਈ ਮੂਲ ਚੰਦ ਜੀ ਪਾਸ ਆਇਆ ਅਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਗ਼ਰੀਬ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਕੰਨਿਆ ਵਰ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕੁਝ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਵਾ ਦੇਵੋ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਬਰਨਾਲੇ ਆਏ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਜੋ ਕੋਈ ਜਿੰਨੇ ਰੁਪਏ ਦੇਵੇਗਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰ ਉੱਨੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦੇਵੇਗਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮਾਈ ਫ਼ੱਤੋ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਘਰ ਜੋ ਰੁਪਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਜੀ ਨੂੰ ਲਿਆ ਕੇ ਦੇਵੋ। ਮਾਈ ਫ਼ੱਤੋ ਜੀ ਥੈਲੀ ਹੀ ਲੈ ਆਏ ਤੇ ਸਾਈਂ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂ ਭਾਈ ਜੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕਿੰਨੇ ਰੁਪਏ ਹਨ ਤਾਂ ਮਾਈ ਜੀ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਗਿਣੇ ਨਹੀਂ, ਅਣਗਿਣੇ ਹੀ ਹਨ। ਤਾਂ ਬਚਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਣਗਿਣਤ ਹੀ ਪਿੰਡ ਮਿਲਣਗੇ।*

ਸੰਮਤ ੧੭੮੪ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਦਾ ਥੇਹ ਜਾ ਵਸਾਇਆ ਅਤੇ ਮੋੜ੍ਹੀ ਗੱਡ ਕੇ ਇਕ ਚੁਖੰਡੀ ਵੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਢੱਡਰੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਆਇਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਥੇਹ ਮੇਰਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕਰਾਂਗਾ। ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਮੋੜ੍ਹੀ ਪੁੱਟ ਕੇ ਖ਼ੂਹ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਚੁਖੰਡੀ ਦੀ ਕੰਧ ਦਾ ਡਲਾ-ਡਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੁਨਾਮ ਭਾਈ ਮੂਲ ਚੰਦ ਜੀ ਪਾਸ ਗਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਦੇ ਬਚਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਦੀ ਮੋੜ੍ਹੀ ਗੱਡੀ ਸੀ ਤਾਂ ਬਚਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਤੇਰੀ ਮੋੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਸਗੋਂ ਪਤਾਲ ਤਕ ਲੱਗ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਤੇਰੀ ਚੁਖੰਡੀ ਦੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਢੀਮਾਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਤੁਸੀਂ ਉਤਨੀਆਂ ਹੀ ਗੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣੋਗੇ। ਸੋ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਜਦ ਮੋੜ੍ਹੀ ਗੱਡੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਾਂਹ ਨੁੱਕਰ ਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਸੁੱਖ ਸਾਂਦ ਨਾਲ ਵਸ ਪਿਆ।

ਚੂੰਕਿ ਇਹ ਪਿੰਡ ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹੁਤਾ ਇਥੇ ਹੀ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਜੀ ਭੁਚੋਕਿਆਂ ਵਾਲਿਆਂ

---

* ਸਾਖੀਆਂ ਭਾਈ ਮੂਲ ਚੰਦ ਜੀ।

ਦਾ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਨ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸਾਂ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਬਣਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਿਸ ਭਰਾ ਨੇ ਰਾਜਾ ਬਣਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਭਰਾ ਉਸ ਦੀ ਤਾਬੇਦਾਰੀ ਕਰੀਏ। ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹੋ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਸੰਤ ਚਰਨ ਦਾਸ ਜੀ ਚੁੱਪ ਹੀ ਰਹੇ। ਤਦ ਪਾਸੋਂ ਭਾਈ ਮੂਲ ਚੰਦ ਜੀ ਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੋ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਰਾਜਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਅਸਾਂ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਰਾਜੇ ਬਣ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਪਿੰਡ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੀ ਨੀਤ ਧਾਰ ਲਈ*।

ਸੰਮਤ ੧੭੭੮ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਭਾਰਾ ਕਾਲ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕਵੰਝੇ ਦਾ ਕਾਲ ਵੀ ਭੁੱਲਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸੱਤਰੇ (ਸੰਮਤ ੧੭੭੦) ਦੇ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੋਕੀਂ ਸੰਭਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਅਠੱਤਰੇ ਦੇ ਕਾਲ ਨੇ ਬਾਕੀ ਵਸਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਉਜਾੜ ਹੋ ਗਿਆ। ਚੌਧਰੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਂ ਬਾਕੀਆਂ ਟੁੱਟੀਆਂ ਅਤੇ ਬਣੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਭਾਅ ਦੀ, ਚੌਧਰੀ ਦੂਨਾ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਬੜਾ ਸ਼ਰੀਕਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗੱਲੋਂ-ਗੱਲੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਰਖਦਾ ਸੀ†। ਹੁਣ ਜਦ ਬਾਕੀ ਟੁੱਟੀ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਟੁੱਟੀ ਬਾਕੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸ਼ਹੀਦ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਵਾਈਆਂ ਤੇ ਆਪ ਦੇ ੨੧ ਸਾਥੀ ਵਾਂ ਪਿੰਡ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਹ ਘੋੜੀਆਂ ਲਖਮੀਰ ਸਿੰਘ ਵਲਟੋਹੀਆ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਹੀ ਵੇਚ ਗਿਆ ਸੀ।+

ਬਰਨਾਲੇ ਦੇ ਪਾਸ ਸੌਧੇ ਖ਼ਾਂ ਰਾਜਪੂਤ ਦਾ ਪਿੰਡ ਨੀਮਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗਵਾਂਢ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਪਾਸ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਵਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਏਕੋਟ ਵਾਲੇ ਰਾਏ ਕਲਾ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਬਰਨਾਲੇ ਦੇ ਮਾਲ ਨੂੰ ਘੇਰ-ਘੇਰ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਮਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਅਤ ਸੌਧੇ ਖ਼ਾਂ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹਮ-ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਵਿਗਾੜ ਨਾ ਪਾਇਆ।

ਸੰਮਤ ੧੭੮੭ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਕਾਲ ਪਿਆ‡ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਸੰਮਤ ੧੭੮੮ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਸੌਧੇ ਖ਼ਾਂ ਮਰ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਾਲਕ ਨਗਾਹੀ ਖ਼ਾਂ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਹ ਨਿਗਾਹੀ ਖ਼ਾਂ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੂ ਜੱਟ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਤੇ ਸੌਧੇ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਕਰਕੇ ਪਾਲਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸੌਧੇ ਖ਼ਾਂ ਮਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ

---

* ਸਾਖੀਆਂ ਭਾਈ ਮੂਲ ਚੰਦ ਜੀ।

† ਵਿਸਥਾਰ ਹਾਲ ਲਈ ਦੇਖੋ ਸਾਖੀਆਂ ਭਾਈ ਮੂਲ ਚੰਦ ਜੀ।

+ ਖ਼ਾਲਸਾ ਯੰਗ ਮੈਨਜ ਮੈਗਜ਼ੀਨ, ਜਿਲਦ ੨ ਨੰ: ੫।

‡ ਲੋਕੀਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਆਖਦੇ ਹਨ—"ਸਤ ਅਸੀਏ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਹੋਇਆ।"

ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਨਗਾਹੀ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨੀਮੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ, ਸੋ ਨਗਾਹੀ ਖ਼ਾਂ ਵਿਚਾਰਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਆਣ ਨੌਕਰ ਹੋਇਆ।

ਨੀਮੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਜੋ ਵਧੀਕੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲੈਣ ਦਾ ਹੁਣ ਸੋਹਣਾ ਵੇਲਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਨਗਾਹੀ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੰਵਰ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਨੀਮਾ ਮਾਰ ਕੇ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਰਲਾ ਦੇਵੋ। ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਗਈ ਅਤੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਨੀਮਾਂ ਮਾਰਕੇ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਰਲਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸੌਂਧੇ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਭ ਪਸ਼ੂ ਤੇ ਨਾਲ ਅਸਬਾਬ ਬਰਨਾਲੇ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਜੋ ਅਟਕ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਮੰਜਾਂ ਨਾਲ ਵੈਰ ਸਹੇੜ ਲਿਆ।

ਮੰਜਾਂ ਰਾਜਪੂਤ ਭਾਈ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸ਼ਾਖ਼ ਹਨ। ਰਾਓ ਅਲਣ ਉਸ ਬਿਜੇ ਰਾਏ ਭਾਟੀ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਾਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਮਤ ੧੦੬੧ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਲੜਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਰਾਓ ਅਲ੍ਹਣ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਹੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਇਧਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਬੈਠਾ ਸੀ*। ਇਸ ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਰਾਓ ਸੰਜ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਰਾਓ ਹੇਮ ਹੇਲ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਉਲਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ੇਖ਼ੂ ਜਾਜੂ ਨੇ ਹਠੂਰ ਦੀ ਮੋੜ੍ਹੀ ਗੱਡੀ† ਅਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ। ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਹੈ ਜਦ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਬਠਿੰਡੇ ਪਾਸ ਦੀ ਵਗਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਸੰਮਤ ੧੫੩੫ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਰਾਏ ਕਮਾਲ ਨੇ ਹਠੂਰੋਂ ਉਠ ਕੇ ਤਲਵੰਡੀ ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਦੂਜੇ ਭਰਾ ਰਾਏ ਮਨਸੂਰ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਹਲਵਾਰਾ ਜਾ ਵਸਾਇਆ। ਰਾਇ ਕਮਾਲ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਰਾਏ ਕੱਲ੍ਹਾ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ—ਰਾਏ ਅਹਿਮਦ, ਰਾਏ ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ ਅਤੇ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਸਨ। ਰਾਇ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੬੯੬ ਬਿ: ਵਿੱਚ 'ਕੋਟ' ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੁਣ 'ਰਾਏ ਦਾ ਕੋਟ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਰਾਏ ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ 'ਕੋਟ' ਆ ਗਿਆ ਪਰ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਤਲਵੰਡੀ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਰਾਏ ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਰਾਏ ਕਮਾਲ ਦੀਨ ਤੇ ਰਾਏ ਕਮਾਲਦੀਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਰਾਏ ਕੱਲ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਸਿਆਣੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਦਮੀ ਹੋਇਆ।‡

ਮੰਜ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੂੰ ਹਠੂਰ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਸਫ਼ਲ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਦ ਦੇ ਇਹ ਹਠੂਰ ਵੱਸੇ, ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਧਦੇ ਹੀ ਗਏ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਸਤਲੁਜ ਟੱਪ ਤਲਵਣ ਤੇ

---

* ਤਵਾਰੀਖ਼ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਪੰਜਾਬ।

† ਤਵਾਰੀਖ਼ ਪੰਜਾਬ ਕ੍ਰਿਤ ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ।

‡ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਪੰਜਾਬ, ਕ੍ਰਿਤ ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ।

ਨਕੋਦਰ ਤੱਕ ਖਿਲਰ ਗਏ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਟ ਨੌਰੰਗ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਈਸੇ ਖ਼ਾਂ ਮੰਜ ਦਾ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਵਧਾ ਕੇ "ਕੋਟ ਈਸੇ ਖ਼ਾਂ" ਨੂੰ ਵਸਾਇਆ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੱਕ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਮੱਲ ਲਿਆ। ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਫੂਲਕਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਦਾ ਸੂਰਜ ਲਿਸ਼ਕਣ ਹੀ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸਮੇਂ ਨੇ ਈਸੇ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਅਤੇ ਫੂਲਕਿਆਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਭਾਰੀ ਔਕੜ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ।

ਪਰ ਮੰਜਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਅਜੇ ਵੀ ਬੜਾ ਸੀ। ਹਠੂਰ ਦੇ ਮੰਜ ਅਜੇ ਵੀ ਜਰਵਾਣੇ ਸਨ, ਤਲਵੰਡੀ ਵਿੱਚ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਉਲਾਦ ਜ਼ੋਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸੀ, ਹਲਵਾਰੇ ਗਿਰਦੇ ਦਲੇਲ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ, ਮਲਸੀਆਂ ਗਿਰਦੇ ਕੁਤਬਦੀਨ ਦਾ ਤਹਿਤ ਸੀ, ਫ਼ਤਹਿਪੁਰੀਏ ਵੀ ਕੁਝ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਨੌਰੰਗ ਖ਼ਾਂ ਤਲਵਣ ਗਿਰਦੇ ਦੇ ੧੬੩ ਪਿੰਡ ਮੱਲੀ ਬੈਠਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਲਕ ਨਕੋਦਰ ਦੀ ਉਲਾਦ ਨਕੋਦਰ ਗਿਰਦੇ ਦੇ ੧੨੭ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਖਿਲਰੀ ਹੋਈ ਸੀ‡।

ਪਰ 'ਕੋਟ' ਦਾ ਮਾਲਕ ਰਾਏ ਕੱਲ੍ਹਾ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਮਾਨਤਾ ਸੀ। ਸੌਂਧੇ ਖ਼ਾਂ ਨੀਮੇ ਵਾਲਾ ਇਸ ਦਾ ਸਕੀਰੀਦਾਰ ਸੀ, ਸੋ ਜਦ ਰਾਏ ਕੱਲੇ ਨੇ ਨੀਮੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਲਾਲੋ-ਲਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਚਾਹਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਓਨਾ ਹੀ ਬਦਲਾ ਲਵਾਂ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਪਾਸੋਂ ਲਿਆ ਹੈ। ਰਾਏ ਕੱਲ੍ਹਾ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਆਦਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਤਿਹਾੜੇ ਗਿਰਦੇ ਸਭ ਇਸ ਦਾ ਹੀ ਇਲਾਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਵਾਂਢੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਇਸ ਅੱਗ ਦੀ ਚੰਗਿਆੜੀ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਹੁਣੇ ਹੀ ਬੁਝਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਭਾਂਬੜ ਬਣ ਕੇ ਸਭ ਦੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਫੂਕ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹੋ ਚੰਗਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਹੁਣੇ ਹੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਸਭ ਮੰਜਾਂ ਨੇ ਏਕਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੱਯਦ ਅਸਦ ਅਲੀ ਖ਼ਾਂ ਦੁਆਬੇ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਵੀ ਰਲ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੰਜ ਇਸ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਸਨ। ਇਹ ਸਯਦ ਪੰਜ ਗਰਾਈਆਂ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਮੰਜ ਰਾਜਪੂਤ ਇਸ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਹਲਵਾਰੇ ਆ ਵੱਸਿਆ। ਚੂੰਕਿ ਇਹ ਜੋਧਾ ਤੇ ਸੂਰਮਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਦੁਆਬੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਤਅਲਕਾ ਥੰਦੂਵਾਲ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਬੈਠਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਮਲਕ ਨਕੋਦਰ ਨੇ ਆਬਾਦ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਥੰਦੂ ਮਰਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਮਲਕ ਨਕੋਦਰ ਦੇ ਭਰਾ ਮਾਣਕ ਦੇਵ ਨੇ ਮਰਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਆਪ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮਾਣਕ ਦੇਵ ਦੀ ਉਲਾਦ ਦੇ ਉਜੜ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਤਦੋਂ ਤੋਂ ਸੱਯਦ ਅਸਦ ਅਲੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਹ ਪਿੰਡ ਉਜੜੇ ਹੀ ਰਹੇ,

---

‡ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਪੰਜਾਬ, ਕ੍ਰਿਤ ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ

ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਰਾਜਪੂਤ ਮਰਾਸੀਆਂ ਦੀ ਦੁਰਾਸੀਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਸ ਸੁਆਣੇ ਵਿੱਚ ਵੱਸਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।*

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਕੁਝ ਢਿੱਲੀ ਜਿਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸੀ, ਜੋ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਸੂਬਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਦੁਆਬੇ ਦੀ ਬੇਟ ਦੀ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਸੱਯਦ ਅਸਦ ਅਲੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਮੰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਇੱਜ਼ਤ ਵੱਧ ਗਈ ਅਤੇ ਮੰਜ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਾਨਨੀਯ ਸੱਯਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਸੋ ਜਦ ਸਾਰੇ ਮੰਜ ਏਕਾ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲ ਝੁਕੇ ਤਾਂ ਸੱਯਦ ਅਸਦ ਅਲੀ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗਵਾਂਢੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਵਾਬ ਜਮਾਲ ਖ਼ਾਂ ਕੋਟਲੇ ਵਾਲਾ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਅਰਥਾਤ ਬਰਨਾਲੇ ਤੋਂ ਜਲੰਧਰ ਤੱਕ ਅਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਹਰੀਪੁਰ ਤੱਕ, ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੇ ਸਿਰ ਕੱਢਵੇਂ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਆਦਮੀ ਸਨ, ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਮਾਣ-ਤਾਣ ਲਾ ਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ† ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਬਰਨਾਲੇ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਧੇ।

ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਅਵੇਸਲੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਦ ਦਾ ਨੀਮਾਂ ਮਾਰਿਆ ਸੀ, ਆਪ ਸਮਝੀ ਬੈਠੇ ਸਨ ਕਿ ਅੱਜ ਭਲਕ ਹੀ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦਾ ਕਹਿਰ ਸਾਡੇ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਭ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਸੀ।

ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਤੂਫ਼ਾਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਕੜੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰੋਕ ਸਕਣਾ ਔਖੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਆਪ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ "ਦਲ" ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਹਾਕਮਾਂ ਤੋਂ ਕਿੰਨੇ ਦੁੱਖ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਵੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਵੈਰੀ ਹਨ। ਸੋ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਿਮਾਇਤ ਉੱਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ "ਦਲ" ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਪੱਕੀ ਸਲਾਹ ਕਰ ਲਈ।

ਆਪ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ "ਦਲ" ਨੂੰ ਲੱਭ ਕੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਜਾ ਸੁਣਾਈ। "ਦਲ" ਤਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੋਚਦਾ ਹੀ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਦ ਲੋੜ ਹੋਵੇ, ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਸਾਨੂੰ ਮੰਗਵਾ ਲੈਣਾ। ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਜਦ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਦਲ ਨੂੰ ਸਦਵਾ ਘੱਲਿਆ। ਰਾਇ ਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਬਰਨਾਲਾ ਘੇਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਟ ਦੀ ਓਟ ਲੈ ਕੇ ਵੈਰੀਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵੱਲੋਂ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ 'ਦਲ' ਵੀ ਆ ਪਿਆ ਅਤੇ ਆਉਂਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਤੁਰਕਾਨੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਜੁਟ ਪਿਆ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ

---

* ਤਵਾਰੀਖ਼ ਪੰਜਾਬ, ਕ੍ਰਿਤ ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ

† ਇਕ ਥਾਂ ਚਾਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਲਿਖੀ ਹੈ।

ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਬਾਹਰ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਖ਼ੂਬ ਗਹਿਗੱਚ ਲੜਾਈ ਹੋਈ।

ਵੈਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾਂਗਵੀਆਂ ਧਾੜਾਂ ਨੇ ਜਾਨਾਂ ਹੀਲਣ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘ-ਸੂਰਮਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹਫ਼ ਖੜ੍ਹੋਤੇ ਅਤੇ ਜਦ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖ ਕੇ ਇਉਂ ਨੱਠੇ ਮਾਨੋ ਲੜਨ ਇਹ ਆਏ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਦਿੱਤੀ, ਵੈਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਸਮਾਨ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਧਵ੍ਹਾਂ ਬੈਠ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਕਿਸੇ ਆਂਢੀ-ਗੁਆਂਢੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਵੱਲ ਕੌੜੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ।

ਖ਼ਾਲਸਾ 'ਦਲ' ਨੇ ਠੀਕਰੀਵਾਲੇ ਜਾ ਡੇਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 'ਦਲ' ਦੇ ਮੁਖੀਏ ਸ੍. ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜਾਇਆ* ਅਤੇ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਦ ਤੁਰਕਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇ, ਖ਼ਾਲਸੇ ਜੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰਨਾ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧ ਦਿਆ ਕਰੇਗਾ। ਜਿਸ ਥਾਂ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਚੂੰਕਿ ਉਹ ਥਾਂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਲਟੇ ਦੀ ਥਾਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਅੱਜ ਤੱਕ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਸਮਾਂ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ 'ਦਲ' ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ 'ਦਲ' ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਸਨੇਹ ਵੱਧ ਗਿਆ ਕਿ ਕਈ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੇਖ਼ੂ ਸਿੰਘ ਹੰਬਲਕਾ ਵਕੀਲ ਦੇ ਤੌਰ ਖ਼ਾਲਸਾ 'ਦਲ' ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਭੂਮੀਆਂ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਜੋ ਆਰੰਭ ਸੰਮਤ ੧੭੮੮‡ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਬਰਨਾਲੇ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਬੀਬੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਨਾਮੇ ਇਕ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਬੜਾ ਹਿਰਖ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਭਾਈ ਮੂਲ ਚੰਦ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਦਿਆਲਾ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਧੀਰਜ ਬੱਝ ਗਈ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪਾਲਿਆ।

ਸਰਦਾਰ ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਰਮਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪ ਦਾ

---

* ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼।

‡ 'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਸਿੱਧੂ ਬਰਾੜ' ਤੇ 'ਰਾਜਗਾਨ ਪੰਜਾਬ' ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਮਤ ੧੭੯੯ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਹੈ, ਜੋ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮੂਲ ਚੰਦ ਜੀ ਗੋਡਾ ਨਵਾਉਣ ਲਈ ਬਰਨਾਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਪਾਸ ਆਏ ਸਨ, ਜੋ ਫਿਰ ਸੰਮਤ ੧੭੯੧ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ ਸਨ। ਵੇਖੋ ਸਾਖ਼ੀਆਂ ਭਾਈ ਮੂਲ ਚੰਦ ਜੀ ਦੀਆਂ।

ਇਕਲੌਤਾ ਪੁੱਤਰ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਇ ਪੁਰੀ (ਰੋੜੀ) ਦੇ ਔਲਖ ਜੱਟਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰ. ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਆਦਮੀ ਸਾਡੀਆਂ ਘੋੜੀਆਂ ਚੁਰਾ ਲਿਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸ੍ਰ. ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਘੋੜੀਆਂ ਲੈ ਆਓ। ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੋੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਦੇਵਾਂਗੇ। ਇੰਨਾ ਭਰੋਸਾ ਲੈ ਕੇ ਔਲਖ ਜੱਟ ਵੈਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਘੋੜੀਆਂ ਲੈ ਆਏ ਅਤੇ ਹੰਢਿਆਏ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਵਾੜ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸ੍ਰ. ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਜੱਟਾਂ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਾਸ ਹੀ ਵੱਸ ਪੈਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਸੋ ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੱਤੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਾਲੀ ਪੱਤੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਘੋੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੀਵਾਨੇ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਕੁਝ ਘੋੜੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਖੋਜ ਕੱਢਦੇ-ਕੱਢਦੇ ਹੰਢਿਆਏ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਘੋੜੀਆਂ ਸ੍ਰ. ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਮੰਗੀਆਂ। ਸ੍ਰ. ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ; ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਜਾ ਕੇ ਆਪ ਫੜ ਲਵੋ, ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਅਸੀਂ ਆਪ ਤਾਂ ਜਾ ਕੇ ਫੜਾਂਗੇ ਨਹੀਂ, ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਲਿਆ ਕੇ ਦੇਵੋ। ਸ੍ਰ. ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿੰਦੇ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਸਾਂ ਬਚਨ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਜਾ ਕੇ ਫੜ ਲਵੋ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੋਕਦੇ।

ਦੀਵਾਨਿਆਂ ਨੇ ਹੱਠ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਧਰਨਾ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਸ੍ਰ. ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਜ਼ਿੱਦ ਨਾ ਛੱਡੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਫਲ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਕ ਦੀਵਾਨਾ ਫ਼ਕੀਰ ਭੁੱਖ ਦੇ ਦੁੱਖੋਂ ਮਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨੇ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਦੁਹੱਥੜ ਮਾਰ ਕੇ ਦੁਰਾਸੀਸ ਦਿੱਤੀ ਕਿ 'ਸਭੇ ਗਭਿਓ ਵੱਡੇ ਤੂੰ ਔਂਤ ਹੀ ਜਾਏਂਗਾ।' ਸ੍ਰ. ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਭਾਵੇਂ ਔਂਤ ਹੀ ਜਾਵਾਂ, ਪਰ ਜੋ ਬਚਨ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ, ਉਸ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਫਿਰਾਂਗਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਨ ਆਏ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਨਹੀਂ ਫੜਾਵਾਂਗਾ।

ਕਰਤਾਰ ਦਾ ਭਾਣਾ ਐਸਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸੰਮਤ ੧੭੯੧* ਬਿ: ਵਿੱਚ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸ੍ਰ. ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਸ੍ਰ. ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸਭ ਕਮਾਈਆਂ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਈਆਂ। ਆਪ ਨੇ ਇਸੇ ਸਾਲ ਬੜੇ ਚਾਓ ਨਾਲ ਹੰਢਾਇਆ ਪੱਕਾ ਖੂਹ ਲਗਵਾਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਢ-ਵੱਢ ਖਾਵੇ, ਆਪ ਦੁਨੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ ਘੁਲ-ਘੁਲ ਕੇ ਮਾੜੇ ਹੋਣ ਲੱਗ ਗਏ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ੍ਰ. ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੋਲਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਆਪ ਦਾ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੁਜ਼ਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਮਣ ਕੱਚਾ ਭਾਰ ਸੀ, ਪਰ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਮਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਚੌਦਾਂ ਮਣ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਸੱਚ ਹੈ, ਜਵਾਨ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਦੁੱਖ ਅਜਿਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

---

* ਤਵਾਰੀਖ਼ ਸਿੱਧੂ ਬਰਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਚੇਤ ਸੁਦੀ ੨ ਸੰਮਤ ੧੭੯੬ ਬਿ: ਨੂੰ ਮੰਨੀ ਹੈ, ਜੋ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਮਾਈ ਭਾਰਟ।

ਭੱਟੀਆਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰੇ

(੧੭੬੧—੧੮੦੧ ਤੀਕ)

ਬਰਨਾਲੇ ਦੀ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਘੋੜੇ ਹੱਥ ਲੱਗ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਮ ਉੱਘਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਤਨੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਰਾਜਪੂਤ ਵੀ ਹੁਣ ਫੂਲਕਿਆਂ ਤੋਂ ਡਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਭਦੌੜੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ, ਜੋ ਹਠੂਰੀਆਂ ਦਾ ਭਾਰ ਸੀ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੌਲਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿੱਚ ਬੀਹਲਾ ਪਿੰਡ ਹੇਮਰਾਜ ਨੇ ਵਸਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਗਹਿਲ ਤੇ ਮੂੰਮ, ਦੋਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਉੱਤੇ ਬਿਆ ਮਲ ਭਦੌੜੀਏ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੱਲੇ ਵਾਲਾ ਵਸਾ ਕੇ ਸੰਧੂ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਮੱਲ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕੋਟ ਦੁੱਨੇ ਨੂੰ ਵਸਾ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਪਾਸ ਦੋ-ਚਾਰ ਪਿੰਡ ਸਾਂਭ ਲਏ।*

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਫੂਲਕਿਆਂ ਦੀ ਦੱਖਣੀ ਹੱਦ ਤਾਂ ਸੰਮਤ ੧੭੮੦ ਬਿ: ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਬੋਕਿਆਂ ਨਾਲ ਜਾ ਲੱਗੀ ਸੀ ਪਰ ਬਰਨਾਲੇ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੇ ਫੂਲਕਿਆਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਵਧਾ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਾਬੋਕਿਆਂ ਦੇ ਤੱਪੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਭੇ ਪਿੰਡ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਭੈਣੀ ਚੂਹੜਾ ਘੁਮਣ ਤੇ ਕੁਤੀਵਾਲ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਵੀ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਦੇ ਖੋਖਰ, ਡਿਖ, ਸੂਚ ਤੇ ਰੜ ਪਿੰਡਾਂ ਉੱਤੇ ਬਿਆ ਮੱਲ ਭਦੌੜੀਏ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਈ ਵੱਧਣ ਵਾਲਾ ਪਾਸਾ ਜੇਕਰ ਖਲਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸੁਨਾਮ ਵੱਲ ਦਾ ਪਾਸਾ ਹੀ ਸੀ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਪਾਸੀਂ ਤਕੜੇ-ਤਕੜੇ ਆਦਮੀ ਪਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੱਥਾ ਲਾਉਣਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਤੋਂ ਸੁਨਾਮ ਵੱਲ ਕਦਮ ਵਧਾਇਆ ਅਤੇ ਸੇਰੋਂ ਤੇ ਨਮੋਲ ਨੂੰ ਵਸਾ ਲਿਆ। ਚੌਧਰੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੰਗਰੂਰਾਂ ਗਿਰਦੇ ਇਲਾਕੇ ਮੱਲੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੂਲਕਿਆਂ ਦੀ ਹੱਦ ਸੁਨਾਮ ਦੇ ਲਾਗੇ-ਲਾਗੇ ਤੱਕ ਅੱਪੜ ਗਈ।

ਇਹ ਜੰਗਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਭੱਟੀਆਂ ਤੇ ਸਾਬੋਕਿਆਂ ਲਈ ਲੁਟ ਮਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭੱਟੀਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸਾਬੋਕਿਆਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ

---

* ਅਸਪਾਲ, ਸ਼ਾਹਪੁਰ, ਬਦਰਾ, ਭੈਣੀ ਫੱਤਾ।

ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸੰਮਤ ੧੭੬੪ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਜਦ ਡੱਲਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਸਾਰੇ ਸਾਬੋਕਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਭੱਟੀਆਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਉਜਾੜ-ਪੁਜਾੜ ਕੇ ਖੇਹ ਨਾਲ ਰਲਾ ਦਿੱਤਾ*, ਤਦ ਤੋਂ ਭੱਟੀ ਲੁਟੇਰੇ ਸਾਬੋਕਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੰਨ ਭੰਨਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਵੱਲ ਬਰਾੜਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਧਰ ਵੀ ਭੱਟੀ ਘੱਟ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਭੱਟੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਸੁਨਾਮ ਵੱਲ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਾਹਾਂ ਲੰਘ ਕੇ ਮਲੇਰੀਆਂ ਤੇ ਰਾਏਕਿਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵੱਲ ਸੀ, ਜਿਧਰ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਸੂਰਜ ਕਟਕ ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਰਸਾਨਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਚੁਗਦੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਘੇਰ ਲਿਜਾਂਦੇ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਸੀ ਕਿ ਪਿੰਡੋਂ ਕੋਹ-ਕੋਹ, ਦੋ-ਦੋ ਕੋਹ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉੱਤੇ ਭੱਟੀਆਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਬੁਰਜ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਰਾ ਲਾ ਛੱਡਦੇ ਜੋ ਕਟਕ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਵੇਖ ਕੇ ਟਮਕ ਵਜਾ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਇਤਨੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਭ ਆਦਮੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਧਾੜੇ ਪੈਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਸ਼ੂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਜਦ ਉਹ ਟਮਕ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਦੇ ਤਾਂ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਘਾਹ ਚੁਗਣਾ ਛੱਡ ਕੇ ਚੁਖੁਰੀਏਂ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਨੱਠ ਉਠਦੇ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੋਟ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਦਮ ਲੈਂਦੇ। ਹਰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਉਦਾਲੇ ਕੱਚਾ ਕੋਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਹਰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਗੜ੍ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਵੜਿਆਂ ਕਿਸੇ ਵੈਰੀ ਦਾ ਭੈਅ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਧਾੜਵੀਆਂ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਚੁੱਪ-ਚੁਪੀਤੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੜਦੇ ਅਤੇ ਜੋ ਪਸ਼ੂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਉਂਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੱਗੇ ਲਾ ਲੈਂਦੇ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਪਿੰਡ ਵਾਲਾ ਟੱਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਢ ਸੁੱਟਦੇ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਵਾਹਰ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਕੁਝ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂ ਦੇ ਕੇ ਤਾਂ ਆਗਾਹਾਂ ਨੂੰ ਤੋਰ ਦਿੰਦੇ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਧਾੜਵੀ ਖੜੋ ਕੇ ਵਾਹਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੋ ਪਾਸਾ ਜਿੱਤ ਜਾਂਦਾ, ਉਹੋ ਹੀ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ।

ਕਟਕ ਜਾਂ ਧਾੜ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਪਸ਼ੂ ਘੇਰ ਲੈ ਜਾਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ; ਉਹ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਉੱਤੇ ਪੈ ਕੇ ਡਾਕਾ ਨਹੀਂ ਮਾਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ; ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੋਟ ਨੂੰ ਟੱਪਣਾ ਕੋਈ ਸੁਖਾਲਾ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਧਾੜਵੀਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਵੀ ਕੀ ਸੀ, ਰੁਪਿਆ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਪਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅੰਨ ਵੀ ਕੇਵਲ ਇੰਨਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੜੇ ਔਖ ਨਾਲ ਵਰ੍ਹਾ ਪੂਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਲੀੜੇ ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਤੋੜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚੰਗੇ-ਚੰਗੇ ਚੌਧਰੀ ਨੰਗੇ ਫਿਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਕੇਵਲ ਪਸ਼ੂ ਹੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਮਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਕੋਲ ਜਿੰਨੇ ਵਧੀਕ ਪਸ਼ੂ ਹੁੰਦੇ, ਉਹ ਉਤਨਾ ਹੀ ਵਧੀਕ ਮਾਲਦਾਰ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸੇ ਮਾਲ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ ਭੱਟੀਆਂ ਦੇ ਕਈ-ਕਈ ਕਟਕ 'ਜੰਗਲ' ਵੱਲ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਸੀ ਕਿ ਪਸ਼ੂ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਚੁਗ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ

---

* ਕਾਗਜ਼ਾਤ, ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਾਲੀ।

ਦੇ ਛੇੜੂ ਕਿਸੇ ਰੁੱਖ ਹੇਠ ਬੈਠੇ ਖੇਡ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਟਾਂਗੂ ਵੱਲੋਂ ਟਮਕ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ ਅਤੇ ਛੇੜੂ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਮਾਲ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਨੱਠ ਉਠੇ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਵਾਹਰੂ ਢੋਲ ਵਜ ਪਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗੱਭਰੂ ਜਵਾਨ ਨੇਜ਼ਾ ਸੇਲਾ ਲੈ ਕੇ ਪੈਦਲ ਹੀ ਜਾਂ ਅਲਾਣੇ ਸਵਾਰ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਜਮਾਂ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਧਾੜ ਦੇ ਮਗਰ ਨੱਠ ਉਠੇ ਹਨ। ਵਾਹਰੂ ਢੋਲ ਸੁਣ ਕੇ ਘੋੜੀਆਂ ਸਮਝ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਹੁਣ ਸਾਡੀ ਲੋੜ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਨੱਸ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਪਲੋ-ਪਲੀ ਵਿੱਚ ਧਾੜ ਨੂੰ ਵਾਹਰ ਮਿਲ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕੋਈ ਡਿਗਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਘਾਇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਧਾੜ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਹਰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਫੱਟੜਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ-ਝਗੜਾ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਮਾਮੂਲੀ ਗੱਲ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਭੱਟੀਆਂ ਲਈ ਸੁਨਾਮ ਵਾਲਾ ਰਾਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਪਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਜਦ ਦੇ ਫੂਲਕੇ ਦੌੜ ਕੇ ਆ ਗਏ, ਤਦ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਇਹ ਔਕੜ ਖੜੀ ਹੋ ਗਈ। ਪਰ ਤਦ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਉਣਾ ਬੰਦ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਜਦ ਹੁਣ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਡੌਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ੋਰ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਧਾੜਵੀਆਂ ਲਈ ਉਹੋ ਦਾਰੂ ਸੋਚਿਆ, ਜੋ ਅੱਜ ਤੋਂ ਇਕੱਤੀ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਡੱਲਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਲਾਦਾਦ ਖ਼ਾਂ ਬੋਹੇ ਵਾਲਾ, ਵਲੈਤ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਅਨੈਤ ਖ਼ਾਂ ਬੁਲਾਡੇ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਬਾਕਰ ਖ਼ਾਂ ਹਰਿਆਓ ਵਾਲਾ, ਇਹੋ ਤਕੜੇ ਭੱਟੀ ਸਨ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੇ ਗਵਾਂਢ ਵੱਸਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਫ਼ਤਿਹਾਬਾਦ ਵਾਲੇ ਭੱਟੀਆਂ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਥੱਲੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਫੂਲਕਿਆਂ ਦੇ ਵੱਡਿਆਂ ਨੇ ਭੱਟੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਜੋ-ਜੋ ਦੁਖ ਸਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਕੋਈ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜਦ ਤੱਕ ਭੱਟੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜੂਹ ਵਿੱਚ ਰੋਲਿਆ ਨਾ ਜਾਵੇ ਤਦ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਫੂਲਕਿਆਂ ਵੱਲ ਆਉਣਾ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਸੰਮਤ ੧੭੯੫ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤੱਕ ਰਾਹ ਉਜਾੜ ਬੀਆਬਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਲ' ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਥੇ ਬਰਾੜਾਂ ਦੇ ਤਪਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਜੱਥਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਦਵਾ ਲਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਫੂਲਕਿਆਂ ਤੇ ਮਰ੍ਹਾਜਕਿਆਂ ਨੂੰ ਰਲਾਇਆ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਭੱਟੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ।

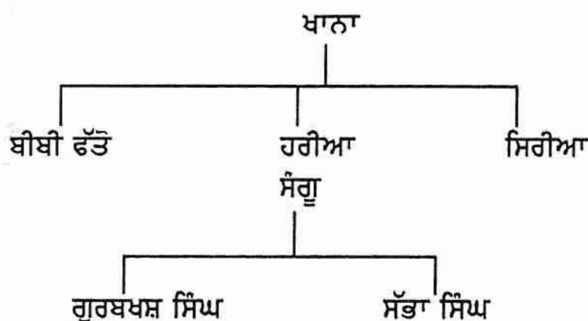
ਭਲਾ ਕਿਸੇ ਭਟੀ ਦੀ ਪਾਂਇਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਹੜ੍ਹ ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕਦਾ। ਜੋ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਕਈ ਪਿੰਡ ਸਾੜੇ ਤੇ ਫੂਕ ਗਏ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਮਾਲ ਲੈ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਗਵਾਂਢੀ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਭੱਟੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸੁਵਾਹ ਉਡਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਰਨਾਲੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਏ।

ਹੁਣ ਇਕ ਵਾਰ ਜੋ ਮੱਥਾ ਲੱਗ ਗਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਭੱਟੀਆਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰੇ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਕਦੇ ਉਹ ਫੂਲਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੇ। ਲਾਹੌਰ ਗਿਰਦੇ ਖ਼ਾਨ

ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਕਤਲੇਆਮ ਆਰੰਭੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘ ਸਤਲੁਜ ਟੱਪ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਨੂੰ ਤੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਕਈ ਬੀਕਾਨੇਰ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ, ਕਈ ਜੈਪੁਰ ਜਾ ਨੌਕਰ ਹੋਏ, ਬਹੁਤੇ ਬਰਾੜਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡੀ ਵਸ ਪਏ ਅਤੇ ਕਈ ਜੱਥੇ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਜਦ ਤੱਕ ਸੰਮਤ ੧੮੦੧ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਮਰ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਤਦ ਤੱਕ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਲ' ਮਾਲਵੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਫਿਰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਭੱਟੀਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲਸ਼ਕਰ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ।

ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਦੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਨੇ ਭੱਟੀਆਂ ਦੀ ਮੱਤ ਟਿਕਾਣੇ ਲੈ ਆਂਦੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੁਨਾਮ ਵੱਲੋਂ ਹੌਲਾ ਪੈ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੁਨਾਮ ਤੋਂ ਅਗਾਹਾਂ ਲੰਘ ਤੁਰੇ ਅਤੇ ਛਾਜਲੀ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਦਿੜਬੇ ਨੂੰ ਜਾ ਵਸਾਇਆ, ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਮਤ ੧੮੦੦ ਬਿ: ਦੀ ਹੈ।

ਕਾਲੇਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਸਨ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਖਾਨਾ ਤੇ ਸੰਗੂ ਦੋਵੇਂ ਸਕੇ ਭਰਾ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਉਲਾਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ।

ਪਰ ਸਭਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਵੱਧ ਕੇ ਸੀ। ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦਿੜਬਾ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਕਾਲੇ-ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਵਾੜ ਬਣ ਕੇ ਲਾਂਭੀ ਚਾਂਭੀ ਵਸ ਪਏ। ਹਰੀਏ ਨੇ ਦੁਗਾਲ ਬੱਧਾ, ਸਿਰੀਏ ਨੇ ਜਨਾਲ, ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਮਾਲਪੁਰ ਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਮ੍ਹਣਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਹੱਦ ਸਮਾਣੇ ਦੇ ਪਾਸ-ਪਾਸ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਗਈ*।

ਜਦ ਦਾ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਗੁਜ਼ਰਿਆ, ਸ੍ਰ. ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਗ਼ਮ ਨਾਲ ਘੁਲਦਾ ਹੀ ਗਿਆ। ਆਪ ਦਾ ਇਤਨਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਫ਼ਕੀਰ ਖਾਂ ਕਾਕੜੇ ਵਾਲੇ ਦੇ ਨੱਕ ਹੇਠ ਢੋਡਿਆਂ ਦੀ ਮੋੜ੍ਹੀ ਜਾ ਗੱਡੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਕਾਕੜਾ ਆਦਿ ੧੭ ਪਿੰਡਾਂ ਪਾਸੋਂ ਹਰ ਸਾਲ ਰਾਖੀ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਘਰਾਚੋਂ ਆਦਿ ਦਸਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਕਛ ਬਟਾਈ ਕਰਵਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅਰਥਾਤ ਸਕਰੌਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਬਿਜਲਪੁਰ ਤੱਕ

---

* ਵੇਖੋ ਨਕਸ਼ਾ ਨੰ: ੨।

ਅਤੇ ਘਰਾਚੋਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਕਾਲੇ ਝਾੜ ਤੱਕ ਸਭ ਇਲਾਕਾ ਆਪਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਆਪ ਨੇ ਬਠਿੰਡੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਵੀ ਜਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਓਦੋਂ ਸੁੰਞਾ ਹੀ ਪਿਆ ਸੀ*, ਪਰ ਅੱਗੇ ਜਦ ਕੋਈ ਜਾਇਦਾਦ ਸਾਂਭਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਵੇ ਤਾਂ ਕਿਸ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਕੋਈ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਸਹੇ। ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਿਲ ਬੁਝਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਸੂਰਮੇਂ ਪੁੱਤਰ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਆਪ ਦਸ ਸਾਲ ਤੱਕ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਰੰਗ ਵੇਖਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਸੰਮਤ ੧੮੦੧ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਗਏ।† ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਆਪ ਦੀ ਤੇ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਮਾਧ ਹੰਢਿਆਏ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਬਰਨਾਲੇ ਦੇ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਸਮਾਧ ਉੱਤੇ ਲੋਕੀਂ ਸੁਖਣਾ ਸੁੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਵੇਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਸ਼ੁਭ ਜਾਣ ਕੇ ਆਪ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਸ੍ਰ. ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਮੌੜ ਦੀ ਲੜਕੀ ਮਾਈ ਬੇਗੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਕੋ ਲੜਕਾ ਜੋਧਾ ਸਿੰਘ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਐਨ ਜਵਾਨੀ ਵੇਲੇ ਸੰਮਤ ੧੭੯੧ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ, ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਰੱਲਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦਲਪਤਿ ਚਾਹਲ ਦੀ ਲੜਕੀ ਮਾਈ ਰੇਸਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਮਾਈ ਰੇਸਾਂ ਵਿਚਾਰੀ ਸੌਹਰੇ ਘਰ ਆਈ ਹੀ ਸੀ, ਕਿ ਪਤੀ ਸਿਰ ਉੱਤੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ। ਇਹ ਚਰਖਾ ਕੱਤਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਥਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸ੍ਰ. ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਘਲਵਾ ਦਿਆ ਕਰਦੀ। ਸ੍ਰ. ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਕੁਝ ਰੁਪਏ ਘਲਵਾ ਦਿਆ ਕਰਦਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਾਈ ਰੇਸਾਂ ਆਪਣੇ ਦਿਨ ਪੂਰੇ ਕਰਦੀ ਰਹੀ।

ਮਾਈ ਰੇਸਾਂ ਦੀ ਸੱਸ ਮਾਈ ਬੇਗੀ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬੜਾ ਕਰੜਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਗ਼ੁੱਸੇ ਹੋ ਕੇ ਮਾਈ ਰੇਸਾਂ ਅੱਗੇ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਕਟੋਰਾ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਪੀ ਲਵੋ। ਮਾਈ ਰੇਸਾਂ ਕਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਸੀਂ ਪੀਵੋ ਮੈਂ ਮਗਰੋਂ ਪੀਵਾਂਗੀ, ਪਰ ਮਾਈ ਬੇਗੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨੇ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਾਈ ਰੇਸਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਉਹ ਕਟੋਰਾ ਡੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ।‡

ਪੁੱਤਰ ਗੁਜ਼ਰਨ ਤੋਂ ਦਸ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਜਦ ਸ੍ਰ. ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਤਾਂ ਮਾਈ ਬੇਗੀ ਨੇ ਰੇਸਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚਾਰੇ ਲਖਮੀਰ ਸਿੰਘ ਚਾਹਲ ਦੇ ਕਾਠ ਮਾਰ ਕੇ ਇਕ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਨਾਲ ਚਿਣਵਾ ਕੇ ਕੇਵਲ ਇੰਨਾ ਹੀ ਰਾਹ ਰਖਿਆ ਜਿੱਥੋਂ ਦੀ ਰੋਟੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕੇ, ਸੋ ਓਸ ਰਾਹ ਥਾਣੀਂ ਗੋਲੀ ਰੋਟੀ ਦੇ ਆਇਆ ਕਰਦੀ।

ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਹੋਰ ਭਾਈਚਾਰਾ ਮੁਕਾਉਣ ਦੇ ਤੌਰ ਹੰਢਿਆਏ ਆਏ ਤਾਂ ਗੁਰਮੁਖ ਦੀਵਾਨਾ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਸਰਦਾਰਨੀ ਰੇਸਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਕਿਤੋਂ ਨਾ ਲੱਭੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਮਾਈ ਬੇਗੀ ਨੇ ਸਰਦਾਰਨੀ ਰੇਸਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੈਦ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੇ

---

* ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਸ੍ਰ. ਅਲਬੇਲ ਸਿੰਘ ਕਾਲੇਕਾ।

† ਐਹਵਾਲ ਕੰਵਰ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ

‡ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਮਾਈ ਭਾਗਣ।

ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੇ ਮਾਈ ਭਾਗੀ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਰਦਾਰਨੀ ਰੇਸਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚਾਚੇ ਲਖਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰੇ। ਜਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੰਦ ਖ਼ਲਾਸੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮਾਈ ਬੇਗੀ ਨੂੰ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਕਿ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਸਲੂਕ ਕਦੇ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਸ੍ਰ. ਬਖ਼ਤਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ੈਹਣੇ ਵਾਲੇ ਗੁਜ਼ਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ* ਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰ. ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹਿਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸ੍ਰ. ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਲਾਹ ਸਰਦਾਰਨੀ ਰੇਸਾਂ ਉੱਤੇ ਚਾਦਰ ਪਾਉਣ ਦੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਜਦ ਕੰਵਰ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਹੰਢਿਆਏ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਨੱਥਾ ਰੰਗਰੇਜ ਦੀ ਤ੍ਰੀਮਤ ਏਮਨਾ ਹੱਥੀਂ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਘਲਵਾਇਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਰਦਾਰਨੀ ਰੇਸਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰੇਵੇ ਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਹਾਂ।†

ਸਰਦਾਰਨੀ ਰੇਸਾਂ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਦਸ ਵਰ੍ਹੇ ਬੜੀ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਕੱਟੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰੇਵੇ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਆਪ ਦੇ ਚਾਚੇ ਲਖਮੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਝਾਉਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਮੰਨ ਗਏ ਅਤੇ ਕੰਵਲ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਹੰਢਿਆਏ ਆ ਕੇ ਚਾਦਰ ਪਾ ਲਈ। ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਮਾਈ ਬੇਗੀ ਗ਼ੁੱਸੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਮੌੜੀ ਚਲੀ ਗਈ, ਜਿੱਥੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਦਵਾ ਕੇ ਖੁੱਡ ਪਿੰਡ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਦੇ ਦਿੱਤਾ (ਤੇ ਹੰਢਿਆਏ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਖੁੱਡੀ ਨਾਲ ਲਾ ਦਿੱਤੀ)‡ ਜਿੱਥੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤੱਕ ਮਾਈ ਬੇਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਰਹੀ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਲੋਕੀਂ ਖੁੱਡੀ ਨੂੰ ਬੇਗੀ ਵਾਲੀ ਖੁੱਡੀ ਆਖਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।

ਸਰਦਾਰਨੀ ਰੇਸਾਂ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਹੰਢਿਆਇਆ, ਗੰਜਾ ਧਨੌਲਾ ਤੇ ਰੱਲਾ ਪਿੰਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਹੰਢਿਆਏ ਹੀ ਆਪ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਰੱਲਾ ਆਪ ਦਾ ਪੇਕਾ ਪਿੰਡਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਸੋ ਇਹ ਤਿੰਨ ਪਿੰਡ ਸਰਦਾਰਨੀ ਰੇਸਾਂ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਦੇ ਕੇ ਸ੍ਰ. ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ§ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਹੰਢਿਆਏ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਥਾਣਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਆਰੰਭ ਸੰਮਤ ੧੮੦੨ ਬਿ: ਦੀ ਹੈ।

---

* ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਮਾਈ ਭਾਗਣ। ਪਰ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਸਿੱਧੂ ਬਰਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰ. ਬਖ਼ਤਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਗੁਜ਼ਰਨਾ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਰਾਇ ਬਲਵੰਤ ਰਾਇ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਕੰਵਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੇ ਬਾਬਾ ਜੀ (ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ) ਦੇ ਨਾਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰ. ਬਖ਼ਤਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਬਖ਼ਤਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹੋਣਗੇ।

† ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਮਾਈ ਭਾਗਣ।

‡ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਸ੍ਰ. ਰਾਜੂ ਸਿੰਘ।

§ ਸ੍ਰ. ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਪਿੰਡ ਢਬਾਲੀ ਸ: ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਰਿਹਾ।

ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਸਰਹੰਦ ਆਉਣਾ

(੧੮੦੨—੧੮੦੪)

ਦਾਊਦ-ਖ਼ਾਂ ਇਕ ਪਠਾਣ ਸੀ, ਜੋ ਨੌਕਰੀ ਨਾ ਲੱਭਣ ਕਰਕੇ ਬਰੇਲੀ ਗਿਰਦੇ ਡਾਕੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਹੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਬੈਠਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਬਾਂਕੋਲੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਲੁੱਟ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਸੋਹਣਾ ਬਾਲਕ ਹੱਥ ਲੱਗਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਾਊਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਪੁੱਤਾਂ ਵਾਂਗ ਪਾਲਿਆ ਅਤੇ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਰਖਿਆ।

ਦਾਊਦ ਖ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਵੀ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਜੋ ਢਿੱਲੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਾਹੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ, ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਭੱਜਾ ਅਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਡੋਲਾ ਦੇ ਕੇ ਰੁਹੇਲਖੰਡ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਆਂਵਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਰੋਹੇਲਖੰਡ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਤੀਕ ਲੋਕੀਂ ਆਖਦੇ ਹਨ :—

ਐਸੇ ਸੇ ਐਸਾ ਭਯੋ, ਦੇਖ ਪ੍ਰਭੂ ਕੇ ਠਾਠ।
ਆਂਵਲੇ ਕਾ ਰਾਜਾ ਭਯੋ ਬਾਂਕਲੀ ਕੋ ਜਾਟ।

ਅੰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਟੱਕਰਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਵੀ ਰੁਹੇਲ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਸਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਸੁੱਖ ਰਹਿਣੀ ਸੀ, 'ਰੰਗ ਢੰਗ ਜਨਾਨੇ ਸਨ, ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕੱਜਲ ਪਾਉਂਦੇ, ਦੰਦਾਂ ਉੱਤੇ ਦੰਦਾਸਾ ਮਲਦੇ, ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿੰਦੀ ਲਾਉਂਦੇ, ਅੰਗੂਠੀ, ਛੱਲੇ, ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਤਵੀਤ ਅਤੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਲੇ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ* ਅਤੇ ਬਖਸ਼ੀ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਭਲਾ ਐਸੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਜਿਹੇ ਸੂਰਮੇ ਨੂੰ ਕੀ ਜਿੱਤ ਸਕਣਾ ਸੀ, ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਤੀਰ ਮਾਰ ਕੇ ਆਖ ਛੱਡਦੇ, 'ਔਹ ਮਾਰ ਲਿਆ', ਮਾਨੋ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਕੋਈ ਦੁਸਹਿਰੇ ਦਾ ਰਾਵਣ ਸੀ।

ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ ਗੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਦਮਦਮੇ ਬਣਾ ਕੇ ਤੋਪਾਂ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸਰਦਾਰ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਬੁਖਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਰੰਗ ਢੰਗ

---

* ਅਖਬਾਰੁਲ ਸਨਾਦੀਦ।

ਵੇਖਦੇ, ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਧਦੀਆਂ, ਪਰ ਡਰਦੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ ਫੇਰ ਆਪੇ ਹੀ ਮੁੜ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਗੜ੍ਹੀ ਗਿਰਦੇ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਪਰ ਗੜ੍ਹੀ ਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।*

ਲੋਕੀਂ ਆਖਣ ਕਿ ਜੋ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੀ ਔਰਤ ਹਰਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਰੁਹੇਲੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖਿਸਕਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਜੇਠ ਸੰਮਤ ੧੮੦੨ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਵੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪਾਤਸ਼ਾਹ ੨੧ ਹਾੜ ਸੰਮਤ ੧੮੦੨ ਬਿ: ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜਾ ਅਤੇ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਰੱਖ ਕੇ ਫਿਰ ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ† ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੁੱਤਰ ਜ਼ਮਾਨਤ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰੱਖ ਲਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਰਹੰਦ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਾਕਮ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਠੇਕਾ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀਆਂ ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਵਸੂਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੋ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਕਿਸ਼ਤ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਹੀ ਤਾਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਨੇਮ ਨਾਲ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਤਾਰ ਦੇਂਦਾ ਰਿਹਾ।‡

ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਹਾਕਮ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ ਬਲਕਿ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਠੇਕੇਦਾਰ ਹੋ ਕੇ, ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਵਸਾਉਣਾ, ਸੁੱਖੀ ਰੱਖਣਾ, ਜਾਂ ਨਿਆਉਂ ਕਰਨ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਤੇ ਵਧਦੀ ਰਕਮ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀਉਂ ਤੁਰਦਿਆਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਭ ਸਰਕਰਦੇ ਮੰਗਵਾ ਲਏ, ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ ਅਤੇ ਰੁਹੇਲਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਇਕੱਠੀ ਕਰਕੇ ਆਰੰਭ ਮੱਘਰ ਵਿੱਚ ਸਰਹੰਦ ਆ ਗਿਆ।

ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਰਾਨ ਹੀ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀਉਂ ਕੋਈ ਚੱਜ ਦਾ ਹਾਕਮ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਚੌਧਰੀ ਆਕੀ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਕੁਝ ਦੇ ਛੱਡਦੇ ਅਤੇ ਕਦੀ ਉਹ ਭੀ ਨਾ ਦੇਂਦੇ। ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਾਕਮ ਸੀ, ਜੋ ਸਰਹੰਦ ਆਇਆ ਤੇ ਪਿਛਲੀਆਂ ਬਾਕੀਆਂ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

ਹਾਕਮ ਦੇ ਆਇਆਂ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਭ ਚੌਧਰੀ ਸਰਹੰਦ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਗਏ। ਪਵਾਧ

---

* ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਸਵਿਸਥਾਰ ਹਾਲ ਅਨੰਦ ਰਾਮ ਮੁਖ਼ਲਸ ਨੇ ਆਪਣੇ "ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ" ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਚ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ।

† ਮੁਨਤਖਿਬ-ਉਲ-ਉਲੂਮ ਵੇਖੋ ਅੰਤਕਾ ਨੰ: ੨।

‡ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਫ਼ਤਹਿ ਬਖ਼ਸ਼।

ਵਿੱਚੋਂ ਚਨਾਰਥਲ ਦੇ ਟਵਾਣੇ, ਜਰਗ ਦੇ ਮੰਡੇਰ, ਧਮੋਟ ਦੇ ਝੱਲੀ ਗਿਲ ਅਤੇ ਰਾਮਪੁਰੇ ਦੇ ਝੱਜ ਚੌਧਰੀ ਤੇ ਮਲੇਰੀਏ ਤਾਂ ਆ ਗਏ ਪਰ ਰਾਏਪੁਰੀਏ ਗਰੇਵਾਲ ਤੇ ਰਾਏ ਕੋਟੀਏ ਨਾ ਆਏ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਸਰਹੰਦੋਂ ਦੂਰ ਤੇ ਬਹੁਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਜ਼ੋਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਪੰਜਾਂ ਸੱਤਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਕੀ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। 'ਜੰਗਲ' ਵਿੱਚੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਫੂਲਕੇ, ਸਾਬੋਕੇ, ਗੈਂਡਾ ਚਾਹਲ ਭਿੱਖੀ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਵਲੈਤ ਖ਼ਾਂ, ਅਨੈਤ ਖ਼ਾਂ ਬੁਲਾਡੀਆ ਦਾ ਚਾਚਾ ਰਹਿਮਾਨ ਖ਼ਾਂ ਆਏ ਤੇ ਨਵੇਂ ਹਾਕਮ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ।

ਗਿਰਦ ਨਵਾਹੀ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹਾਕਮ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਲਾਕੇਦਾਰ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਉਲਟ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਐਸੇ ਕੰਨ ਭਰੇ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ* ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਜਬਤ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ।

ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸਰਕਾਰੀ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਰਨਾਲੇ ਅੱਪੜ ਪਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਭਾਜੜ ਪੈ ਗਈ। ਸਭ ਸਮਾਨ ਬਰਨਾਲੇ ਹੀ ਛੱਡਿਆ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਜਾਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਬਠਿੰਡੇ ਅੱਪੜੇ। ਉੱਥੇ ਜੋਧ ਨੇ ਪਨਾਹ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਜਦ ਤੀਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਕੈਦੋਂ ਨਾ ਛੁੱਟੇ, ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਬਠਿੰਡੇ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਬਿਪਤਾ ਕੇਵਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸੀ, ਭਦੌੜੀਏ ਆਦਿ ਬਾਕੀ ਫੂਲਕੇ ਇਸ ਆਪਦਾ ਤੋਂ ਬਚੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਬਰਨਾਲੇ ਦਾ ਮਾਲ ਸਾਂਭ ਕੇ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਰਾਏਪੁਰੀਆਂ ਤੇ ਰਾਏਕੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਚੋੜਨਾ ਚਾਹਿਆ ਅਤੇ ਰਹਿਮਤ ਖ਼ਾਂ, ਦੋਂਦੇ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਬੱਛੂ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਹੇਲਾ ਦੇ ਕੇ ਰਾਏਪੁਰ ਵੱਲ ਘਲਿਆ ਅਤੇ ਜਮਾਲ ਖ਼ਾਂ ਮਲੇਰੀਏ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਏਪੁਰ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਭਾਰਾ ਮੱਲ ਸੀ; ਉਹ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਵਾਹਰ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੋਂ ਟਕਰਿਆ। ਬੜੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਹਰਾਂ ਡੱਟ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀਆਂ। ਜਦ ਭਾਰਾ ਮਲ ਪਿਛਾਹਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਹਟਿਆ ਤੇ ਰੁਹੇਲੇ ਇਤਨੇ ਗਲ੍ਹ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਮੋਹਲਤ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਚੌਧਰੀ ਭਾਰਾ ਮੱਲ ਵੀ ਤਲਵਾਰਾਂ ਮਾਰਦਾ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ, ਗਰੇਵਾਲਾਂ ਦੇ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਲੜਕੇ ਲੜਕੀਆਂ, ਪੰਜ ਸੌ ਘੋੜੇ ਤੇ ਕਈ ਲੱਖ ਦਾ ਮਾਲ ਮਤਾਹ ਰੁਹੇਲਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗਾ। ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤੀਕ ਰੁਹੇਲੇ ਰਾਏਪੁਰ ਰਹੇ ਅਤੇ ਗਰੇਵਾਲਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਸਾੜ ਫੂਕ ਅਤੇ ਲੁੱਟ ਪੁੱਟ ਕੇ ਖੇਹ ਬਰਾਬਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।†

ਰਾਏਪੁਰ ਦੇ ਪਾਸ ਹੀ ਜੋਧ ਮਨਸੂਰਾਂ ਦਾ ਨਗਾਹੀ ਮਲ ਆਕੀ ਸੀ। ਸੋ ਰਾਏਪੁਰ

---

* ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਮਾਈ ਭਾਗਟ।

† ਗੁਲ ਰਹਿਮਤ।

ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਨਗਾਹੀ ਮਲ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ। ਇਹ ਵੀ ਲੜਿਆ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜੱਟ ਮਰਵਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬਾਲ ਬੱਚੇ ਸਮੇਤ ਕੈਦ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਫੇਰ ਪੈਂਹਠ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਖ਼ਲਾਸੀ ਕਰਵਾਈ।

ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਏਕੋਟ ਦਾ ਰਾਏ ਕੱਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਮਾਲਦਾਰ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਵਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਮਦੋਟ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੀਕ ਸਾਰਾ ਬੇਟ ਇਸ ਪਾਸ ਸੀ। ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਸਰਹੰਦ ਜਾਣਾ ਸੁਣ ਕੇ ਰੁਹੇਲੇ ਆਪ ਤੋਂ ਆਪ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਚਲੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਇਹ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਹਿਮਤ ਖ਼ਾਂ ਵੱਲ ਘਲੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਪਾਸ ਰਾਏ ਕੋਟ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਹੇਲੇ ਦਾ ਭੀੜ ਭੜੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਨੀਤ ਰਾਇਕਿਆਂ ਦਾ ਸਾਕ ਲੈਣ ਦੀ ਸੀ ਪਰ ਪੀੜੀਉਂ ਪੀੜੀ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਰਾਜਪੂਤ ਇਸ ਨਵੇਂ ਰੱਜ ਰੁਹੇਲੇ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਰ ਜਾਣਾ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਗਵਾ ਦੇਣਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤਾ ਪਰ ਕੁਲ ਨੂੰ ਵੱਟਾ ਲਾਉਣਾ ਚੰਗਾ ਨਾ ਸਮਝਿਆ। ਸੋ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਦੁਵੱਲੀਉਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜਵਾਨ ਮੋਏ। ਰਾਇਕਿਆਂ ਦਾ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਮਖਣ ਖ਼ਾਂ ਕੈਦ ਹੋਇਆ, ਰਾਏ ਕੱਲਾ ਆਪਣਾ ਬਾਲ ਬੱਚਾ ਲੈ ਕੇ ਸਤਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਪਾਕਪਟਨ ਨੂੰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰਾਇਕੋਟ ਉੱਤੇ ਰੁਹੇਲਿਆਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੀਹੜੀਆਂ ਦੀ ਜਮਾਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਦੌਲਤ ਰੁਹੇਲਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗੀ, ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਲੁੱਟਿਆ ਗਿਆ, ਕਿਲ੍ਹਾ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਕੈਦੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਹਾਫਜ਼ ਰਹਿਮਤ ਖ਼ਾਂ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਮੁੜਿਆ।

ਹੁਣ ਵਾਰੀ ਆਈ ਭੱਟੀਆਂ ਦੀ। ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਆਪ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਲੁੱਟ-ਪੁੱਟ ਕੇ ਨਜਾਬਤ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹਸਨ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆਇਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਨਿਕਾਹ ਕਰ ਲਿਆ।* ਮਲੇਰੀਆ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਬੀਬੀ ਬੁਲਾਕਣ ਦਾ ਡੋਲਾ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੁੱਟੇ-ਪੁੱਟੇ ਜਾਣੋਂ ਬਚਾਇਆ।†

ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਭਾਵ ਰੁਪਿਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਖਾਧਾ। ਉਸ ਨੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਭ ਸਿਰ ਕੱਢਵੇਂ ਕੈਦ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਬਤ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜਦ ਕਦੀ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਖਿਆ, ਜਾਂ ਸਰਹੰਦ ਅਥਵਾ

---

* ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਇਹ ਹਾਲ 'ਗੁਲਿਸਤਾਨ ਰਹਿਮਤ' ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਉਲ-ਸਨਾਦੀਦ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹਨ।

† ਤਵਾਰੀਖ ਗੋਸ਼-ਏ-ਪੰਜਾਬ 'ਹਾਲਾਤ ਅਫ਼ਗਾਨ ਕੋਟਲਾ'।

ਸੁਨਾਮ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਘਲਵਾ ਦੇਂਦਾ। ਜਦ ਤੀਕ ਇਹ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਹਾਕਮ ਰਿਹਾ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੈਦ ਹੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਆਪ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਬਠਿੰਡੇ ਰਿਹਾ।

ਸੰਮਤ ੧੮੦੩ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਮਾਈ ਰੇਸਾਂ ਤੋਂ ਕੰਵਰ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਾਈਆਂ ਤਾਂ ਬਠਿੰਡੇ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ।* ਜੋ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ ਅਤੇ ਕੰਵਰ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਦੇ ਬਠਿੰਡੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਦੇ ਖ਼ਾਲਸਾ 'ਦਲ' ਦੇ ਜੱਥਿਆਂ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਛੋਟੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਇਧਰ ਆ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਿਰਦੇ ਉਤਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਦ ਕੰਵਰ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਤਾਂ ਮਾਈ ਰੇਸਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਓਹੋ ਹਾਲ ਸੀ, ਜੋ ਅਕਬਰ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਅਮਰਕੋਟ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿੱਚ ਜੋ ਹਮੀਦਾ ਬੇਗਮ ਦਾ ਸੀ। ਦੇਣ-ਲੈਣ ਨੂੰ ਪਲੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਲਾਚਾਰ ਆਪਣੀ ਗੋਲੀ ਦੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਵੇਚ ਕੇ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਰੁਪਏ ਵੱਟੇ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਝੱਟ ਲੰਘਾਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮਾਈ ਰੇਸਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਵੀ ਰੱਲੇ ਤੋਂ ਰੁਪਏ ਘਲਵਾ ਦਿੱਤੇ।

ਇਹ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਭਰੀ ਖ਼ਬਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਪੜ ਪਈ। ਆਪ ਦਾ ਕਾਲਜਾ ਠੰਡਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਚਵੰਜਾ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਪੋਤੇ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣੀ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਬਰਨਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਕੀ-ਕੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰਦੇ, ਪਰ ਲਾਚਾਰ ਸਨ।

ਸਰਦਾਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਚੈਨੇ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਸੀ ਤੇ ਚੈਨੇ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਭਾਈਆਂ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੇਮੇਂਕਿਆਂ ਤੇ ਸਰਦੂਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜ ਪਿੰਡੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਸੇਮਾਂ ਪਿੰਡ ਵੀ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਚੌਧਰੀਕਿਆਂ ਨੇ ਸੇਮੇਂਕਿਆਂ ਤੇ ਸਰਦੂਲਿਆਂ ਨੂੰ ਫੂਲ ਵਿੱਚ ਵਸਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਅੰਤ ਨੂੰ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਤਾਕਤ ਵਧੀ ਤਾਂ ਸੇਮੇਂਕਿਆਂ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਸੁਲਹ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਹੋ ਗਈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਕੈਦ ਹੋਇਆਂ ਸਵਾ ਦੋ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਸੁਨਾਮ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸਨ ਕਿ ਨਾਨੂ ਸਿੰਘ ਸੈਣੀ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਕਰਮਾ ਸੇਮੇਂ—ਕਾ† ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ।‡ ਨਾਨੂ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਘੋੜੀ ਲੈ ਕੇ ਬਾਹਰ ਖੜਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਕਰਮਾ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਦੀ ਓਟ ਫ਼ਸੀਲ ਟੱਪ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦਾ ਕਾਠ ਲਾਹ

---

* ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਮਾਈ ਭਾਗਟ।

† ਮਰਕਾ ਪੁੱਤਰ ਸਮੀਰ ਪੁੱਤਰ ਆਲਮ ਪੁੱਤਰ ਸਮਾਂ ਸੀ।

‡ ਤਵਾਰੀਖ ਸਿੱਧੂ ਬਰਾੜਾਂ।

ਕੇ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਆਪ ਤਾਂ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪਵਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਕਰਮੇ ਦੀ ਦਸ ਅਨੁਸਾਰ ਫ਼ਸੀਲ ਟਪ ਕੇ ਨਾਨੂ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਅੱਪੜ ਪਏ ਅਤੇ ਕਰਮੇ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਕਰਨ ਲਈ ਟੱਮਕ ਵਜਾ ਦਿੱਤੀ। ਟੱਮਕ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਕਰਮਾ ਵੀ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੋਹਾਂ ਸਾਥੀਆਂ ਸਣੇ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ।

ਟੱਮਕ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਾਲੇ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਅਜੇ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸਵਾਰ ਜੋ ਦੋ ਕੁ ਸੌ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਵੱਲ ਨੱਠੇ। ਕਰਮੇ ਦਾ ਅੱਗੇ ਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਨਾਮ ਦੇ ਪਾਸ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਮਿਲ ਪਏ ਅਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਤਾਂ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਆਦਮੀ ਤੇ ਸ਼ੇਰੋਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ੇਰੋਂ ਪਿੰਡ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਖੜੋ ਗਏ।

ਸ਼ੇਰੋਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਇੱਥੇ ਚਾਓਕੇ ਵਸਦੇ ਸਨ ਜੋ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਭਰਾ-ਭਾਈ ਜਾਣ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਆਪਣਾ ਲਹੂ ਡੋਲ੍ਹਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਜਦ ਸ਼ਾਹੀ ਸਵਾਰ ਸ਼ੇਰੋਂ ਪਾਸ ਅਪੜੇ, ਤਾਂ ਚਾਓਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਰੁਝ ਪਏ ਅਤੇ ਖ਼ੂਬ ਲੜੇ। ਸ਼ਾਹੀ ਸਵਾਰਾਂ ਨੇ ਜਦ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੱਥੋਂ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਚਾਓਕਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਤਾਂ ਪਿਛਾਂਹ ਸੁਨਾਮ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਏ।

ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਅਮਰਾ ਆਦਿ ਚਾਓਕੇ ਕਈ ਆਦਮੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਦ ਇਹ ਸੂਰਮੇਂ ਮੁੜ ਕੇ ਪਿੰਡ ਆਏ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਾਈ, ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਚੰਗੇ ਤਕੜੇ ਰਹੇ। ਸੋ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਉਸ ਸ਼ਾਖ ਦੀ ਅੱਲ 'ਤਕੜੇ' ਤੁਰੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਅਖ਼ੀਰ ਮਾਘ ਸੰਮਤ ੧੮੦੪ ਬਿ: ਦੀ ਹੈ।

ਚੈਨੇ ਨੇ ਸ੍ਰ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸੱਭੇ ਭਰਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਮੁਸੀਬਤ ਲਿਆਂਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਕਰਮੇ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਉਜੜੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਰ੍ਹਾਜ ਵਿੱਚ ਫੇਰ ਵਸਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸੇਮੇਂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਪੂਰਾ ਹਿੱਸਾ ਤਾਂ ਨਾ ਮਿਲਿਆ, ਪਰ ਤਦ ਵੀ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਆ ਮਿਲੇ।

ਗਿੱਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਫ਼ਰੋਜੀ ਨਾਮੇ ਲੜਕੀ ਸੀ, ਜੋ ਰੋਜ਼ ਇਕ ਸੇਰ ਘਿਉ ਖਾਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਜਦ ਇਸ ਦਾ ਮਾਲਕ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਾਕ ਕੋਈ ਨਾ ਲਵੇ, ਕਿ ਇਤਨੀ ਖ਼ੁਰਾਕ ਕਿੱਥੋਂ ਦੇਵਾਂਗੇ? ਫ਼ਰੋਜੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਸਣੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮਹਾਰਾਜ ਪਾਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਕਰਕੇ ਕਰਮ ਚੰਦ ਨੇ ਫ਼ਰੋਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਸਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਕਰਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਫ਼ਰੋਜੀ ਦੇ ਖ਼ਰਚ ਵਜੋਂ ਦੂਹਰਾ ਹਿੱਸਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਕਰਮ ਚੰਦ ਦੇ ਗੁਜ਼ਰਨ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਨੇ ਫ਼ਰੋਜ਼ੀ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਮੁਹੱਬਤ ਤੇ ਬਘੇਲੇ ਸਣੇ ਆਪਣੇ ਪੇਕੀਂ ਜਾ ਰਹੀ, ਜਿੱਥੋਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਕੁਲ ਚੰਦ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸਾਉਲ ਉਸ ਨੂੰ ਫੇਰ ਮਰ੍ਹਾਜ ਲੈ ਆਇਆ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਤਕੜਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਫ਼ਰੋਜ਼ੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਹਿੱਸਾ ਦਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੇਮੇਂਕਿਆਂ ਤੇ ਸਰਦੂਲਕਿਆਂ ਨੂੰ ਮਰ੍ਹਾਜ ਵਿੱਚ ਵਸਾਇਆ, ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪੌਣੇ ਚਾਰ ਸੌ ਘੁਮਾਵਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਾਣ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਘੁਮਾਵਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਫ਼ਰੋਜ਼ੀ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢੀ ਅਤੇ ਸੇਮੇਂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਮਰ੍ਹਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਸੇਮੇਂਕਿਆਂ ਤੇ ਸਰਦੂਲਕਿਆਂ ਦਾ ਵੀਹਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਮੇਂਕਿਆਂ ਤੇ ਸਰਦੂਲਕਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘਾਟਾ ਰਿਹਾ, ਜੋ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਛੇਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ, ਪਰ ਜ਼ਮੀਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪੌਣੇ ਚਾਰ ਸੌ ਘੁਮਾਵਾਂ ਹੀ ਮਿਲੀ।

ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਸੁਨਾਮੋਂ ਨਿਕਲੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਓਦੋਂ ਹੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਉੱਡ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਲਾਹੌਰ ਅਪੜ ਪਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਆਉਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਜਦ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਸੀ, ਉਹ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਭੱਜ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਮਝ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਵੀ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਵਾਂਗ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਹਾਲ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਜਿੰਨਾ ਮੁਲਕ ਮੱਲਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ, ਮੱਲ ਲਵਾਂਗਾ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਸਾਰੀ ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਆਈ ਹੋਵੇਗੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਕੇ ਚੜ੍ਹੇ ਫਗਣ ਹੀ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਰੁਹੇਲਖੰਡ ਨੱਸ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਾ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਮੱਲ ਲਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਰਾਜ ਮਾਨਣਾ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਅਗਲੇ ਹੀ ਸਾਲ ੪੪ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰੇ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਇਸ ਦੀ ਉਲਾਦ ਪਾਸ ਰਾਮਪੁਰ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਹੈ।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਮਹੀਨਾ ਭਰ ਲਾਹੌਰ ਲੜਾਈ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਤਨੇ ਚਿਰ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਕਮਰੁਦਦੀਨ ਵੀ ਅੱਸੀ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਸਰਹੰਦੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਬਹਿਲੋਲ ਪੁਰ ਗਿਰਦੇ ਸਤਲੁਜ ਕੰਢੇ ਜਾ ਡੇਰੇ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਸਭ ਸਿਰ-ਕੱਢਵੇਂ ਇਲਾਕੇਦਾਰ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਸੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਵੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਅਬਦਾਲੀ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਰਹੇ।

ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ

ਅਬਦਾਲੀ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਗਾਹਣੋਂ ਐਸਾ ਚੁੱਪ-ਚੁਪੀਤਾ ਲੰਘਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਰਹੰਦ ਉੱਤੇ ਆ ਪਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸਾਮਾਨ ਤੇ ਤੋਸ਼ੇਖ਼ਾਨੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋ ਖੜੋਤਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਧ ਫਗਣ ਤੋਂ ਅੱਧ ਚੇਤ ਤੀਕ ਸਰਹੰਦੋਂ ੧੨ ਮੀਲ ਮਾਣੂਪੁਰ ਗਿਰਦੇ ਲੜਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ* ਪਰ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੁਝ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਅਬਦਾਲੀ ਵੱਲੋਂ ਤੋਪ ਦਾ ਗੋਲਾ ਵਜ਼ੀਰ ਨੂੰ ਆ ਲੱਗਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਜ਼ੀਰ ਮਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਗ਼ੁੱਸਾ ਖਾ ਕੇ ਵਜ਼ੀਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ ਨੇ ਅਬਦਾਲੀ ਉੱਤੇ ਐਸਾ ਟੁੱਟ ਕੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅੰਤ ਨੂੰ ਗਿਲਜਿਆਂ ਨੂੰ ਨੱਸਣਾ ਹੀ ਪਿਆ। ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬਾ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਲਗਪਗ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਸਰਹੰਦ ਆਰਾਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਸ ਵਜੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਖ਼ਿਲਅਤ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪ ਸਨਮਾਨ ਸਹਿਤ ਬਰਨਾਲੇ ਨੂੰ ਆ ਗਏ।

---

* ਵੇਖੋ ਸਰੂਵੇ ਆਜ਼ਾਦ ਤੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ-ਏ-ਅਮਰਾ।

ਵਿਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣਾ

(੧੯੦੫—੧੯੦੬)

ਸੰਮਤ ੧੭੯੯ ਬਿ: ਤੀਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਸਰਕਾਰੇ ਤਾਰ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਜਦ ਬਰਨਾਲੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਰਾਏਕੋਟੀਆਂ ਜਿਹਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਜ ਦਿੱਤੀ, ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮਾਮਲਾ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਨਾ ਦੇਣਾ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਹਾਕਮ ਦਾ ਸਾਡੇ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਪਰਗਣੇ ਦੇ ਅਜਾਰੇ ਤਕੜੇ ਆਦਮੀ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪਿੰਡਾਂ-ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਅਜਾਰੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਠੇਕਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਅਜਾਰੇਦਾਰ ਜਾਂ ਚੌਧਰੀ ਨੂੰ ਭਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਹੱਥ ਆਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਆਵੇ। ਜੇਕਰ ਤਾਂ ਸਮਾਂ ਚੰਗਾ ਲੰਘ ਗਿਆ, ਤਦ ਤਾਂ ਅਜਾਰੇਦਾਰ ਨੂੰ ਮੌਜ ਰਹਿੰਦੀ, ਪਰ ਜਦ ਕਾਲ ਪੈ ਜਾਂਦਾ, ਜਾਂ ਅਜਾਰੇਦਾਰ ਦੇ ਸਤਾਏ ਹੋਏ ਲੋਕੀਂ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਉੱਜੜ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਅਜਾਰੇਦਾਰ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਜਦ ਤੀਕ ਉਸ ਦੇ ਵਾਰਸ ਟੁੱਟੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਾ ਕਰ ਦੇਂਦੇ, ਉਸ ਦੀ ਬੰਦ ਖ਼ਲਾਸ ਨਾ ਹੁੰਦੀ।

ਜਦ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਫੂਲਕੇ ਦੜਕੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਿਤਾਨੰਦ ਸੁਨਾਮ ਦਾ ਰਾਜਪੂਤ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਅਜਾਰੇਦਾਰ ਸੀ। ਇਹ ਬੜਾ ਕਰੜਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਦੋ ਸੌ ਅਸਵਾਰ ਇਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਇਹ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਖਾਣੋਂ-ਪੀਣੋਂ ਲਾਚਾਰ ਹੋ ਕੇ ਘਰ-ਬਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਉੱਜੜ ਗਏ। ਜਦ ਇਸ ਦੀ ਅਤਿ ਵੱਧ ਗਈ ਤਾਂ ਧੌਲੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਰਾਇ ਬੂਲੇ ਜੱਟ, ਭਿਖੀ ਦੇ ਦੇਸੂ ਸਿੰਘ ਚਾਹਲ ਅਤੇ ਬੁਲਾਡੇ ਦੇ ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ ਰਾਜਪੂਤ ਨੇ ਨਿਤਾਨੰਦ ਦੇ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਮਿਥ ਲਿਆ। ਪਰ ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਐਸੀ ਹੋਈ ਕਿ ਉਸ ਮਿਥੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭੱਟੀਆਂ ਦਾ ਕਟਕ ਆ ਪਿਆ, ਇਹ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਨਿਤਾਨੰਦ ਆਪਣੇ ਦੋ ਸੌ ਅਸਵਾਰ ਤੇ ਭਾਈ ਬੰਦ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਪਿਆ ਤੇ ਕਟਕ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਸਭ ਪਸ਼ੂ ਛੁਡਾ ਲਏ, ਪਰ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਗੋਲੀ ਲੱਗਣ ਕਰਕੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ।*

ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਭਾਵੇਂ ਅਜਾਰੇਦਾਰ ਤਾਂ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਨਿਤਾਨੰਦ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਨਾ ਆਇਆ ਅਤੇ ਫੂਲਕਿਆਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਵਿਗਾੜ ਨਾ

---

* ਸਾਖੀਆਂ ਭਾਈ ਮੂਲ ਚੰਦ ਜੀ।

ਪਾਇਆ। ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਾਹੀ ਢਿੱਲੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਜੰਗਲ ਜਿਹੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਕੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸੰਮਤ ੧੭੯੪ ਬਿ: ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੁਝ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਰਕਮ ਹੱਥ ਕੁਕਾਣੀਂ ਦੇ ਛੱਡਦੇ ਸਨ ਪਰ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਆਪ ਨੇ ਕੌਡੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਜਦ ਦਾ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਸਰਹੰਦੋਂ ਗਿਆ ਤਦ ਦੇ ਆਪ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਗਏ।

ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਭੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਘੁਮਣਕੇ, ਕੁਤੀਵਾਲ ਤੇ ਭੈਣੀ ਚੂਹੜ ਵਾਲੀ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਜਦ ਦਾ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉੱਤੇ ਪੁੱਠੀ ਹਵਾ ਵਗਦੀ ਵੇਖੀ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਬੋਕੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਵੀ ਆਕੀ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੀ ਈਨ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਦ ਚੜ੍ਹੇ ਵਿਸਾਖ ੧੮੦੫ ਬਿ: ਨੂੰ ਸਾਹਜ਼ਾਦੇ ਪਾਸੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਬਰਨਾਲੇ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸਾਬੋਕਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਆਪ ਨੇ ਇਹਨੰ ਨੂੰ ਤਕੜੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਰੱਲੇ ਪਿੰਡ ਡੇਰਾ ਲਾ ਕੇ ਸਾਬੋਕਿਆਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਛੋਹ ਦਿੱਤੀ। ਚਾਰ ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਨੱਕ ਜਿੰਦ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਹੰਬਲਕ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦਾ ਮੋਹਤਬਰ ਮੁਸਾਹਿਬ ਸੀ, ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਤਾਬੇਦਾਰੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ ਪੁੱਟਿਆ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦੇ ਕੇ ਤਾਂ ਵੱਸ ਪੈਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਦੋ ਇਕ ਫ਼ਸਾਦੀ ਸਾਬੋਕਿਆਂ ਬਾਬਤ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਹੰਬਲਕੇ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਭੇ ਪਿੰਡੋਂ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ੨੧ ਹਾੜ ਸੰਮਤ ੧੮੦੫ ਬਿ: ਨੂੰ ਕੰਵਰ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਕੰਵਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੂੰ ਰੱਲੇ ਹੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਅਪੜੀਆਂ, ਆਪ ਨੇ ਬੜੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਰਤਾਰ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਤਾਨ ਵੱਲੋਂ ਮੁਰਝਾਏ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਫੇਰ ਹਰੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਉਭੇਜੋ ਜੋ ਆਕੀ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਹ ਬਠਿੰਡੇ ਦੇ ਰਈਸ, ਜੋਧਾ ਸਾਬੋਕੇ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਨਾਲ ਹੀ ਆਕੀ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਕਾਰਣ ਸੀ। ਭਿੱਖੀ ਵਾਲੇ ਗੈਂਡੇ ਚਾਹਲ ਦੀ ਲੜਕੀ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਮੰਗੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਦ ਸਰਹੰਦ ਉੱਤੇ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਵੇਲਾ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਫੂਲਕਿਆਂ ਤੇ ਭਾਈਕਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਮੱਧਮ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜੋਧ ਸਾਬੋਕੇ ਨੇ ਗੈਂਡੇ ਚਾਹਲ ਦੀ ਮਾਈ ਨਿਹਾਲੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮੰਗੇਤਰ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬੜਾ ਗ਼ੁੱਸਾ ਖਾਧਾ ਅਤੇ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਰਹੰਦ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਪਾਸੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋ ਕੇ ਆਏ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਪਾਸ ਆਪਣਾ ਦੁੱਖ ਆ ਸੁਣਾਇਆ।

ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਓਸੇ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਬਘਾ ਮਲ ਭਦੌੜੀਏ ਨੂੰ ਬਠਿੰਡੇ ਘਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜਾ ਕੇ ਜੋਧ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵਰਜ ਦੇਵੇ। ਪਰ ਜੋਧ ਨੇ ਇਕ ਨਾ ਮੰਨੀ, ਸਗੋਂ ਛੇਤੀ ਕਰਕੇ ਗੈਂਡੇ ਚਾਹਲ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਵੀ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਬੜਾ ਗ਼ੁੱਸਾ ਆਇਆ ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਉਭੇਕਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਜੁਗਤ ਬਣਾ ਕੇ ਸਤਲੁਜ ਕੰਢੇ ਸਿਧ ਪਿੰਡ ਜਾ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ ਅਤੇ ਜੋਧ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਤਲੁਜ ਤੀਕ ਜੋਧ ਦੀ ਮੇਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਜੋ ਟਾਂਵੇਂ ਪਿੰਡ ਵੱਸਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਸਭ ਇਸੇ ਦੇ ਤੈਹਤ ਸਨ। ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਉਗਰਾਹੁਣਾ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਪਾਸ ਕਾਫ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੋਧ ਦਿਲ ਤੋੜ ਕੇ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ, ਪਰ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੁਝ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਜੋਧ ਦੀ ਓਟ ਬਠਿੰਡੇ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸੀ।

ਖ਼ਾਲਸਾ 'ਦਲ' ਨੂੰ ਸਿਆਲ ਵਿੱਚ ਮਾਝੇ ਰਹਿਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਠੰਢ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਇਹ ਰੀਤ ਫੜ ਛੱਡੀ ਸੀ ਕਿ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨ ਮਾਝੇ ਵਿੱਚ ਕੱਟ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਉਤਰਦਿਆਂ ਸਤਲੁਜ ਟੱਪ ਕੇ ਬਰਾੜਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਆ ਬੈਠਦੇ। ਬਰਾੜ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਂਢੀਆਂ-ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੂੰ ਸੋਧ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਆਪਣੇ ਔਖ ਦੇ ਦਿਨ ਕੱਟ ਲੈਂਦੇ।

ਸੰਮਤ ੧੭੯੫ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਜਦ ਕਪੂਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੁਖੀਆ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਪਾਸ ਕੋਈ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਕੁ ਪਿੰਡ ਸਨ। ਸੁਖੀਏ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਸੰਮਤ ੧੯੦੨ ਬਿ: ਤੀਕ ਤਾਂ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਰਹੇ, ਪਰ ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜੋਧ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਢਬ ਸਿਰ ਆਉਂਦੇ ਨਾ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਹਮੀਰਾ ਤੇ ਬੀਰਾ ਤਾਂ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਜੋਧ ਕੋਟਕਪੂਰੇ ਰਿਹਾ ਪਰ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੀਕ ਪੰਜਾਹ ਕੁ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਉਡੀਕ ਕੇ ਜਦ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਜੋਧ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟੋਂ ਵੀ ਕੱਢਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਸੰਮਤ ੧੯੦੫ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਉਹ ਪਾਰੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ 'ਦਲ' ਨੂੰ ਸੱਦ ਲਿਆਏ ਅਤੇ ਆਪ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਲਈ ਕਿ ਪੰਜ ਪਿੰਡ ਸਰਦਾਰੀ ਦੇ ਜੋਧ ਪਾਸ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ੪੫ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੰਡ ਲਿਆ ਅਤੇ ਤਿੰਨੇ ਭਾਈ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਬੈਠੇ।

'ਦਲ' ਆਏ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਜਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਹੋਈ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਸਦਵਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਜੋਧ (ਸਾਬੋਕੇ) ਉੱਤੇ ਝੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਜੋਧ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਉਗਰਾਹਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਤਨੀ ਹੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਰਹੀ ਕਿ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕਿਸੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਜੱਥੇ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਭੁਚੋ ਤੇ ਝੁੰਬਾ ਆਦਿ ਭਾਈਕਿਆਂ ਦੇ ਪਿੰਡ, ਜੋ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋਧ ਦੀ ਈਨ ਵਿੱਚ ਸਨ,

ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੋਂ ਜੋਧ ਦੀ ਈਨ ਉੱਠ ਗਈ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਕੰਢੇ ਬਹਿਕਾਂ ਉੱਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਗੋਰ ਜਿਆਣੇ ਤੋਂ ਬਹਿਕਾਂ ਤੀਕ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪੇਟੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਅਬਲੂ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿੱਚ 'ਕੋਠਾ ਭਾਈ' ਪਿੰਡ ਵਸਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਭਾਈਕਿਆਂ ਨੇ ਗਿੱਦੜਬਾਹਾ, ਭਾਰੂ, ਬੂਟਰ ਬਕੂਹਾ ਤੇ ਰੁਖਾਲਾ ਪਿੰਡ ਵਸਾ ਲਏ। ਜਸੜਾਂ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਥਾਣਾ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਖ਼ਾਲਸਾ 'ਦਲ' ਨੇ ਵੀ ਚੰਗੀ ਉਗਰਾਹੀ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ 'ਦਲ' ਦੀ ਚੰਗੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਰਾਸ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ 'ਦਲ' ਮਾਝੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚੱਲਿਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਤੀਕ ਸੁਨਾਮ ਦਾ ਸਾਰਾ ਚੁਗਿਰਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਮੱਲ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਆਪਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਸਾਹਮਣੇ ਵੱਲ ਵਧਣ ਦੀ ਹੋਈ। ਸ੍ਰ. ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਣੇ ਤੋਂ ਮਨਸੂਰਪੁਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਢੋਡੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੋੜ੍ਹੀ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਇਹ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਥਾਂ ਚੁਣਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਥੋਂ ਮਨਸੂਰਪੁਰ ਤੇ ਸਮਾਣੇ ਦੇ ਪਰਗਣਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸਾਂਝਾ ਦਬਾਉ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਢੋਡਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਕੜਾ ਪਿੰਡ ਸੀ, ਜਿੱਥੋਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਫ਼ਰੀਦ ਖ਼ਾਂ ਰਾਜਪੂਤ ਆਪਣੇ ਗਵਾਂਢ ਕਿਸੇ ਤਕੜੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸੁਖਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਫ਼ਰੀਦ ਖ਼ਾਂ ਆਪਣੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਮਾਣੇ ਦੇ ਤਅੱਲਕੇ ਦਾ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਨੱਪੀ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਸ੍ਰ. ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਡਾਢੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਆਉਣਾ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਤਲੇ ਮਨੋਂ ਤਾਂ ਰਾਖੀ ਦੇਣੀ ਮੰਨ ਲਈ, ਪਰ ਅੰਦਰ ਖਾਨਿਉਂ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਸ੍ਰ. ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਮਨ ਸ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਕਰਕੇ ਬੁਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਮੋੜ੍ਹੀ ਗੱਡਣ ਜਾਂ ਛੱਪਰ ਪਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਾਲੇ ਝਾੜ ਤੀਕ ਆਪਣੀ ਮੇਰ ਕਰਕੇ ਇਧਰ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਫ਼ਰੀਦ ਖ਼ਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਵਧਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦ ਕੋਈ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਫ਼ਰੀਦ ਖ਼ਾਂ ਝੂਠੀਆਂ ਸੱਚੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਪੱਕ ਧਾਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਕਦੀ ਵਿਹਲ ਤੇ ਸਮਾਂ ਲੱਭਾ ਤਾਂ ਗਿਰਦ ਨਵਾਹੀ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਰੰਘੜ ਦੇ ਦੁੱਖੋਂ ਛੁਡਾ ਦੇਣਾ ਹੈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਬੋਕਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਫ਼ੌਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਹੰਬਲਕੇ ਤੇ ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ ਹੰਬਲਕੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਢੋਡਿਆਂ ਪਾਸ ਡੇਰਾ ਲਾ ਕੇ ਫ਼ਰੀਦ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਉਗਰਾਹੀ ਕਰਦੇ ਰਿਹਾ ਕਰੋ ਅਤੇ ਜਦ ਕਦੇ ਫ਼ਰੀਦ ਖ਼ਾਂ ਮਿਲੇ, ਉਸ ਨਾਲ ਦੋ-ਦੋ ਹੱਥ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰਨੇ। ਸਰਕਰਦਿਆਂ ਨੇ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਢੋਡੀਂ ਜਾ ਡੇਰੇ ਲਾਏ।

ਫ਼ਰੀਦ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਆਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਇਕ ਸਿਆਣਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ

ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦਾ ਮਨਸ਼ਾ ਸਮਝ ਕੇ ਫ਼ਰੀਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਲੜ ਸਕਣਾ ਔਖੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਪਈਏ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਇਲਾਕਾ ਰੱਖ ਲਈਏ ਪਰ ਫ਼ਰੀਦ ਖ਼ਾਂ ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਚਿੜ੍ਹ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅੱਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਨੂੰ ਬੇ-ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਹੰਬਲਕੇ ਪਾਸ ਢੋਡੀਂ ਘਲ ਦਿੱਤਾ।

ਫ਼ਰੀਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪ ਤਾਂ ਟਾਕਰਾ ਕੀ ਕਰ ਸਕਣਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਸਮਾਣੇ ਤੋਂ ਫ਼ੌਜ ਲਿਆ ਕੇ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੀਤ ਨਾਲ ਇਕ ਦਿਨ ਫ਼ਰੀਦ ਖ਼ਾਂ ਸੱਠ ਸੱਤਰ ਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸਮਾਣੇ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਚੁੰਘ ਦੀ ਨਜ਼ਰੇ ਪੈ ਗਿਆ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਤਾਂ ਢੋਡੀਂ ਉਤਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਦਿਆਂ ਸਰਕਰਦਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਸੌ ਕੁ ਸਵਾਰ ਲੈ ਕੇ ਫ਼ਰੀਦ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿੱਚ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਮਾਣੇ ਦੇ ਰਾਹ ਜਾਂਦਾ ਦਿਸ ਪਿਆ। ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ ਬਾਜ ਵਾਂਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਹੀ ਘੇਰ ਕੇ ਅੱਗੇ ਜਾਣੋਂ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਦੁਵੱਲੀਓਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਚੱਲਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਅਤੇ ਕੋਈ ਪਹਿਰ ਕੁ ਤੀਕ ਇਹੋ ਹਾਲ ਰਿਹਾ। ਜਿਤਨੇ ਚਿਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਚਾਰ ਆਦਮੀ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਫੱਟੜ ਹੋਏ ਅਤੇ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਆਦਮੀ ਫ਼ਰੀਦ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਮੋਏ ਤੇ ਫੱਟੜ ਹੋਏ ਕਿ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਇਕ ਗੋਲੀ ਫ਼ਰੀਦ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਵੀ ਜਾ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਮਰ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਘੋੜੇ ਹੋਰ ਮਾਲ ਲੈ ਕੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਢੋਡੀਂ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸਿੰਘ ਹੰਬਲਕੇ ਨੂੰ ਆ ਸੁਣਾਈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮੁਜਬ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਓਸੇ ਵੇਲੇ ਕਾਕੜੇ ਉੱਤੇ ਜਾ ਪਏ ਅਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਘਰ-ਬਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅੱਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਨੇ ਮਿੰਨਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਉਲਾਦ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਲੈ ਚਲਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੋਈ, ਫਿਰ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਲੈਣਾ। ਸੋ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਖ਼ਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਲੈ ਗਏ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਕਿਰਪਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਾਲ ਅਸਬਾਬ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

ਫ਼ਰੀਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਜਿਤਨੇ ਪਿੰਡ ਸਾਂਭੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਢੋਡਿਆਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਜੋ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੁਝ ਕੁ ਹਿੱਸਾ ਕੱਚਾ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਹਿੱਸਾ ਪੱਕਾ ਸੀ ਚੂੰਕਿ ਢੋਡੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਥਾਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਬਰਨਾਲੇ ਤਾਂ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਜਾਂਦੇ, ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਢੋਡੀਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਅਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਮਤ ੧੮੦੩ ਬਿ: ਦੀ ਹੈ।

ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਵਾਧਾ

(੧੮੦੬—੧੮੧੧)

ਕੰਵਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਬਹਾਦਰੀ ਵਿੱਚ ਆਪ ਕਿਸੇ ਨਾਲੋਂ ਘਟ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਡੇਰਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਆਪ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬੀਕਾ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰ ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਰਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਕੰਵਰ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਹੰਢਿਆਇਆ ਦੇ ਛੱਡਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕੰਵਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਬਰਨਾਲਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਕੰਵਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ! ਕੋਈ ਇਲਾਕਾ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਬਖ਼ਸ਼ੋ, ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਮਿੱਠੀ ਜਿਹੀ ਝਿੜਕ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਰਾੜ ਪੁੱਤਰ ਹੈਂ, ਫ਼ੌਜ ਪਾਸ ਹੈ, ਕੋਈ ਇਲਾਕਾ ਸਰ ਕਰਕੇ ਮੱਲ ਲਵੋ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਕੰਵਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੁੱਪ ਕਰ ਰਹੇ।

ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਜ਼ੋਰ ਘਟਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗਿਰਦ ਨਵਾਹੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਜੱਟ ਮੂਣਕ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨਾਲ ਵਧੀਕੀਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਮੂਣਕ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੇ ਰਾਏ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਲਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਅਬੂ ਖ਼ਾਂ ਰਾਜਪੂਤ ਬੋਹੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮੂਣਕ ਸੱਦ ਲਿਆ। ਕੁਝ ਕੁ ਚਿਰ ਤੀਕ ਤਾਂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਤੇ ਅਬੂ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਨਿਭਦੀ ਗਈ, ਪਰ ਫੇਰ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਬੂ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਲੇਮ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢਣ ਦੀ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ ਡਾਢੇ ਨੂੰ ਕੱਢਣਾ ਕੋਈ ਸੌਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਤੇ ਅਬੂ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਰੜਖੇੜਾ ਹੀ ਰਿਹਾ।

ਮੂਣਕ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਦਾਰ ਖ਼ਾਂ ਰਾਜਪੂਤ ਕੰਵਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਨੌਕਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਕੰਵਰ ਜੀ ਨੂੰ ਮੂਣਕ ਮੱਲ ਲੈਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕੰਵਰ ਜੀ ਨੇ ਮੂਣਕੋਂ ਛੇ ਮੀਲ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਢੱਡੀਆਂ ਪਿੰਡ ਡੇਰਾ ਜਾ ਲਾਇਆ। ਓਦੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅਬੂ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਸਲੇਮ ਖ਼ਾਂ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਬੋਹੇ ਨੂੰ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਕੰਵਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਆਦਮੀ ਸਰਦਾਰ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰਕੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਦਬਾਦਬ ਮੂਣਕ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੜਨ ਅਤੇ ਅਬੂ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਜੋ ਆਦਮੀ ਅੰਦਰ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦੇਣ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਟਾਕਰਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ।

ਜਦ ਸਰਦਾਰ ਖ਼ਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅਬੂ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕੰਵਰ ਜੀ ਪਾਸ ਕਿਲ੍ਹਾ ਲੈ ਲੈਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪੁਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਕੰਵਰ ਜੀ ਆਪਣੀ ਬਾਕੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਮੂਣਕ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਅਬੂ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੇ ਕੰਵਰ ਜੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਓਸ ਵੇਲੇ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਨਾਂ ਲਹੂ ਡੋਲ੍ਹੇ ਦੇ ਹੀ ਮੂਣਕ ਉੱਤੇ ਕੰਵਰ ਜੀ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਸਰਕਰਦੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰ ਨੇ ਦੂਰ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਪਾਸੋਂ ਰਾਖੀ ਵਸੂਲ ਕਰ ਲਈ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਮਤ ੧੮੦੬ ਬਿ: ਦੀ ਹੈ।

ਮੂਣਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹਸਾਰ ਨਾਲ ਸੀ, ਅਤੇ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਤੀਕ ਹਰਿਆਣੇ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਫ਼ਰੱਖ ਨਗਰ ਦੇ ਬਲੋਚਾਂ ਪਾਸ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨੌਕਰ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਟੋਹਾਣੇ ਆ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕੰਵਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮੂਣਕ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਿਆਂ ਬਹੁਤ ਮਹੀਨੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਸੰਮਤ ੧੮੦੭ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਬਹਾਦਰ ਖ਼ਾਂ ਬਲੋਚ* ਟੋਹਾਣੇ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣ ਕੇ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਟੋਹਾਣੇ ਰਹਿ ਕੇ ਤੇ ਮਾਮਲਾ ਉਗਰਾਹ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਬਹਾਦਰ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਆਇਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕੰਵਰ ਜੀ ਵੀ ਮੂਣਕ ਨੂੰ ਛੱਡ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਬਹਾਦਰ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜਦਿਆਂ ਹੀ ਆਪ ਫੇਰ ਮੂਣਕ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਸਰਕਰਦੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰ ਨੇ ਬਾਂਗਰ ਵਲ ਵੱਧ ਕੇ ਕਾਲਵਨ, ਧਮਤਾਨ, ਲਾਵਨ, ਧਰੌਦੀ, ਬੇਲਰਖਾ, ਖਰਲ ਤੇ ਪੀਪਲ ਥੇਹ ਪਿੰਡਾਂ ਪਾਸੋਂ ਰਾਖੀ ਵਸੂਲ ਕਰ ਲਈ।†

ਮੂਣਕ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੰਵਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉੱਤੇ ਬੜੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਤੁਹਾਡਾ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਚੂੰਕਿ ਬਾਂਗਰ ਵੱਲ ਵਧਣ ਦਾ ਇਹ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਪੈਂਤੜਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੮੦੭ ਬਿ. ਵਿੱਚ ਹੀ ਇੱਥੇ ਪੱਕਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਪਵਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਤੇ ਦਰਯਾ ਰਾਮ ਪੂਰਬੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇਦਾਰ ਕਰਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਨੂੰ ਥਾਣੇਦਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਜਦ ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਕੰਵਰ ਜੀ ਨੇ ਮੂਣਕ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਗੁਜਰ ਖ਼ਾਂ ਆਦਿ ਟੋਹਾਮੇ ਦੇ ਪਠਾਣ ਆਪ ਤੋਂ ਆਪ ਕੰਵਰ ਜੀ ਨੂੰ ਮਾਮਲਾ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ ਅਤੇ ਜਦ ਬਹਾਦਰ ਖ਼ਾਂ ਬਲੋਚ ਚਲਿਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਟੋਹਾਣੇ ਵਿੱਚ ਕੰਵਰ ਜੀ ਦਾ ਥਾਣਾ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਥਾਣੇਦਾਰੀ, ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਖ਼ੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਇਕਬਾਲ ਹੁਣ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ

---

* ਇਹ ਬਹਾਦਰ ਖ਼ਾਂ ਨਵਾਬ ਕਾਮਗਾਰ ਬਲੋਚ ਫ਼ਰੱਖ ਨਗਰ ਵਾਲੇ ਦਾ ਨੌਕਰ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਫੇਰ ਇਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਪਾਸ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਹਾਦਰ ਗੜ੍ਹ ਬਣਾਇਆ।

† ਹਾਲਾਤ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਾਲੀ।

ਅਤੇ ਗਿਰਦ ਨਵਾਹੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਐਸਾ ਇਲਾਕੇਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਜਾਂ ਆਪ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕਦਾ। ਸ਼ਾਹੀ ਹਕੂਮਤ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਢਿੱਲੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਇੱਜ਼ਤਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦਾ ਅਤੇ ਮਾਲਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਸਬਾਬ ਦਾ ਡਰ ਸੀ। ਦਿਨ ਦਿਹਾੜੇ ਡਾਕੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਉਠ ਕੇ ਗਵਾਂਢੀ ਪਿੰਡ ਹੀ ਲੁੱਟ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਮਗਰ ਚਾਰ ਆਦਮੀ ਹੁੰਦੇ, ਓਹੋ ਹੀ ਲਾਗੇ-ਚਾਗੇ ਦੇ ਦੋ-ਦੋ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਬੈਠਦਾ ਸੀ।

ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਐਸੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਵੇਖ ਕੇ ਇਸਲਾਹ ਖ਼ਾਂ ਆਦਿ ਸਨੌਰ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਜਾਣਾ ਹੀ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਧਨ ਜਾਣਿਆ। ਸਨੌਰ ਵੱਲ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਕਾਲੇ-ਕੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸੂਰਮਾ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੀ ਹੱਦ ਨੂੰ ਸਨੌਰ ਵੱਲ ਵਧਾਈ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਇਹ ਸਨੌਰ ਤੀਕ ਅਪੜ ਪਿਆ ਅਤੇ ਸਨੌਰ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਢੋਡੀਂ ਲਿਜਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਅੱਗੇ ਨਜ਼ਰਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਗਣਾ ਸਨੌਰ ਦੇ ੮੪ ਪਿੰਡਾਂ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਨੌਰ ਵਿੱਚ ਕਾਲੇਕਿਆਂ ਦਾ ਥਾਣਾ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਚੂੰਕਿ ਇਹ ਸਰਹੱਦੀ ਥਾਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਧਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸ. ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾਲੇਕੇ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਪਾਸ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਮਤ ੧੮੦੯ ਬਿ: ਦੀ ਹੈ।

ਸਨੌਰ ਦੇ ਪਰਗਣੇ ਵਿੱਚ ਪਟਿਆਲਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਮਜਾਰਾ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਮੁਜਾਰੇ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਹੀ ਘਰ ਸਨ। ਸ੍. ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਕਾਲੇਕੇ ਨੇ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਨੂੰ ਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਢਬ ਦਾ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਸੰਮਤ ੧੮੧੦ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਕੱਚੀ ਗੜ੍ਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਸੋਢੀਆਂ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੜ੍ਹੀ ਪੱਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਸੀ।

ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਹੈ ਕਿ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਤਲਵਾਰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਸਰਹੰਦ ਤੀਕ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਸੀ ਕਿ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਪਰਜਾ ਦਾ ਕੋਈ ਵਾਲੀ ਵਾਰਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਤੀਕ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਰਹੀ, ਅੰਤ ਨੂੰ ਗਾਜ਼ੀ-ਉੱਦ-ਦੀਨ ਵਜ਼ੀਰ ਜਿੱਤਿਆ ਅਤੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਤਾਕਤ ਹੁਣ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸੀ; ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ 'ਦਲ' ਭੀ ਦਿਨ ਦੂਣੀ ਤੇ ਰਾਤ ਚੌਣੀ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਰਾਮ ਰੌਲੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਢੱਬ ਦਾ ਵੇਲਾ ਸਮਝਿਆ

ਅਤੇ ਹਰ ਵੇਲੇ ਸਤਲੁਜ ਟਪ ਕੇ ਹਿਠਾੜ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਉਗਰਾਹ ਲੈਂਦੇ। ਸੰਮਤ ੧੮੧੦ ਵਿੱਚ 'ਦਲ' ਨੇ ਅੰਬਾਲਾ* ਉਗਰਾਹਿਆ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਕਰਕੇ ਏਕਾ-ਏਕ ਹੀ ਸਰਹੰਦ ਉੱਤੇ ਆ ਪਏ।

ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਰਹਿੰਦ ਨਾਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਵੈਰ ਸੀ, ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਉਜਾੜਨਾ ਹੀ ਆਪਣਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਸਿੰਘ ਐਸੇ ਅਣਭੋਲ ਪਏ ਕਿ ਕੋਟ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰਨੇ ਹੀ ਨਾ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਪਲੋ-ਪਲੀ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਦੀ ਫਿਰ ਨਿਕਲੇ। ਹਰ ਇਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚੋਖੀ ਚੋਖੀ ਮਾਇਆ ਹੱਥ ਲੱਗੀ, ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਘੋੜੇ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਲੁੱਟ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਿਲੇ, ਸਭ ਦਾ ਦਲਿੱਦਰ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਲੋ-ਪਲੀ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਅੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੋਧਦਾ ਸਰਹੰਦੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਜਿਉਂ ਵਾਗਾਂ ਚੁੱਕੀਆਂ, ਠੀਕਰੀਵਾਲੇ ਜਾ ਕੇ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਮਤ ੧੮੧੧ ਬਿ: ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੰਦੇ ਬਹਾਦਰ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ।

ਠੀਕਰੀਵਾਲੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਆਰਾਮ ਕਰਕੇ 'ਦਲ' ਨੇ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਪਾਸਾ ਸੋਧਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਸੋਧ ਲਵੋ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਲਾਢੇ ਵਿੱਚ ਅਨੈਤ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਵਲੈਤ ਖ਼ਾਂ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਤੀਕ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਕਰ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬਿਆ ਮਲ ਦੁੱਲਟ ਤੇ ਹਰੀ ਚੰਦ ਆਦਿ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਦੇ ਸਿਰ ਕੱਢਵੇਂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਬੁਲਾਢੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਰੋਣੇ ਸਦਾ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਰੋਂਦੇ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਦ ਤੀਕ ਬੁਲਾਢੇ ਵਾਲੇ ਕਾਇਮ ਹਨ, ਤਦ ਤੀਕ ਆਪ ਦਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।† ਹੁਣ ਜਦ ਕਿ ਆਪ ਤੋਂ ਆਪ 'ਦਲ' ਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਲਾਢੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਅਲਖ ਚੁੱਕਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀ।

ਦੋ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੀ ਤੇ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਲ ਦੀ ਸੀ‡ ਕਿ ਇਸ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਬਰਨਾਲਿਓਂ ਕੂਚ ਕਰਕੇ ਬਲਾਢੇ ਨੂੰ ਜਾ ਘੇਰਿਆ। ਰਾਜਪੂਤ ਕੱਚੇ ਕੋਟ ਅੰਦਰ ਹੋ ਕੇ ਲੜਨ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਬਾਹਰ ਘੇਰਾ ਪਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਇਸ ਕੱਚੇ ਕੋਟ ਅੰਦਰ ਅਸੀਂ ਟਿਕ ਨਹੀਂ ਸਕਾਂਗੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ ਭੱਟੀ ਪਾਸੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗ ਘੱਲੀ। ਸੰਜੋਗ ਐਸਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ

---

* ਕੈਫ਼ੀਅਤ ਮੁਕਦਮਾ ਲੱਖਨੌਰ ਸਾਹਿਬ।

† 'ਤਜ਼ਕਰਾ' ੫

‡ 'ਤਜ਼ਕਰਾ।'

ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹਾ ਹਟਿਆ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਨਾ ਸਕਿਆ, ਸੋ ਤੀਜੇ ਦਿਨ [illegible] ਏਹੋ ਧਾਰੀ ਕਿ ਕੋਟ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਲੜ ਮਰੀਏ, ਜਿਊਂਦੇ ਤਾਂ ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਾਹਰੋਂ ਹੱਲਾ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਰਾਜਪੂਤ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਆਇਆ। ਇਕ ਪਹਿਰ ਐਸੀ ਗੈਹ-ਗੱਚ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਕਿ ਲੋਥਾਂ ਦੇ ਸੱਥਰ ਲੱਗ ਗਏ ਅਤੇ ਲਹੂ ਦੀਆਂ ਘਰਾਲਾਂ ਵਗ ਤੁਰੀਆਂ। ਅਨੈਤ ਖ਼ਾਂ, ਵਲੈਤ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਸੱਤ ਸੌ ਰਾਜਪੂਤ ਇਕ ਪਹਿਰ ਵਿੱਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਨੱਸ ਕੇ ਜਾਨਾਂ ਬਚਾ ਲੈ ਗਏ। ਬਲਾਢੇ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਥਾਣਾ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ* ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਣ ਰਹਿਮਾਨ ਖ਼ਾਂ ਰਾਜਪੂਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਖ਼ੁਦਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਲਾਢੇ ਦੀ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਸੌ ਸੀਸ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਲੱਗਾ ਸੀ।

ਇਸ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਾਂ ਮੂਣਕ ਨੂੰ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਦਲ' ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਮਾਲਪੁਰ ਉੱਤੇ ਜਾ ਪਏ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਉਗਰਾਹ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ 'ਦਲ' ਲਈ ਸਾਰਾ ਰਾਹ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੀ, ਭੱਟੀਆਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਉਗਰਾਹ ਖਾਧਾ ਅਤੇ ਜਦ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਵਧਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਮੂਣਕ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਏ।

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨਸੂਰ ਖ਼ਾਂ ਭੱਟੀ ਦੀ ਲੜਕੀ ਅਕਬਰ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਨਸੂਰ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਉਲਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਹਯਾਤ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੁਹੰਮਦ ਹਸਨ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਡੋਲਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦ ਖ਼ਾਂ ਕਸੂਰੀਏ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜੋ ਸੰਮਤ ੧੭੬੪ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੰਮਤ ੧੭੯੪ ਬਿ: ਤੀਕ ਤੀਹ ਸਾਲ ਹਿਸਾਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮੁਹੰਮਦ ਹਸਨ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮੁਨਸਬ ਤੇ ਜਗੀਰ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਰਾਜ ਰੌਲਾ ਪੈ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਮੁਹੰਮਦ ਹਸਨ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਬਹੁਤ ਵਧਾ ਲਈ ਸੀ।

ਜਦ ਦਾ ਮੂਣਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ ਤਦ ਤੋਂ ਹੀ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਟਾਕਰਾ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਰਹੇਗਾ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਜ ਕੇਵਲ ਇਕ ਧਿਰ ਦਾ ਹੀ ਰਹਿ ਸਕੇਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਬੜਾ ਮਾਣ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭੱਟੀ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ।

---

* ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਇਹ ਤਅੱਲਕਾ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰਖ ਕੇ ਫਿਰ ਇਹ ਸਾਰਾ ਤਅੱਲਕਾ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਬੁਲਾਢਾ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਉਗਰਾਹ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਹਿਸਾਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਪਾਸ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਾ ਕੇ, ਤੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਭੱਟੀਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਮੂਣਕ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਮੂਣਕ ਤੇ ਬਲਾਢੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖੁਡਾਲ ਪਿੰਡ ਪਾਸ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਤੇ ਭੱਟੀਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਹੋ ਪਿਆ। ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ ਲਈ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵੇਖਣ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਖ਼ਾਲਸਈ ਤਲਵਾਰਾਂ ਨੇ ਭੱਟੀਆਂ ਦੇ ਐਸੇ ਆਹੂ ਲਾਹੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨੱਸਦਿਆਂ ਹੀ ਬਣੀ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਹਿਸਾਰ ਦਾ ਨਾਜ਼ਮ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਡੇਰਾ ਲੁਟਾ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜਵਾਨ ਮਰਵਾ ਕੇ 'ਰਾਣੀਆਂ' ਨੂੰ ਨੱਸ ਗਏ।

ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ 'ਤੱਪਾ ਰਾਜੂ' ਨਾਲ ੮੪ ਪਿੰਡ ਸਨ ਤੇ ਮੁਹਿੰਮੜਾ ਇਸ ਤੱਪੇ ਦਾ ਸਰਦਾਰੀ ਪਿੰਡ ਸੀ, ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਤੱਪਾ ਕੋਰੀਆ ੧੯ ਪਿੰਡ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਸੰ: ੧੭੫੧ ਬਿ: ਦੇ ਕਾਲ ਨੇ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਕਸਰ ਸੰ: ੧੭੬੪ ਵਾਲੀ ਡੱਲਾ ਸਿੰਘ ਸਾਬੋਕੇ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਨੇ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੀਕ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਵੈਰਾਨ ਹੀ ਪਿਆ ਰਿਹਾ। ਸੰਮਤ ੧੮੧੧ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਤੱਪਾ ਕੋਲਰੀਆਂ ਦੇ ੧੯ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਅੱਠ ਪਿੰਡ ਹੀ ਵੱਸਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਪਿੰਡ ਇਹ ਸਨ—ਕੋਲਰੀਆ, ਜਲੂਰਾ, ਬਹਾਦਰਪੁਰ, ਖੁਡਾਲ ਵਡੀ, ਖੁਡਾਲ ਸੇਖੂਪੁਰ, ਖੂਡਾਲ ਅਕਬਰਪੁਰ ਬਰੇਟਾ ਤੇ ਮੰਡੇਹਰ।*

ਜਦ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਮੂਣਕ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਪਿੰਡ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੇ ਤਹਿਤ ਆ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕੰਵਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਰਕਰਦਿਆਂ ਨੇ ਰਾਖੀ ਵੀ ਵਸੂਲ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਪਰ ਬੁਲਾਢੇ ਵਾਲੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਗਵਾਂਢ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪੱਕਾ ਕਬਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਸੰਮਤ ੧੮੧੦ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਕੌਲਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਸੰਮਤ ੧੮੧੧ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਡੇ ਤੇ ਖੁਡਾਲ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਤੱਪੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਟੋਹਾਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁਹੰਮਦੇ ਤੀਕ ਦੀ ਸੇਧ ਉੱਤੇ ਸਭ ਵੈਰਾਨੇ ਦੀ ਮੇਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਹੋ ਗਈ।

---

* ਮੁਕਦਮਾ ਹਾਲਾਤ ਨਾਲੀ।

ਰਾਜਗੀ ਦਾ ਆਰੰਭ

(੧੮੧੧—੧੮੧੬)

ਜਦ ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਲੁੱਟੀ ਸੀ ਤਾਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਕਿਤਨੀ ਕੁ ਦੌਲਤ ਪਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਦ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਤੁਰਿਆ ਪਰ ਮਾਨੂਪੁਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਭਾਂਜ ਖਾਧੀ। ਦੇਸ਼ ਅਜੇ ਅਪੜਿਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਫਿਰ ਫ਼ੌਜ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਗਿਰਦੇ ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਕੇ ਕੰਧਾਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਸੰਮਤ ੧੮੦੯ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਲੜਾਈ ਕਰਕੇ ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ, ਅਤੇ ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਅਟਕੋਂ ਸਰਹੰਦ ਤੀਕ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਲਵਾ ਲਿਆ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਵਜ਼ੀਰ ਦੀ ਤੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਚੱਲ ਪਈ, ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਲੜਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਸੰਮਤ ੧੮੧੧ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਵਜ਼ੀਰ ਜਿੱਤਿਆ ਤੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹਾਰਿਆ ਅਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰਮਚੂ ਫਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਮਰ ਗਿਆ।

ਸੰਮਤ ੧੮੧੨ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਵੈਰੀ ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ, ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬਾ ਸੀ, ਮਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਰਾਜ ਉਸ ਦੇ ਘਰੋਂ ਮੁਗ਼ਲਾਣੀ ਬੇਗਮ ਕਰਨ ਲੱਗੀ, ਮੁਗ਼ਲਾਣੀ ਬੇਗਮ ਦਾ ਚਾਲ ਚਲਨ ਕੁੱਝ ਐਸਾ ਵੈਸਾ ਹੀ ਸੀ, ਇਸ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਭਿਖਾਰੀ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਮਰਵਾ ਕੇ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਦਿੱਲੀਉਂ ਜੋ ਸੱਯਦ ਜਮਾਲ ਆਇਆ, ਉਸ ਨਾਲ ਭੀ ਨਾ ਬਣੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਗ਼ਾਜ਼ੀ-ਉੱ-ਦੀਨ ਵਜ਼ੀਰ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਅਲੀ ਗੋਹਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਆਇਆ* ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਕੰਢੇ ਮਾਛੀਵਾੜੇ ਆਣ ਡੇਰੇ ਲਾਏ।

ਵਜ਼ੀਰ ਦੀ ਨੀਤ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲਾਣੀ ਬੇਗਮ ਦਾ ਭਰਮ ਦੂਰ

---

* ਭਿਖਾਰੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਿਤ ਤਵਾਰੀਖ਼ 'ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਨਾਮਾ' ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੜੇ ਸੋਹਣੇ ਹਾਲ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਲਿਖੇ ਹਾਲਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਕੁ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਹਾਲ ਹੋਰ ਕਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤਵਾਰੀਖ਼ਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਲਿਖੇ ਹਨ।

ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਕੁ ਦਿਨ ਸੁਨੇਹੇ ਘਲਣ ਘਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਲੰਘਾ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਮਾਛੀਵਾੜੇ 'ਤੇ ਐਸਾ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੁਗ਼ਲਾਣੀ ਬੇਗਮ ਨੂੰ ਸੁੱਤਿਆਂ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਫੜਿਆ ਅਤੇ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਨਕਾਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ।

ਜਦ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਸੰਮਤ ੧੮੧੩ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਉਹ ਕੰਧਾਰੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਆਇਆ। ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬਾ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਸੀ, ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਕੇ ਹਾਂਸੀ ਹਿਸਾਰ ਵੱਲ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਲਾਹੌਰੋਂ ਸਰਹੰਦ ਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜਾ। ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਰੋਕਣਾ ਤਾਂ ਕੀ ਸੀ, ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਦਸ ਕੋਹ ਅੱਗੋਂ ਹੋ ਕੇ ਲੈਣ ਆਏ ਅਤੇ ਗੋਲੀ ਦਾਗ਼ਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੜਿਆ।

ਹੁਣ ਸ਼ਾਮਤ ਆਈ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੁਨਸਬਦਾਰਾਂ ਦੀ। ਮੁਗ਼ਲਾਣੀ ਬੇਗਮ ਮੁਖ਼ਬਰ ਬਣੀ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਮੁਨਸਬਦਾਰ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਨੀਹਾਂ ਪੱਟੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਕੋਠੜੀਆਂ ਤੇ ਦਲਾਨ ਫਰੋਲੇ ਗਏ, ਘਰ-ਬਾਰ, ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ ਮਰਦ-ਤ੍ਰੀਮਤ, ਸਭ ਦੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਗਈ ਅਤੇ ਪੈਸਾ-ਪੈਸਾ ਕਰਕੇ ਝਾੜ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਕੱਲੇ ਖ਼ਾਨ-ਖ਼ਾਨਾਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਤਿੰਨ ਕਰੋੜ ਰੁਪਿਆ ਨਿਕਲਿਆ।* ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਉਮਰਾਵਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਿਤਨੀ ਕੁ ਦੌਲਤ ਲੱਭੀ ਹੋਵੇਗੀ ?

ਇਤਨਾ ਕੁਝ ਲੁੱਟ ਕੇ ਭੀ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਨੀਤ ਨਾ ਰੱਜੀ। ਜਦ ਸਾਰੇ ਉਮਰਾਵ ਨਿਚੋੜ ਲਏ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ, ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਹਾਲ ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹੱਥੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹੋ ਹੀ ਹੁਣ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਦਿੱਲੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਤਨਾ ਚਿਰ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੁੱਟਦਾ ਰਿਹਾ, ਫਿਰ ਮੁਹੰਮਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪੋਤੀ ਦਾ ਨਕਾਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਤੈਮੂਰਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਕਰਵਾ ਕੇ ਮਥਰਾ ਨੂੰ ਜਾ ਲੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਆਗਰੇ ਗਿਰਦੇ ਦਾ ਸਭ ਇਲਾਕਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੁੱਟ ਪੁੱਟ ਤੇ ਉਜਾੜ ਫੂਕ ਕੇ ਗਰਮੀ ਵੱਧ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਆ ਗਿਆ।

ਹੁਣ ਮੁਹੰਮਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਛੋਟੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਨਿਕਾਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਪਾਸੋਂ ਕਰੜਾ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲੈ ਕੇ ਹਾੜ ਸੰਮਤ ੧੮੧੪ ਬਿ: ਨੂੰ ਕੰਧਾਰ

---

* ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ ਕਈ ਅਰਬਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਤਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਉਮਰਾਵਾਂ ਪਾਸ ਇਤਨੀ ਦੌਲਤ ਦਾ ਜਮਾਂ ਹੋ ਜਾਣਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਮਰਾਵ ਕਿਸ ਬੇਤਰਸੀ ਨਾਲ ਗ਼ਰੀਬ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਗੱਲ੍ਹ ਵੱਢਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੂਹੀ-ਫੂਹੀ ਨਾਲ ਉਮਰਾਵਾਂ ਪਾਸ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਏ ਜਮਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਿਆ ਅਤੇ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਉੱਜੜ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸੰਮਤ ੧੮੧੩ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਭਾਰਾ ਕਾਲ ਪਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਮੁਸੀਬਤ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਲਜਿਆਂ ਦੇ ਇੱਧਰ ਆ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸੜਕ ਦੇ ਪਿੰਡ, ਜੋ ਖੂਹਾਂ ਨਾਲ ਕਾਲ ਕੱਟ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਉੱਜੜ ਗਏ ਸਨ। ਸੰਮਤ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਤੇ ਚੌਦਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਈ ਵੀ ਮਨਹੂਸ ਹੀ ਸਨ। ਸੰਮਤ ੧੮੧੩* ਬਿ: ਵਿੱਚ ਕੰਵਰ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਸੰਮਤ ੧੮੧੪ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਕੰਵਰ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ੬੬ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਐਸੀਆਂ ਦੋ ਸੱਟਾਂ ਦਾ ਲੱਗਣਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਦਕਿ ਰਾਜ ਭਾਗ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੀਕ ਖਿਲਰਿਆ ਪਿਆ ਹੋਵੇ, ਆਂਢੀ-ਗੁਆਂਢੀ ਵੈਰੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਰਾਜ ਭਾਗ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਵਾਲੇ ਅਜੇ ਦਸ-ਦਸ ਬਾਰ੍ਹਾਂ-ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਵੀ ਨਾ ਹੋਏ ਹੋਣ।

ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਵੇਲੇ ਰਤੀਏ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸ਼ਾਕਰ ਤੇ ਬਾਲੇ ਦੇ ਨਾਮ ਸੀ ਜੋ ਬੋਲਾ ਗੋਤ ਦੇ ਜੱਟ ਤੇ ਰਤੀਏ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਕਬਰ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਪਾਸੋਂ ਚੁਧਰੈਤ ਦਾ ਚੀਰਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਉਲਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਜੁੰਮੇਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੀਕ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਜ਼ੋਰ ਰਿਹਾ ਪਰ ਜਦ ਸੰਮਤ ੧੭੮੦ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਜੁਮਾਂ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਮਾੜੇ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਜਦ ਕੋਈ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਆਮਲ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੱਥ ਚੁਕਾਣੀਂ ਰਕਮ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਛੱਡਦੇ, ਪਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਵੱਧ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਆਬਰੂ ਦਾ ਵੀ ਡਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਸੰਮਤ ੧੮੧੩ ਬਿ: ਦੇ ਕਾਲ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਡੁਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਚੁਤਰਫੀ ਰਾਮ ਰੌਲਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਹਾਕਮ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਉੱਠ ਕੇ ਲੁੱਟ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਾਇ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਿਖੀਆ ਰਤੀਏ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਭਾਈ ਸ੍ਰ. ਲੱਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਆਹੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਸੰਮਤ ੧੮੧੪ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਲੇਮਪੁਰ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਵਸਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਸੰਮਤ ੧੮੨੩ ਬਿ: ਤੀਕ ਵੱਸਦੇ ਰਹੇ। ਜਦ ਇਸ ਸਾਲ ਕੰਵਰ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨਸੀਰ ਖ਼ਾਂ ਰੁਹੇਲੇ ਨੂੰ 'ਮਤਰਾਂ' ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਭਾਂਜ ਦੇ ਕੇ ਸਿਰਸੇ ਤੀਕ ਇਲਾਕਾ ਮੱਲ ਲਿਆ ਤਾਂ ਰਾਏ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ ਵੀ ਰਤੀਏ ਜਾ ਵੱਸੇ।

---

* ਤਵਾਰੀਖ਼ ਸਿੱਧੂ ਬਰਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸੰਮਤ ੧੮੦੧ ਤੋਂ ੧੮੦੫ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਹੋਈਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਅਸ਼ੁੱਧ ਹਨ। ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਇਹ 'ਤਤਕਰੇ" ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।

ਜਦ ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖ਼ਾਂ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਹਾਕਮ ਹੋ ਕੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਰੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਭ ਰਈਸ ਸਰਹੰਦ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਵੀ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਐਸੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਵਧਾਈ ਕਿ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਬਰਸਾਤ ਦੇ ਦਿਨ ਸਰਹੰਦ ਕੱਟ ਕੇ ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖ਼ਾਂ ਦੌਰੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਸਭ ਪਰਗਣੇ ਵੇਖ ਕੇ ਫਗਣ ਵਿੱਚ ਸੁਨਾਮ ਜਾ ਪੁੱਜਾ।

ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ ਭੱਟੀ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਹੁਣ ਸੋਹਣਾ ਮੌਕਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੁਨਾਮ ਆ ਕੇ ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਡੋਲਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਉਸ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਖੋਹ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੁਨਾਮ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਜਦ ਇਹ ਹਾਲ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਸੁਨਾਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਰਨਾਲੇ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਪਕਿਆਈ ਕਰ ਲਈ। ਪਰ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਅਪੜੀਆਂ ਕਿ ਮਰਹੱਟੇ ਦਿੱਲੀਓਂ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖ਼ਾਂ ਵਾਹੋਦਾਹੀ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਨੱਠ ਗਿਆ।*

ਸੰਮਤ ੧੮੧੩ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਆਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਹਾਂਸੀ ਹਸਾਰ ਨੂੰ ਨੱਠ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਅਬਦਾਲੀ ਮੁੜ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੁਆਬੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈ ਕੇ ਗਿਲਜਿਆਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲੱਗਾ।† ਜਲੰਧਰੋਂ ਬਾਹਰ ਗਿਲਜਿਆਂ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗਿਲਜੇ ਹਾਰ ਗਏ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਫ਼ਸਰ ਮੁਰਾਦ ਖ਼ਾਂ ਨੱਠ ਗਿਆ ਤੇ ਸਭ ਅਸਬਾਬ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗਾ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਜਲੰਧਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭ-ਲੱਭ ਕੇ ਸੋਧਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਗੁਰੂ ਕੇ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਦੁਆਬਾ ਉਗਰਾਹ ਖਾਧਾ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪਠਾਨਕੋਟ ਤੀਕ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਦੀ ਫਿਰ ਨਿਕਲੇ।

ਇਹਨੀਂ ਹੀ ਦਿਨੀਂ ਦਿੱਲੀ ਗਿਰਦੇ ਮਰਹੱਟੇ ਫਿਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੇ ਜਦ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਗਿਲਜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਕੀਲ ਹਰਿ ਲਾਲ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਰਕਰਦੇ ਸਦੀਕ ਬੇਗ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਘਲਿਆ ਅਤੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਸੱਦ ਲਿਆ।

ਰਾਓ ਰਘੂਨਾਥ ਰਾਓ ਮਰਹੱਟਾ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਇਕ ਦਸਤਾ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਦੇਸ ਨੂੰ ਲੁੱਟਦਾ ਆਇਆ। ੨੪ ਫਗਣ ਸੰਮਤ ੧੮੧੪ ਬਿ.

---

* ਤਜ਼ਕਰਾ।

† 'ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਨਾਮ' 'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼'।

ਨੂੰ ਰਘੁਨਾਥ ਰਾਓ ਅੰਬਾਲੇ ਪੁੱਜਾ ਅਤੇ ਸ਼ੰਭੂ ਪਾਸ ਮੁਗ਼ਲ ਦੀ ਸਰ੍ਹਾ, ਤੇ ਰਾਜਪੁਰੇ, ਇਕ-ਇਕ ਮੁਕਾਮ ਕਰਕੇ ੨੮* ਫਗਣ ਨੂੰ ਸਰਾਏ† ਵਣਜਾਰੇ ਮੁਕਾਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੋ ਸਵਾਰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਕੇਸੋ ਨੂੰ ਘੱਲੇ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ। ਜਦ ਲੱਦਾ ਮਲ ਆਇਆ, ਰਘੁਨਾਥ ਰਾਓ ਨੇ ਅੱਡ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦੱਖਣੋਂ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਆਪ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਏ, ਉਹ ਛੇਤੀ ਆਉਣ, ਅਸਾਂ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਆਪ ਤਾਂ ਨਾ ਆਏ ਪਰ ਆਪਣੇ ਸਰਦਾਰ ਬੀਰਮ ਢਿੱਲੋਂ ਨੂੰ ਲੱਦਾ ਮੱਲ ਪਾਸ ਘੱਲ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠ ਲੈਣ।

ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ-ਅੱਗੇ ਤਾਂ ਰਘੁਨਾਥ ਰਾਓ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮਗਰ-ਮਗਰ ਇਕ-ਇਕ ਮੰਜ਼ਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉੱਤੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਦਸਤੇ ਤੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੁੱਟੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਰਹੰਦ ਵਿੱਚ ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖ਼ਾਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੱਲੀ ਬੈਠਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਅਜੇ ਸਰ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਰਾਏ ਵਣਜਾਰੇ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸਦੀਕ ਬੇਗ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਬੁੱਧਵਾਰ ੨੯ ਫਗਣ ਨੂੰ ਸਰਾਏ ਵਣਜਾਰੇ ਤੋਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕੋਹਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਮੁਕਾਮ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚ ਖ਼ਬਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਭਲਕੇ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਵੇਗੀ।‡

ਸਰਹੰਦ ਵਿੱਚ ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖ਼ਾਂ ਆਕੀ ਹੋਇਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਮਰਹੱਟੇ ਸਰਹੰਦ ਉਦਾਲੇ ਜਾ ਹੋਏ ਪਰ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਸਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਵੀ ਮਰਹੱਟਾ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸੁਖਾਲਾ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਸਦੀਕ ਬੇਗ ਨੂੰ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਲ' ਵਲ ਘੱਲਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੁਆਬੇ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨੋਂ ਚਾਉ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਸਤਲੁਜ ਲੰਘ ਕੇ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਦੁਆਲੇ ਆ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ।

ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਨੇਮ ਲੈ ਲਿਆ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੁੱਟ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲ ਸਾਡੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਫਿਰ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਪਜਾਵਿਆਂ ਉੱਤੇ ਡੇਰਾ ਜਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ

---

* ਵੇਖੋ ਅੰਤਕਾ ਨੰ: ੭।

† ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਾਏ ਵਣਜਾਰਾ ਨੂੰ ਸਰਾਏ ਅਲੂੰਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

‡ ਇਥੋਂ ਤੀਕ ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਲੱਧਾ ਮੱਲ ਦੀ ਉਸ ਅਰਜ਼ੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੈ; ਜੋ ਉਸ ਨੇ ੧੮ ਫਗਣ ਨੂੰ ਮਰਹੱਟਾ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਘੱਲੀ ਸੀ—ਵੇਖੋ ਕਾਗ਼ਜ਼ਾਤ ਰਾਇ ਭਗਵੰਤ ਰਾਇ।

ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰ ਕੇ ਐਸੇ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਵੇਖਦਿਆਂ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ ਜਾ ਵੜੇ ਅਤੇ ਉਗਰਾਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।*

ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਉਗਰਾਹਿਆ, ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਮਰਹੱਟੇ ਵੀ ਲੁੱਟਣ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਤਾਂ ਐਸੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਲਾਂਭ-ਚਾਂਭ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਆ ਗਏ। ਲੁੱਟ ਦਾ ਤਰਦਾ-ਤਰਦਾ ਮਾਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੀ ਨੀਤ ਫਿਰ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਕਿ ਜਦ ਸਿੰਘ ਹੁਣ ਉਗਰਾਹੀ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲਈਏ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਖ਼ਾਲਸੇ ਹੋਣਗੇ।

ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੇ ਰੋਜ਼ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਵਰਤਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਦੇ ਸੱਦਣ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘ ਇੱਥੇ ਆਏ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ! ਦੱਖਣੀਆਂ ਦੀ ਨੀਤ ਫਿਰ ਗਈ ਹੈ, ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਹਰਨ ਹੋ ਜਾਓ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਡੇਰਾ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਰਹੱਟੇ ਭਾਵੇਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਲੱਗੇ ਵੀ ਪਰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਧੂੜ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਅੱਪੜ ਸਕੇ। ਸਿੰਘ ਘੂਰਮ-ਘੂਰੀ ਹੁੰਦੇ ਤੁਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਜਦ ਕੁਝ ਵਿੱਥ ਪੈ ਗਈ, ਤਾਂ ਐਸੇ ਹਰਨ ਹੋਏ ਕਿ ਮੁੜ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਹਾਲ ਅਰੰਭ ਸੰਮਤ ੧੮੧੫ ਬਿ: ਦਾ ਹੈ।

ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੇ ਫੜ ਲਿਆ ਸੀ ਸੋ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ। ਪਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ ਭੱਟੀ ਦੀ ਲੜਕੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖ਼ਾਂ ਹੁਣ ਹੀ ਨਿਕਾਹ ਕੇ ਲਿਆਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਕਾਬੂ ਆਉਣੋਂ ਬਚ ਰਹੀ ਤੇ ਸਰਹੰਦ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੁਕੀ ਰਹੀ। ਜਦ ਮਰਹੱਟੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਮਹੇਸ਼ ਪਿੰਡ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਭ ਕੇ ਤਲਵੰਡੀ ਅੱਪੜਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਲਕ ਦਲੇਲ ਖ਼ਾਂ, ਅਜੀਜ਼ ਖ਼ਾਂ ਆਦਿ ਤਲਵੰਡੀ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੋਹੇ ਪੁਚਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਲਾਦਾਦ ਖ਼ਾਂ ਬੋਹੇ ਵਾਲੇ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ ਪਾਸ ਫ਼ਤਿਹਾਬਾਦ।†

ਜਦ ਮਰਹੱਟੇ ਲਾਹੌਰੋਂ ਅਟਕ ਨੂੰ ਵਧੇ ਤਾਂ ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖ਼ਾਂ ਰਾਹ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਬਿਧ ਖ਼ਲਾਸੀ ਪਾ ਕੇ ਫ਼ਤਿਹਾਬਾਦ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਰੰਗ ਢੰਗ ਬਣਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ।

---

* ਗ਼ੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖ਼ਾਂ ਨੇ 'ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਨਾਮੇ' ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਸਰਹੰਦ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਇਹ ਸਰਦਾਰ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ 'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਮੁਨਸ਼ੀ ਲੱਧਾ ਮੱਲ ਦੇ ਖ਼ਤ ਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਹੰਦ ਉੱਤੇ ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ।

† 'ਤਤਕਰਾ।'

ਇਸੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਦਿੱਲੀਓਂ ਹਰਿਆਣੇ ਵੱਲ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ ਭੱਟੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਜਾ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਵਜ਼ੀਰ ਗ਼ਾਜ਼ੀਉਦਦੀਨ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਦੇ ਉਲਟ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਸਖਾਵਟ ਕਰਕੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੇ ਬੀਠਲ ਰਾਓ ਮਰਹੱਟੇ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਘਲਵਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ 'ਰਾਣੀਆਂ' ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਬੀਠਲ ਰਾਓ ਦੇ ਖਿਸਕ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦੀ ਤਾਕਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ ਪਾਸ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਾ ਠਹਿਰਿਆ ਅਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਸਾਉਣ ਕੁੰਜਪੁਰੇ ਦੇ ਰਾਹ ਨਜੀਬੁਦਦੌਲਾ ਪਾਸ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੀਰਾਂਪੁਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।*

ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਬਦਲਾ ਲਵੇ ਪਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦੇ ਛੇਤੀ ਮੁੜ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀ ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਾਇਆ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ ਸਾਮਾਨ ਠੀਕ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਮੂਣਕ ਉਤਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਇਕ ਜੱਥੇ ਨੂੰ ਸਦਵਾ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਸਾਉਣ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖ਼ਾਂ ਕੋਈ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਹੇਲੇ, ਭੱਟੀ ਤੇ ਪਚਾਧੇ ਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਜਮਾਲਪੁਰ ਆ ਉਤਰੇ ਅਤੇ ਟੋਹਾਣੇ ਵਾਲੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਅਖਵਾ ਘੱਲਿਆ ਕਿ ਸਾਡੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲਵੋ।

ਟੋਹਾਨੀਆਂ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਆਪ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸਮੱਦ ਲੈ ਕੇ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਹਾਕਮ ਹੋ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਤਦ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੀ ਈਨ ਮੰਨ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਪਰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਆਪ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਹਾਮੀ ਬਣ ਕੇ ਆਏ ਹੋ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਈਨ ਹੀ ਮੰਨਾਂਗੇ। ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਗ਼ੁੱਸੇ ਹੋ ਕੇ ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਟੋਹਾਣੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਜਦ ਟੋਹਾਣੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਲਈ ਤਿਆਰ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਸਿਉਣੀ ਖੱਤਰੀ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਕੇ ਹੀ ਮੁੜ ਗਏ।

ਇਹ ਸਿਉਣੀ ਖੱਤਰੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕਾਨੂੰਗੋ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਟੋਹਾਣੇ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਦੌਲਤ ਸੀ। ਇਹ ਹਵੇਲੀ ਕਸਬੇ ਤੋਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਬੂ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਜਦ ਭੱਟੀਆਂ ਦੇ ਦੋ ਚਾਰ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੂਣਕ ਵੱਲੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਆਉਂਦੀ ਵੇਖੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਮਾਲਪੁਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਏ।

ਅੱਠਾਂ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ ਫੇਰ ਟੋਹਾਣੇ ਵੱਲ ਵਧੇ, ਪਰ ਟੋਹਾਣੀਏ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਲੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ

---

* 'ਸ਼ਾਹ ਆਲਮਨਾਮਾ।'

ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਮੂਣਕੋਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖ਼ਾਂ ਟੋਹਾਣੇ ਵੱਲੋਂ ਮੋਢਾ ਮੋੜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜਪੁਰੇ ਨੂੰ ਜਾ ਲੁੱਟਿਆ। ਉੱਪਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਰਾਜਪੁਰੇ ਦੀ ਬਰੇਤੀ ਵਿੱਚ ਗੈਹ-ਗੱਚ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਵੈਰੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਸਾਡਾ ਆਖ਼ਰੀ ਜਤਨ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਹਾਰ ਗਏ ਤਾਂ ਫੇਰ ਸਾਡੇ ਪੈਰ ਬੱਝਣੇ ਔਖੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਦਿਲ ਤੋੜ ਕੇ ਲੜੇ ਅਤੇ ਜਦ ਤੀਕ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਾਕੀ ਸੌ ਕੁ ਆਦਮੀ ਨਾ ਮਰ ਗਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਨਾ ਡੋਲੇ ਪਰ ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਸਿੰਘ ਸਾਨੂੰ ਛੱਡਦੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਨੱਠ ਖੜੋਤੇ ਅਤੇ ਸਭ ਮਾਲ ਮੱਤਾ ਛੱਡ ਕੇ ਫ਼ਤਿਹਾਬਾਦ ਜਾ ਦਮ ਲਿਆ।*

ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦੂਰ ਤੀਕ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਜੋ-ਜੋ ਵਸਦਾ ਪਿੰਡ ਸੀ, ਸਭਸ ਨੂੰ ਉਗਰਾਹ ਲਿਆ। ਜਮਾਲਪੁਰ ਤੇ ਧਾਰਸੂਲ ਦੇ ਤਪਿਆਂ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭੱਟੀਆਂ ਦਾ ਐਸਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਹੋਇਆ ਕਿ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਉਂਦੇ ਨੌਂ ਸਾਲਾਂ ਤੀਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀਆ ਨਾ ਕੀਤਾ।

ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਮਾਲਪੁਰ ਦੇ ਪਰਗਣੇ ਨਾਲ ਇਕ ਸੌ ਪਿੰਡ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ 'ਤੱਪਾ ਖੇੜੀ' ਰਾਏ ਅਹਿਮਦ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਜਮਾਲਪੁਰ ਨਾਲ ਚੁਰਾਸੀ ਪਿੰਡ ਰਹਿ ਗਏ। ਪਿਛਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਬਲੋਚ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਇਧਰ ਦੀ ਉਗਰਾਹੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਜਮਾਲਪੁਰ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸ਼ੇਖਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਮਾਫ਼ ਸੀ। ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ੇਖ਼ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਕਿਸੇ ਔਖੇ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜਮਾਲਪੁਰ ਉਹਨੂੰ ਜਗੀਰ ਵਿੱਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਸੰਮਤ ੧੮੦੭ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਜਦ ਕੰਵਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮੂਣਕ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਦੋ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਸੰਮਤ ੧੮੦੯ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਨੂਰ ਖ਼ਾਂ ਜਮਾਲਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਕੁਝ ਕੁ ਮਾਮਲਾ ਦੇਣਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਹਸਨਉੱਲਾ ਜਮਾਲਪੁਰ ਦਾ ਰਈਸ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ੇਖ਼ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹਸਨਉੱਲਾ ਨੂੰ ਜਦ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲ ਝੁਕ ਗਏ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਫ਼ਿਕਰ ਪੈ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿਤੇ ਉਹ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਥਾਣਾ ਹੀ ਨਾ ਲੈ ਆਉਣ। ਜੇਕਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਥਾਣਾ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਬੇਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਹਕੀਕਤ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਰਿਜ਼ਕਉੱਲਾ ਪਾਸ ਫ਼ਤਿਹਾਬਾਦ ਲਿਖ ਘੱਲੀ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ ਭੱਟੀ ਪਾਸ ਨੌਕਰ ਸੀ। ਉਥੋਂ ਵੀਹ ਬੰਦੂਕਚੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਮਤ ੧੮੧੦ ਬਿ: ਦੀ ਹੈ।

---

* ਹਾਲਾਤ ਮੁਕਦਮਾ ਨਾਲੀ।

ਸੰਮਤ ੧੮੧੧ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ 'ਦਲ' ਲੈ ਕੇ ਜਮਾਲਪੁਰ ਆ ਠਹਿਰੇ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਉਗਰਾਹ ਲਿਆ, ਪਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚਲੇ ਬੰਦੂਕਚੀ ਬਚੇ ਰਹੇ। ਜਦ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ 'ਦਲ' ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਬੰਦੂਕਚੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੌਂਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਮਾਮਲਾ ਤਾਰਨੋਂ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਗਏ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਕਿ ਮਾਮਲਾ ਅਸੀਂ ਆਪ ਵਸੂਲ ਕਰਿਆ ਕਰਾਂਗੇ, ਪਰ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਨਾ ਮੰਨੀ ਤੇ ਸੰਮਤ ੧੮੧੩ ਬਿ: ਤੀਕ ਜਾ ਮਾਮਲਾ ਦੇ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਸੰਮਤ ੧੮੧੪ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਨੂਰ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਰਾਜਪੂਤ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜੋੜ ਹੋ ਗਈ। ਨੂਰ ਖ਼ਾਂ ਤਾਂ ਥਾਣੇ ਵਾਲਿਆਂ ਵੱਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੀ ਈਨ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਕੁਝ ਕੁ ਆਦਮੀ ਮੰਨ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਨੂਰ ਖ਼ਾਂ ਫਤਿਹਾਬਾਦ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਆਦਮੀ ਲਿਆ ਕੇ ਸੰਮਤ ੧੮੧੯ ਬਿ: ਦੀ ਕਣਕੂਤ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਦ ਰਾਮਪੁਰੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਭਾਂਜ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਮਾਲਪੁਰ ਦੇ ਸ਼ੇਖ਼ ਵੀ ਨੱਸ ਗਏ, ਪਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਜਮਾਲਪੁਰ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ, ਸ਼ੇਖ਼ ਚਾਂਦ ਨੂੰ ਸੌ ਸਵਾਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਅੱਸੂ ਸੰਮਤ ੧੮੧੫ ਬਿ: ਨੂੰ ਸ੍. ਬੀਕਾ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪਣਾ ਠਾਣਾ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖਾਂ ਨੂੰ ਦਲਾਸਾ ਦੇ ਕੇ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ।*

ਇਸ ਪਰਗਣੇ ਦੀ ਹੱਦ ਭੂੰਦਰਵਾਸ ਤੀਕ ਸੀ ਸੋ ਉੱਥੋਂ ਤੀਕ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਦੇ ਕਾਲਾਂ ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਸੁਸਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਦਸ ਪਿੰਡ ਹੀ ਵੱਸਦੇ ਸਨ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਇਲਾਕਾ ਵੈਰਾਨ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਇਹ ਸਨ—ਜਮਾਲਪੁਰ, ਟੋਹਾਣਾ, ਰਾਮਪੁਰਾ, ਕੋਦਨੀ, ਰਤੀਆ, ਬਹੋਨਾ, ਗੋਰਖਪੁਰ, ਪਾਤੜ ਨਾਹਲਾ ਤੇ ਸਰਵਾਲਾ।

ਧਾਰਸੂਲ ਤੇ ਖੇੜੀ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਤਪੇ ਸੋਲ੍ਹਾਂ-ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਤੱਪੇ ਸਨ। ਇਸ ਹੀ ਸਮੇਂ ਇਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਕਰਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਥਾਣੇਦਾਰੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਬੀਕਾ ਸਿੰਘ ਸੇਖਵਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ† ਆਬਾਦੀ ਇਹਨਾਂ ਤੱਪਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਮੇਰ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਸੀ।

---

* ਹਾਲਾਤ ਮੁਕਦਮਾ ਨਾਲੀ।.

† ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਇਕ ਅਰਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਬੀਕਾ ਸਿੰਘ ਇਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਜਮਾਲਪੁਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਸਭ ਬਰਕੰਦਦਾਜ਼ ਘੱਲ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਧਾਰਸੂਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਈਨ ਮੰਨਣ ਲਈ ਅਖਵਾ ਘੱਲਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਹੁਕਮ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਡਰ ਨਾਲ ਇਸ ਪਿੰਡ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ—ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਰਾਇ ਭਗਵੰਤ ਰਾਇ।

ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਜ਼ੀ ਹਾਰ ਕੇ ਹਾਂਸੀ ਦੇ ਹਾਕਮ ਰੁਲੀਆ ਖ਼ਾਂ ਬਲੋਚ ਪਾਸ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਠਾਰਾਂ ਸੌ ਰੁਪਿਆ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸੌਂਦਿਆ ਕਿ ਜਿਤਨਾ ਇਲਾਕਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖੋਹਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਉੱਤੇ ਫੇਰ ਮੇਰਾ ਦਖ਼ਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਰੁਲੀਆ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਧੂਮ-ਧਾਮ ਨਾਲ ਹਾਂਸੀ ਤੋਂ ਕੂਚ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਰਵਾਲੇ ਡੇਰੇ ਲਾ ਲਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ ਆਪਣਾ ਵਕੀਲ ਰੁਲੀਆ ਖ਼ਾਂ ਪਾਸ ਛੱਡ ਕੇ ਫ਼ਤਿਹਾਬਾਦ ਆ ਗਿਆ, ਕਿ ਤਿਆਰੀ ਕਰਕੇ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਕੂਚ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦਾ ਸਰਹੱਦੀ ਹਾਕਮ ਬੀਕਾ ਸਿੰਘ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਗੋਲੀ ਬਰੂਦ ਤੇ ਅੰਨਦਾਣੇ ਦੀ ਥੁੜ੍ਹ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮੋਦੀ, ਮਹਾਰਾਜ ਵੱਲ ਦੁੜਾਇਆ, ਕਿਉਂ ਜੁ ਦੂਜੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਇਧਰੋਂ ਮੁੜਨ ਲੱਗੇ ਸਰਹੱਦ ਵੱਲ ਛੱਡ ਗਏ ਸਨ। ਅੱਠ ਦਿਨਾਂ ਤੀਕ ਮੋਦੀ ਵੀ ਨਾ ਮੁੜਿਆ ਅਤੇ ਧਾਰ ਸੂਲ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਾਲੀ ਫ਼ੌਜ ਭੱਟੀਆਂ ਦੇ ਹੱਲੇ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਨੱਸ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ।* ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਨੇਤ ਐਸੀ ਹੋਈ ਕਿ ਰੁਲੀਆ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵੱਲ ਵਧਣ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਹੀ ਨਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ-ਜਿੱਥੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਸੋ ਸਾਰੇ ਥਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਹੀ ਰਹੇ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਸਰਕਰਦੇ ਅੜੇ-ਫੜੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਮਾਣੇ ਉੱਤੇ ਅਜੇ ਤੀਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਸਮਾਣੇ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਵੈਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਪੰਜ ਆਦਮੀ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਤੇ ਚਾਰ ਆਦਮੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਵੈਰੀ ਨੱਸ ਉੱਠੇ। ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ ਜਾਂ ਮਹਾਰਾਜ' ਜੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਵਧੀ ਤਾਂ ਵੈਰੀਆਂ ਨੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਘਾਹ ਲੈ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ।†

ਇਸ ਵੇਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਸੁਨਾਮ ਉੱਤੇ ਵੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਜੋ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹਾਕਮ ਤੋਂ ਸੁੰਞਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਤੀਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਹੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੀ ਨੀਤ ਰਾਜ ਰੋਕਣ ਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੀਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਰੋਕੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਦ ਕਦੇ ਕੋਈ ਡਾਢਾ ਹਾਕਮ ਆਉਂਦਾ ਸੀ

---

* ਅਰਜ਼ੀ ਬੀਕਾ ਸਿੰਘ—ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਰਾਇ ਭਗਵੰਤ ਰਾਇ।

† ਅਰਜ਼ੀ ਠਾਕਰ ਦਾਸ—ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਰਾਇ ਭਗਵੰਤ ਰਾਇ।

ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਹੱਥ ਚੁਕਾਣੀ ਰਕਮ ਦੇ ਛੱਡਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਹੁਣ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਹੀ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਂਭ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਸੁਨਾਮ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤੇ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜਗੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰੀ ਦੀ ਹੱਦੋਂ ਲੰਘ ਗਏ। ਰਾਮਪੁਰੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਉੱਤੇ ਸਰਦਾਰੀ ਦੀ ਹੱਦ ਮੁੱਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਗੀ ਦੀ ਹੱਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਰਾਮਪੁਰੇ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਤੋਂ ਭੱਟੀਆਂ ਦਾ ਫ਼ਿਕਰ ਵੀ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜਿੱਥੋਂ ਤੀਕ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਧਰ ਦਾ ਸਭ ਇਲਾਕਾ ਵੈਰਾਨ ਪਿਆ ਸੀ, ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਸਨ, ਪਰ ਚੂੰਕਿ ਭੱਟੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਨਿਤ ਨਵੇਂ ਸੂਰਜ ਡਾਕੇ ਮਾਰਨ ਤੇ ਪਸ਼ੂ ਘੇਰ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਵੱਸ ਸਕਣਾ ਔਖੀ ਗੱਲ ਸੀ।

ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਸੰਮਤ ੧੮੧੬ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਧਾਰਸੂਲ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਵਧਾ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ 'ਸ਼ਕਰਪੁਰਾ' ਤੇ 'ਕੁਲਾਂ' ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪਿੰਡ ਕੁਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗੜ੍ਹੀ ਪਵਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਰਪੁਰੇ ਵਿੱਚ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਵਧਾ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਬਾਂਗਰ ਦੇ ਤੱਪੇ ਵੱਲੋਂ ਭਾਵੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੇ ਸਰਕਰਦੇ ਰਾਖੀ ਵਸੂਲ ਕਰ ਲਿਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਅਜੇ ਤੀਕ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਰਾਮਪੁਰੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨੇ ਜਦ ਭੱਟੀਆਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਬਾਂਗਰ ਵੱਲ ਦਾ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਸੰਮਤ ੧੮੧੬ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਨਰਵਾਣੇ ਉੱਤੇ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਾਲਵਾਨ, ਧਮਤਾਨ, ਧਰੌਦੀ, ਬੇਲਰਖਾ, ਖਰਲ, ਲਾਵਨ, ਪੀਪਲ ਥੇਹ, ਦਨੌਦੀ, ਤੇ ਬਠੁਮੜਾ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪ ਤੋਂ ਆਪ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ।*

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਮਪੁਰੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਉਸ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋ ਗਏ , ਜੋ ਬੇਹੇ, ਰਤੀਏ, ਬਹੋਨੇ, ਦਨੌਦੇ ਤੇ ਨਰਵਾਣੇ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਵਿਚਾਲੇ ਸੀ। ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਸਭ ਥਾਣੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬੀਕਾ ਸਿੰਘ ਸੇਖਵਾਂ ਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਜਮਾਲਪੁਰ, ਟੋਹਾਣਾ ਤੇ ਬਾਂਗਰ ਦੀ ਥਾਣੇਦਾਰੀ ਸ. ਗੁਰਬਖ਼ਸ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

---

* ਹਾਲਾਤ ਮੁਕਦਮਾ ਨਾਲੀ।

ਰਾਜਗੀ ਦੀ ਪਕਿਆਈ

(੧੮੧੬—੧੮੧੮)

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮਰਹੱਟੇ ਆਰੰਭ ਸੰਮਤ ੧੮੧੫ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਅਟਕ ਤੀਕ ਇਲਾਕਾ ਸਰ ਕਰ ਕੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬਾ ਬਣਾ ਗਏ ਸਨ। ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਜਾਣ ਦੀ ਹੀ ਢਿੱਲ ਸੀ, ਕਿ ਕੁਤਬ ਸ਼ਾਹ ਰੁਹੇਲਾ* ਜੋ ਫਿਰਦਾ ਫਿਰਾਉਂਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਨਵਾਬ ਜਮਾਲ ਖ਼ਾਂ ਮਲੇਰੀਆ ਆਕੀ ਹੋ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਇਕੱਠੀ ਕਰਕੇ ਫਲੌਰ ਗਿਰਦੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨਾਲ ਜਾ ਮੱਥਾ ਲਾਇਆ। ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਪਾਸ ਥੋੜ੍ਹੀ ਫ਼ੌਜ ਸੀ, ਤੇ ਵੈਰੀਆਂ ਪਾਸ ਬਹੁਤੀ, ਇਸ ਲਈ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦਾ ਬੜਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖਿਸਕਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਸੰਜੋਗ ਐਸਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਨਵਾਬ ਜਮਾਲ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਹਾਥੀ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੇ ਹਾਥੀ ਪਾਸ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮਹਾਵਤ ਮੁਹੰਮਦ ਤੌਫ਼ੀਕ ਦੀ ਗੋਲੀ ਲੱਗਣ ਕਰਕੇ ਨਵਾਬ ਜਮਾਲ ਖ਼ਾਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋ ਗਈ† ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਐਸਾ ਧਵਾਂ ਬੈਠਾ, ਕਿ ਮੁੜ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਿਰ ਨਾ ਚੁੱਕਿਆ।

ਪਰ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਲ' ਇਸ ਦੇ ਵੱਸ ਨਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਨੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਘਲੀਆਂ, ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘ ਕੈਦੀ ਫੜੇ, ਪਰ ਲਾਹੌਰ

---

* ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਰੌਲੇ ਵੇਲੇ ਇਹ ਕੁਤਬਸ਼ਾਹ ਰੁਹੇਲਾ ਗੋਹਾਣੇ ਨੂੰ ਮੱਲ ਕੇ ਆਕੀ ਹੋ ਬੈਠਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗੋਹਾਣੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜੀਂਦ ਤੇ ਹਾਂਸੀ ਹਿਸਾਰ ਤੀਕ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਮੱਲ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਝੱਜਰ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਕਾਮਗਾਰ ਖ਼ਾਂ ਬਲੋਚ ਫ਼ਰਖ ਨਗਰੀਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਰੁਹੇਲੇ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦੇਣ ਲਈ ਲਿਖਿਆ। ਸੋ ਦੋਹਾਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਭਸਵਾਂ ਪਿੰਡ ਨਹਿਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ੨੧ ਵਿਸਾਖ ਸੰਮਤ ੧੮੨੪ ਬਿ: ਨੂੰ ਕੁਤਬਸ਼ਾਹ ਰੁਹੇਲੇ ਨੂੰ ਭਾਂਜ ਹੋਈ, ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਕਾਮਗਾਰ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ—ਤਵਾਰੀਖ਼ ਝੱਜਰ।

† ਜਮਾਲ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਕਾਸਮ ਅਲੀ ਖ਼ਾਂ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ ਅਤੇ ਰੁਪਇਆ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਜੀ ਨੇ ਜਮਾਲ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿੱਚ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰ ਖ਼ਾਂ ਡਰਦਾ ਮਾਰਾ ਕਿਲ੍ਹਾਬੰਦੀ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਅੰਤ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੇ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਮਲੇਰੀਆਂ ਦੀ ਬੰਦ ਖ਼ਲਾਸ ਕੀਤੀ—ਵੇਖੋ ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਰਾਏ ਭਗਵੰਤ ਰਾਏ।

ਗਿਰਦੇ ਅਮਨ ਅਮਾਨ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਇਹ ਆਪ ਚੜ੍ਹੇ ਅੱਸੂ ਸੰਮਤ ੧੮੧੫ ਬਿ: ਨੂੰ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ।

ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੇ ਗੁਜ਼ਰਨ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਸ਼ਯਾਮਾ ਜੀ ਮਰਹੱਟੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਦੁਆਬੇ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਅਤੇ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੇ ਸਰਕਰਦੇ ਸਦੀਕ ਬੇਗ ਹੀ ਰਹੀ। ਸਦੀਕ ਬੇਗ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਖਾਲਸਾ 'ਦਲ' ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ 'ਦਲ' ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਤਨੀ ਰਕਮ ਹਰ ਛਿਮਾਹੀ ਪੇਸ਼ਗੀ ਲੈ ਲਿਆ ਕਰੋ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਗਰਾਹੀ ਨਾ ਕਰਿਆ ਕਰੋ। 'ਦਲ' ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਸਦੀਕ ਬੇਗ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਛਿਮਾਹੀ ਦੀ ਕਿਸ਼ਤ ਘਲਵਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਜਦ ਹੋਲੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲਾਗੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਇਪੁਰ ਗੁਜਰਵਾਲ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੋਹਰੇਵਾਲ ਬਣਿਆ ਕਿ ਅਗਲੀ ਛਿਮਾਹੀ ਦਾ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲੈ ਆਉਣ, ਪਰ ਸਦੀਕ ਬੇਗ ਨੇ ਵਕੀਲਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲੀ ਹੱਥ ਹੀ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ।

"ਖ਼ਾਲਸਾ" ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਪਾਸ-ਪਾਸ ਦੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਦੀਕ ਬੇਗ ਦੀ 'ਕਹੀ' ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਪੈ ਗਈ, 'ਕਹੀ' ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਜਦ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਓਸੇ ਵੇਲੇ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਨੱਠੇ; ਪਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਦ ਜਾਣ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਬਾਜ ਵਾਂਗ ਟੁੱਟ ਕੇ ਪਏ ਤੇ 'ਕਹੀ' ਲੁੱਟ ਕੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾ ਹੋਲਾ ਖੇਡਿਆ।

ਸਦੀਕ ਬੇਗ ਨੇ ਜਦ 'ਕਹੀ' ਦਾ ਲੁੱਟੇ ਜਾਣਾ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਓਸੇ ਵੇਲੇ ਫ਼ੌਜ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾ ਪਿਆ। ਸਦੀਕ ਬੇਗ ਵੀ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦਾ ਸਰਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭ ਆਦਤਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਸੀ। ਓਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਤਾਂ ਹੋਲੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਖਿੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਫ਼ੌਜ ਇਕ ਥਾਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਸ ਲਈ 'ਕਹੀ' ਲੁੱਟਣ ਦਾ ਬਦਲਾ ਸਜਰਾ ਹੀ ਲੈ ਲਵਾਂਗਾ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਪੰਜ ਮਿਸਲਾਂ ਮਾਝੇ ਵੱਲ ਸਨ। ਜਦ ਸਦੀਕ ਬੇਗ ਪਿਆ, ਤਾਂ ਸਭ ਖ਼ਾਲਸਾ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਖਿੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਵਾੜਾਂ ਮਾਰਨੀਆਂ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਦਬਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਟਾਕਰੇ ਦਾ ਬਥੇਰਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਆਦਮੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਦੋ-ਬਦੀ ਧੱਕੀਂਦੇ ਹੀ ਗਏ। ਦੋ ਕੋਹਾਂ ਤੀਕ ਸਦੀਕ ਬੇਗ ਧੱਕੀ ਗਿਆ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਬੜਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ। ਅੰਤ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋਸ਼ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਖੜੋ ਕੇ ਐਸਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਦੀਕ ਬੇਗ ਦਾ ਵਧਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਦੀਕ ਬੇਗ ਦਾ ਜੋ

ਮਨੋਰਥ ਸੀ, ਸੋ ਪੂਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਦੇ ਕੱਠੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੁੜ ਪਿਆ ਅਤੇ ਸਜਰਾ ਬਦਲਾ ਲੈ ਕੇ ਸਰਹੰਦ ਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰੀ ਫੱਟ ਲੱਗੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਹੋਲੇ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਡਰੌਲੀ ਜਾ ਕੇ ਆਪ ਦਵਾ ਦਾਰੂ ਕਰਵਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। 'ਦਲ' ਦਾ ਕੋਈ ਹੀ ਸਰਦਾਰ ਹੋਊ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੋ-ਦੋ, ਚਾਰ-ਚਾਰ ਫੱਟ ਨਾ ਲੱਗੇ ਹੋਣ। ਸਾਰਾ 'ਦਲ' ਡਰੋਲੀ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸਦੀਕ ਬੇਗ ਦੇ ਵਕੀਲ ਛਿਮਾਹੀ ਦੀ ਕਿਸ਼ਤ ਲੈ ਕੇ ਅੱਪੜ ਪਏ ਅਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਤੁਸਾਂ ਸਾਡੀ 'ਕਹੀ' ਲੁੱਟੀ ਸੀ, ਅਸਾਂ ਹੱਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਗ਼ੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਛਿਮਾਹੀ ਵਿੱਚ ਢਿੱਲ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ 'ਕਹੀ' ਲੁੱਟੀ ਸੀ। ਜਦ ਕਦੇ ਫੇਰ ਐਸਾ ਕਰੋਗੇ, ਤਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਢਿੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ; ਗ਼ੁੱਸੇ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਲੜਨਾ ਭਿੜਨਾ ਖ਼ਾਲਸੇ ਜੀ ਦੀ ਕਾਰ ਹੈ।*

ਤਲਵਣ (ਦੁਆਬਾ) ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਲੱਛਮੀ ਨਰੈਣ ਖੱਤਰੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਦੀਕ ਬੇਗ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਸੀ।† ਹਾੜ੍ਹੀ ਦੀ ਉਗਰਾਹੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਸਦੀਕ ਬੇਗ ਨੂੰ ਵਹਿਮ ਹੋ ਗਿਆ ਜੋ ਲੱਛਮੀ ਨਰੈਣ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਰਕਮ ਖਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਲੱਛਮੀ ਨਰੈਣ ਸਰਹੰਦੋਂ ਨੱਸ ਕੇ ਸ੍ਰ. ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਕਾਲੇਕੇ ਪਾਸ ਸਨੌਰ ਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਸਦੀਕ ਬੇਗ ਨੇ ਸਨੌਰ ਆਦਮੀ ਘੱਲੇ ਕਿ ਮੇਰੀ ਢੱਕ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਫੜਾ ਦੇਵੇ, ਪਰ ਸ੍ਰ. ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸ਼ਰਨ ਆਏ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਦੇਣਾ ਸਾਊਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ।

ਸਦੀਕ ਬੇਗ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਮਾਣ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸਨੌਰ ਨੂੰ ਜਾ ਘੇਰਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਆਪ ਬਰਨਾਲੇ ਤੋਂ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲੱਛਮੀ ਨਰੈਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਸਦਵਾ ਲਿਆ। ਸ੍ਰ. ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਲੱਛਮੀ ਨਰੈਣ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਨੌਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਪਾਸ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ।

ਮਗਰੇ-ਮਗਰੇ ਸਦੀਕ ਬੇਗ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗੜ੍ਹੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਘੱਤ ਕੇ ਗੜ੍ਹੀ ਉਦਾਲੇ ਖਾਈ ਪੁਟਾਉਣ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਬਾਹਰੋਂ ਰਸਦ ਪਾਣੀ ਤੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਆਉਣੀ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਟਾਕਰੇ ਦੇ ਢੱਬ ਦੀ ਨਹੀਂ ਇਸ ਲਈ ਸ੍ਰ. ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਕਾਲੇਕੇ ਨੂੰ ਸਣੇ ਫ਼ੌਜ ਤਾਂ ਓਥੇ ਹੀ ਛੌਡਿਆ ਅਤੇ ਲੱਛਮੀ ਨਰੈਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਪ ਢੋਡਿਆਂ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ।

---

* ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼।

† ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼।

ਜਦ ਸਦੀਕ ਬੇਗ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਢੱਕ ਤਾਂ ਢੋਡੀਂ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਢੋਡੀਂ ਆ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਮਹੀਨਾ ਭਰ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਸਿੱਟਾ ਕੁਝ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਸਦੀਕ ਬੇਗ ਪਾਸ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਤੁਰਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਓਸੇ ਵੇਲੇ ਘੇਰਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਵਾਹੋਦਾਹੀ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਵਗ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੋਂ ਆਪਣਾ ਮਾਲ ਮਤਾ ਸਾਂਭ ਕੇ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।

ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਜਦ ਸਦੀਕ ਬੇਗ ਨੂੰ ਘਾਬਰੇ ਹੋਏ ਵੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਚਾਹਿਆ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਹੱਲਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਤੇ ਮਾਲ ਅਸਬਾਬ ਖੋਹ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਕੁ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੇ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰਦਿਆਂ-ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਸਦੀਕ ਬੇਗ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਉੱਤੇ ਜਾ ਪਏ, ਪਰ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਵਾੜਾਂ ਝਾੜਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਏ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਮਤ ੧੮੧੬ ਬਿ: ਦੀ ਹੈ।*

ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਜਦ ਮਰਹੱਟੇ ਆਏ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਬਲੋਚਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਨਾਸਰ ਖ਼ਾਂ ਨਾਲ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਓਧਰੋਂ ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਹਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਆਇਆ। ਭਾਦੋਂ ਸੰਮਤ ੧੮੧੬ ਬਿ: ਨੂੰ ਉਹ ਦਰਿਆ ਅਟਕੋਂ ਉਤਰਿਆ ਅਤੇ ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਮਰਹੱਟੇ ਰੁਹੇਲਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹ ਬੰਦ ਕਰੀ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਪਹਾੜ ਦੀ ਕੰਢੀ-ਕੰਢੀ ਆ ਕੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦੀ ਬਰਾਬਰੋਂ ਜਮਨਾ ਪਾਰ ਹੋ ਪਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬਾਕੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਆਵੇ।

ਇਹ ਫ਼ੌਜ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਰਾਹ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਚਲੀ ਗਈ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀਉਂ ਉਰੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਖੜੋ ਗਈ। ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਜਮਨਾ ਪਾਰ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਧਰੋਂ ਨਵਾਬ ਨਜੀਬੁਦੌਲਾ, ਹਾਫਜ਼ ਰਹਿਮਤ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਂ ਬੰਗਸ਼, ਦੁਰਾਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲ ਗਏ। ਬਾਦਲੀ ਪਾਸ ਦੱਤਾ ਸੀਂਧੀਆ ਮੋਰਚੇ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਰੁਹੇਲਿਆਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਕੱਠੀ ਕਰਕੇ ਲੈ ਆਇਆ ਅਤੇ ਜਮਨਾ ਟੱਪ ਕੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਰਲ ਪਿਆ, ਫੇਰ ਦੱਤਾ ਸੀਂਧੀਆ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਰੁਹੇਲੇ ਬੁਰੇ ਅੱਗੇ ਧਰੇ ਸਨ। ਪਰ ਜਦ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਂ ਬੰਗਸ਼ ਨੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਜਵਾਨ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਦੱਤਾ ਸੀਂਧੀਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਪੈਰ ਉੱਖੜ ਗਏ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹੋਈ। ਇਹ ਗੱਲ ਪੋਹ ਸੰਮਤ ੧੮੧੬ ਬਿ: ਦੀ ਹੈ।

---

* 'ਤਜ਼ਕਰਾ'—ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਸਦੀਕ ਬੇਗ ਦੀ ਥਾਂ ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖ਼ਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਲੜਾਈ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਜੋ ਭੁੱਲ ਹੈ।

ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਦਸਤਾ ਮਲਹਾਰ ਰਾਓ ਹੁਲਕਰ ਦੇ ਪਾਸ ਸੀ, ਜੋ ਸਕੰਦਰੇ ਡੇਰੇ ਲਾਈ ਪਿਆ ਸੀ। ਅਬਦਾਲੀ ਐਸਾ ਚੁੱਪ-ਚੁਪੀਤਾ ਪਿਆ ਕਿ ਹੁਲਕਰ ਨੂੰ ਅਲ੍ਹਾਣੀ ਘੋੜੀ ਉੱਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣੀ ਪਈ। ਫਿਰ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਆਇਆ ਤੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਤੀਕ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ। ਦੁਰਾਨੀਆਂ ਤੇ ਰੁਹੇਲਿਆਂ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਊ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੁੰਦਰ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਲੜਕੇ ਲੜਕੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੈਦ ਕਰ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਹ ਕੈਦੀ ਫਿਰ ਈਰਾਨ, ਤੂਰਾਨ, ਸਮਰਕੰਦ ਤੇ ਬੁਖਾਰਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਘੱਲੇ ਗਏ।*

ਦਿੱਲੀ ਵੱਲੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ ਅਬਦਾਲੀ ਰੁਹੇਲਖੰਡ ਵੱਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਦਸਤੇ ਨੂੰ ਖਿੰਡਾ ਕੇ ਭਾਦੋਂ ਸੰਮਤ ੧੮੧੭ ਬਿ: ਨੂੰ ਕੋਇਲ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਬਰਸਾਤ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਗੰਗਾ ਕੰਢੇ ਅਨੂਪ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾ ਛਾਉਣੀ ਪਾਈ ਅਤੇ ਅਵਧ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਉਲ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਾ ਲਿਆ।

ਜਦ ਇਹ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੱਖਣ ਪੁੱਜੀਆਂ ਤਾਂ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਰਈਸ ਬਾਲਾ ਜੀ ਪੇਸ਼ਵਾ ਨੇ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਟਿਕੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਾਓ, ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਤੀਜੇ ਭਾਓ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਘੱਲਿਆ। ਜਦ ਦਿੱਲੀ ਅਪੜੇ ਤਾਂ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਲੈ ਲਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਇਸ ਵੇਲੇ ਅਨੂਪ ਸ਼ਹਿਰ ਪਈ ਸੀ।

ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖ਼ਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਭਾਂਜ ਖਾ ਕੇ ਅਤੇ ਕੁਤਬਸ਼ਾਹ ਰੁਹੇਲਾ ਫਿਲੌਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਪਾਸੋਂ ਭਾਂਜ ਖਾ ਕੇ, ਰੁਹੇਲਖੰਡ ਵਿੱਚ ਜਾ ਲੁੱਕੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਜਦ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਸੁਣਿਆ, ਤਾਂ ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖ਼ਾਂ, ਕੁਤਬ-ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਮੋਮਨ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਰਹੰਦ ਵੱਲ ਜਾ ਕੇ ਸਾਡੇ ਲਸ਼ਕਰ ਵਿੱਚ ਰਸਦ ਪਾਣੀ ਪੁਚਾਉਂਦੇ ਰਹਿਣ, ਇਹ ਦਿੱਲੀਉਂ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਭਾਂਜ ਖਾ ਕੇ ਕੁੰਜਪੁਰੇ ਅਪੜੇ। ਪਰ ਕੁੰਜਪੁਰੀਆ ਨਜਾਬਤ ਖ਼ਾਂ ਅੰਦਰ-ਖਾਨਿਉਂ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ 'ਤੇ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਖੜੋ ਕੇ ਲੜੋ, ਮੈਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸਾਂਭੀ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਜਾਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਲੜੇ, ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਖਿਸਕ ਗਏ, ਪਰ ਜਦ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵੱਲ ਆਏ, ਤਾਂ ਨਜਾਬਤ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰ ਲਏ ਅਤੇ ਇਹ ਉੱਥੇ ਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਹ ਗੱਲ ਆਰੰਭ ਕੱਤਕ ਸੰਮਤ ੧੮੧੭ ਬਿ: ਦੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਸਭ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸੈਨਾ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਬਾਗਪਤਿ ਦੇ ਪਤਣੋਂ ਜਮਨਾ ਲੰਘ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਰਹੱਟੇ ਪਾਣੀਪਤ ਗਿਰਦੇ ਸੰਘਰ ਘਤ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਈਸ ਸੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਅਬਦਾਲੀ

---

* ਤਵਾਰੀਖ਼ ਫ਼ਤਹਿ ਬਖ਼ਸ਼।

ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ, ਪਰ ਤਦ ਵੀ ਅਬਦਾਲੀ ਪਾਸ ਇਤਨੀ ਫ਼ੌਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵੱਧ ਕੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਪਾਸ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਜਵਾਨ ਤੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਤੋਪਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਅਬਦਾਲੀ ਪਾਸ ਨੱਬੇ ਹਜ਼ਾਰ ਜਵਾਨ ਤੇ ਸੱਤਰ ਤੋਪਾਂ। ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਸੰਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਡੇਰਾ ਲਾ ਲਿਆ, ਅਤੇ ਰੋਜ਼ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ।

ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹਾਲ ਰਿਹਾ, ਤੇ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਡੱਟ ਕੇ ਕੋਈ ਲੜਾਈ ਨਾ ਹੋਈ। ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੇ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਵਿੱਚ ਰਸਦ ਆਉਣੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਔਖ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਵਿੱਚ ਰਸਦ ਦਾਣਾ ਜਾਣਾ ਨਾ ਪਾਵੇ, ਤੇ ਜੇ ਕਿਧਰੋਂ ਆਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਹੁਣ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਰਸਦ ਬਹੁਤ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ, ਪਰ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਵਿੱਚ ਰਸਦ ਦਾ ਜਾਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ।

ਲੱਖਾਂ ਆਦਮੀ ਹਰ ਰੋਜ ਦੋ ਵੇਲੇ ਖਾਣ ਵਾਲੇ, ਭਲਾ ਜਮਾਂ ਕੀਤੀ ਰਸਦ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਚਿਰ ਕੱਢ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਜੋ ਦਸਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਰਸਦ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਘੱਲੇ ਜਾਂਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਘੇਰ ਲੈਂਦੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਐਸਾ ਡਰ ਬੈਠ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸੰਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲਦੇ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਤਾਂ ਗਿਲਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਢ ਸੁੱਟਦੇ।

ਐਸੀ ਔਕੜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਰਸਦ ਪੁਚਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਸੈਨਾ ਭਾਵੇਂ ਸੌ ਚੌਕਸਾਈ ਰੱਖਦੀ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਭਾਰ ਬਰਦਾਰੀ ਗਿਲਜਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾ ਪੈਂਦੀ।*

ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਪਈਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅੰਤ ਨੂੰ ਅਕ ਗਈਆਂ। ੫ ਮਾਘ ਸੰਮਤ ੧੮੧੮ ਬਿ: ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ† ਕਿ ਮਰਹੱਟੇ ਆਪਣੇ ਸੰਘਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਅਤੇ ਐਸੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਧਰ ਲਿਆ। ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਅੱਡ ਖੜਾ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਜਦ ਜਾਚਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਸੈਨਾ ਹਿਲ ਖੜੋਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਦੇ ਵਿਸਮੇ ਹੋਏ ਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਉੱਤੇ ਜਾ ਪਿਆ। ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਿੱਤ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਹੋਵੇ। ਚੰਗੇ ਭਲੇ ਮਰਹੱਟੇ ਵਧਦੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਏਕਾ-ਏਕ ਹੀ ਉਹ ਨੱਠ ਉੱਠੇ ਅਤੇ ਐਸੇ ਨੱਠੇ ਕਿ ਫਿਰ ਤਾਂ ਇਕ-ਇਕ ਗਿਲਜੇ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰ-ਹਜ਼ਾਰ ਮਰਹੱਟੇ ਨੂੰ ਕਈ-ਕਈ ਮੀਲਾਂ ਤੱਕ ਸਾਹ ਨਾ ਲੈਣ ਦਿੱਤਾ।

---

* ਵੇਖੋ ਅੰਤਕਾ ਨੰ: ੩।
† ਵੇਖੋ ਅੰਤਕਾ ਨੰ: ੪।

ਬਿਸਵਾਸ ਰਾਓ ਤੇ ਭਾਓ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਡਿਗਣ ਨਾਲ ਹੀ ਮਰਹੱਟੇ ਨੱਠ ਉੱਠੇ। ਦੁਰਾਨੀਆਂ ਨੇ ਭਗੌੜਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਦਰਾਂ-ਪੰਦਰਾਂ, ਵੀਹ-ਵੀਹ ਕੋਹ ਤੀਕ ਪਿਛਾ ਕਰਕੇ ਮਾਰਿਆ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜਵਾਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੱਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਦੁਰਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਹੱਥ ਲੱਗਾ। ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਪਾਸ ਕਈ ਖੱਚਰਾਂ ਤੇ ਘੋੜੇ ਨਾ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ। ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਅਣਗਿਣਤ ਹੀ ਕੈਦ ਹੋਏ। ਫਤਿਹ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਾ ਕਰਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਲਿਆਇਆਂ ਮੇਰੇ ਲੂੰ-ਕੰਡੇ ਖੜੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਕਦੀ ਤੇ ਹੋਰ ਮਾਲ ਅਸਬਾਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜੇ, ਦੋ ਲੱਖ ਗਊਆਂ, ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਊਠ ਤੇ ਪੰਜ ਸੌ ਹਾਥੀ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਸੰਘਰ ਵਿੱਚੋਂ ਦੁਰਾਨੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗੇ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦਾ ਦੋ ਲੱਖ ਜਵਾਨ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਜਵਾਨ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਣ ਲਈ ਘਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਇਹ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮਰਹੱਟੇ ਤੇ ਦੁਰਾਨੀਆਂ ਦੇ ਥੱਕ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਚੰਗਾ ਮੌਕਾ ਲੱਭ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਿੰਘ ਇਤਨੇ ਤਕੜੇ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਪਾਣੀਪਤ ਦਾ ਬਿਜੈਈ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਲਾਉਣੋਂ ਕੰਨੀ ਕਤਰਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਇਸ ਸੁੱਖ ਰਹਿਣੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਪੌਣ-ਪਾਣੀ ਇਕ ਦੋ ਪੀਹੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰੜੇ ਤੇ ਅਣਥੱਕ ਸੂਰਮਿਆਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰੀਮਤਾਂ ਵਾਂਗ ਸੋਹਲ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਾਬਲ ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਕੋਈ ਆਇਆ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਚੰਗਾ ਕਰੜਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਸੁੱਖ ਵੇਖ ਕੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸੁੱਖ ਰਹਿਣਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਤਕੜੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਇਹ ਭੇਤ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਸਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਰੜੇ ਜਵਾਨ ਅਟਕੋਂ ਇਸ ਪਾਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੁਭਾਵਕ ਸੁਸਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਧਰ ਦੀ ਸੁਸਤੀ ਦਾ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਂਦੇ, ਪਰ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਕੰਧ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਤੁਰਕਸਤਾਨ ਨੂੰ ਅੱਡੋ-ਅੱਡ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਅਟਕੋਂ ਪਾਰਲੇ ਜਵਾਨ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜ ਸਕਣਾ ਔਖੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿੱਚੋਂ ਚੁਸਤੀ ਘੱਟਦੀ ਘੱਟਦੀ ਘੱਟ ਗਈ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲਾ ਨਰੋਆ ਲਹੂ ਨਾ ਰਲਣ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਲਹੂ ਪਤਲਾ ਪੈ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਨਾ ਤਾਂ ਉਮਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਜੋਧਾ ਨਿਕਲਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਸੂਰਮਾ ਬਣਿਆ, ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਉਭਾਰਦਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡਿਆਂ ਦਾ ਨਾਮ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰਦਾ।

ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ 'ਚੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਗਿਆ

ਅਤੇ ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਉੱਥੇ ਆਰਾਮ ਕਰਕੇ ਚੇਤ ਸੁਦੀ ੬* ਸੰਮਤ ੧੮੧੮ ਬਿ: ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸਾਰਾ ਜਹਾਨ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਲਈ ਇਹ ਬੜੀ ਔਕੜ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਵੀ ਇਸ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਆਫਤ ਤੋਂ ਅਵੇਸਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਵਿੱਚ ਰਸਦ ਪੁਚਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਨਿਸਚਯ ਸੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਮੁੜਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰੇਗਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਆਫ਼ਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਤਾੜ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸਭ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਉਰੇ-ਪੁਰੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਸ਼ਾਹੀ ਸੜਕ ਤੋਂ ਦੂਰ ਇਕਲਵੰਝੇ ਮੂਣਕ ਜਾ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰੰਗ ਵੇਖਣ ਲੱਗੇ।

ਭਲੇ ਭਾਗਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਕੁੰਜਪੁਰੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖ਼ਾਂ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਿਊਂਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਮਪੁਰੇ ਵਾਲੀ ਭਾਂਜ ਦਾ ਗੱਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੱਢਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਨਾਜ਼ਮ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਕੀ ਕੁਝ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਸੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਬਦਾਲੀ ਨੂੰ ਗ਼ੁੱਸਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਵਿੱਚ ਰਸਦ ਕਿਉਂ ਪੁਚਾਈ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਰੀਕਾਂ ਦੀ ਵੀ ਚੜ੍ਹ ਮਚੀ। ਕੰਵਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਆਪਣੇ ਬਾਬਾ ਜੀ, ਵੱਲ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਦੌੜ ਦਾ ਜੋ ਖਾਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਖੂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸਭ ਦਾਣਾ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰੱਖ ਲਿਆ ਹੈ, ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਬਠਿੰਡੇ ਤੋਂ ਕੁਤੀਵਾਲ ਵੱਲੋਂ ਅੰਨ ਦਾਣਾ ਆਉਣ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ ਬੜੀ ਤੰਗੀ ਹੈ, ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਕੂੰ ਤੁਰੇ, ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਤੋਂ ਘੋੜੇ, ਨਿਰੇ ਦਾਣੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ, ਜੋ ਹੁਕਮ ਹੋਵੇ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।†

ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਹੈ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਮੂਣਕ ਬੈਠੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਆਫ਼ਤ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀਉਂ ਟੁਰਿਆ, ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੇ ਸੂੰਹੀਆਂ ਨੇ ਆਣ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੱਸੀਆਂ। ਮਾਈ ਫ਼ੱਤੋ ਜੀ ਤੇ ਕੰਵਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਬਰਨਾਲੇ ਹੀ ਸਨ; ਮਾਈ ਜੀ ਕੰਵਰ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਮੂਣਕ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਚਾਰ ਅਹਿਲਕਾਰ—ਭੋਲਾ ਸਿੰਘ, ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਮਲ, ਕਾਨ੍ਹਾ ਮਲ, ਤੇ ਬੀਰਮ ਢਿੱਲੋਂ—ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲ ਘੱਲੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਾਈ ਹੋ ਜਾਵੇ।

---

* ੧੫ ਚੇਤ ੧੮੧੮ ਬਿ:, ੨੪ ਮਾਰਚ, ੧੭੬੧ ਈ., ੧੬ ਸ਼ਬਾਨ ਸੰ: ੧੧੭੪ ਹਿ.।

† ਇਹ ਖ਼ਤ ਲੇਖਕ ਨੇ ਰਾਏ ਭਗਵੰਤ ਰਾਏ ਪਾਸੋਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਅਹਿਲਕਾਰ ਅਜੇ ਅਪੜੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਦੁਰਾਨੀਆਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਬਰਨਾਲੇ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲਿਆ। ਬੀਰਮ ਢਿੱਲੋਂ ਬੜਾ ਸਿਆਣਾ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਇਤਬਾਰੀ ਅਹਿਲਕਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ ਮਰਹੱਟੇ ਇਧਰ ਆਏ ਸਨ ਤਾਂ ਲੱਧਾ ਮੱਲ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਨੇ ਐਸਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੇ ਸਮਾਣੇ ਤੇ ਸੁਨਾਮ ਤੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਭੀ ਇਸ ਦੀ ਤੇ ਭੋਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚਤੁਰਾਈ ਨੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਚਾਰ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਉੱਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲੈ ਕੇ ਸਰਹੰਦ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਸਬੰਧੀ ਆਖ਼ਰੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਆਏ।

ਹੁਣ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਬੜੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਸੱਤ ਸੌ ਛੱਬੀ (੭੨੬) ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਮੰਨੇ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰੋਂ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇ ਦੀ ਈਨ ਚੁੱਕ ਕੇ ਕੁਝ ਕੁ ਟਕੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਗਏ, ਜੋ ਆਪ ਨੂੰ ਹਰ ਸਾਲ ਦੇਣੇ ਹੁੰਦੇ, ਇਸ ਰਕਮ ਦਾ ਵਸੂਲ ਕਰਨਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੁਹੰਮਦ ਤਕੀ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਂ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇ ਦੇ ਨਾਮ ਹੁਕਮ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ* ਕਿ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਅੱਡ ਸਮਝੇ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ, ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਸਮਝੇ, ਜੋ ਕੋਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਕਰੇਗਾ, ਉਹ ਮਾਨੋ 'ਸਰਕਾਰ' ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਕਰੇਗਾ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੀ :

੨੨੪	ਪਿੰਡ	ਪਰਗਣਾ	ਸੁਨਾਮ ਦੇ ਸਣੇ ਸੁਨਾਮ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ
੨੨੬	,,	,,	ਸਮਾਣੇ ਦੇ
੫੨	,,	,,	ਹਵੇਲੀ ਸਰਹੰਦ ਦੇ
੩੭	,,	,,	ਬਨੂੜ ਦੇ
੨੩	,,	,,	ਮਨਸੂਰਪੁਰ ਦੇ
੧੭	,,	,,	ਮਸੀਂਗਣ ਦੇ
੮	,,	,,	ਛੱਤ ਦੇ
੬	,,	,,	ਘੜਾਮ ਦੇ
੪	,,	,,	........ਦੇ।†

ਹੁਣ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਜੈਨ ਖ਼ਾਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਲੱਛਮੀ ਨਰੈਣ ਤਲਵਣੀਆਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਸਦੀਕ ਬੇਗ ਹੱਥੋਂ ਬਚਾਇਆ ਸੀ, ਜੈਨ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਹੋਇਆ।

---

* ੨੦ ਤਬਾਨ ਸੰ: ੧੧੭੪ ਹਿ. ੨੧ ਚੇਤ ਸੰਮਤ ੧੮੧੮ ਬਿ:, ੩੦ ਮਾਰਚ ਸੰ. ੧੭੬੧ ਈ:।

† ਤਵਾਰੀਖ਼ ਪਟਿਆਲਾ।

ਜਦ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਲਾਹੌਰੋਂ ਪਰੇ ਲੰਘ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਾਰੇ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਲ' ਦਾ ਗ਼ੁੱਸਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟਾ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਸਿੰਘ ਹੋ ਕੇ ਤੁਰਕ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਕਿਉਂ ਨਵਾਇਆ? ਸਤਿਗੁਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਦਲ' ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਗਏ ਹਨ, ਅਸਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਤੁਰਕ ਅੱਗੇ ਨਿਊਣ ਨੂੰ ਮਰ ਜਾਣ ਨਾਲੋਂ ਬੁਰਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰਾ 'ਦਲ' ਬਰਨਾਲੇ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਦਲ ਵਿੱਚੋਂ ਸ੍ਰ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਢ ਇਉਂ ਬੱਝਾ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਜਦ ਖ਼ਾਲਸਾ 'ਦਲ' ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵੇਖੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ 'ਦਲ' ਵਿੱਚੋਂ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਜਾਚਿਆ, ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਲੈ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਕੰਵਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ ਕਰਵਾਇਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੰਵਰ ਜੀ ਨਾਲ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਰਗਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ, ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੇ ਵਕੀਲ ਨੇ 'ਦਲ' ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਆਖੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਸਮਾਂ ਟਾਲਣ ਲਈ ਤੁਰਕ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮਝਾਉਣ ਨਾਲ 'ਦਲ' ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਲਾ ਕੇ ਇਹ ਭੁੱਲ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤੀ।

ਪਟਿਆਲਾ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੀ ਨੀਂਹ

(੧੮੧੬—੧੮੨੦)

ਸੰਮਤ ੧੮੧੩ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਮਾਲਵੇ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਕਾਲ ਪਿਆ ਸੀ। ਅਜੇ ਇਸ ਦੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਲੋਕੀਂ ਸੰਭਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਕਿ ਸੰਮਤ ੧੮੧੬ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਾਲ 'ਜੰਗਲ' ਵਿੱਚ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮਚ ਗਈ। ਕਿਤੇ ਵੀ ਇਕ ਦਾਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਪਵਾਧ ਵੱਲ ਕੁਝ ਫ਼ਸਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਦੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਤੇ ਨਿੱਤ-ਨਿੱਤ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਸੀ। ਲੋਕੀਂ ਕਾਲ ਨਾਲ ਮਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਿ ਸੌਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਗਲਾ ਵਰ੍ਹਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਰੁਝਿਆ ਰਿਹਾ। ਲਸ਼ਕਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਅੰਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ, ਲੁੱਟ-ਪੁੱਟ ਲੈਂਦੇ। ਪਰ ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਨ ਰਿਹਾ ਹੀ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਖ਼ਾਤੇ ਅਨਾਜ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਪਏ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਦੂਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਇਹ ਜਾਚ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਜਿੱਤ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਪਾਸ ਤੋਪਾਂ, ਕਵਾਇਦ ਸਿੱਖੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਇਤਨੀ ਬਹੁਲਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋ ਸਕੇਗੀ। ਐਥੋਂ ਤੀਕ ਕਿ ਐਸੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਹੀ ਕਾਰਨ ਨਜਾਬਤ ਖ਼ਾਂ ਕੁੰਜਪੁਰੀਆ ਅੰਦਰ ਖ਼ਾਨਿਉਂ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਰਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਵਧ ਦਾ ਨਵਾਬ ਸ਼ੁਜਾਉਲ ਮਲਕ ਅੰਦਰ ਖ਼ਾਨਿਉਂ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਵੱਲ ਸੀ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਰੁਹੇਲੇ ਹੀ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਭੀ ਇਹ ਸਮਝ ਕੇ ਕਿ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭੀ ਤਾਂ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਨੱਕ ਜਿੰਦ ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਸੀ, ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਸਾਥੋਂ ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਖੋਹ ਲੈਣਗੇ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਦੂਰ ਦੀ ਸੋਚ-ਸੋਚ ਕੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦਿੱਲੀਉਂ ਅਟਕ ਤੀਕ ਪੱਸਰ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੋ ਜ਼ੋਰ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸੋਂ ਹਾਰ ਜਾਣਗੇ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਪਾਸ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮਣਾਂ ਅਨਾਜ ਖਾਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਾਂਦੀ ਨਾਲ ਵਟਾਉਣ ਦਾ ਇਹ ਸੋਹਣਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਅਨਾਜ ਇਤਨਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸੀ ਕਿ ਆਟਾ ਰੁਪਏ ਸੇਰ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਾਰਾ ਅਨਾਜ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਪੁਚਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਔਖੇ ਸਮੇਂ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੀ ਐਸੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਹਾਰ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣਾ ਇਨਾਮ ਮਿਲਣਾ ਸੀ।

ਸੋਲ੍ਹੇ ਦਾ ਕਾਲ ਲੰਘ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਤੀਕ ਦੀਆਂ ਦੁਰਾਨੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਰਹੱਦਾਂ ਗਿਰਦੇ ਕੋਈ ਭੀ ਹਾਕਮ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਸਾਲ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਪੋਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵੱਸਦੇ ਵੇਖ ਲਏ। ਵਿਸਾਖ ਸੰਮਤ ੧੮੧੭ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਕੰਵਰ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਜੋਗਾ ਮਾਨਾਸ਼ਾਹੀਏ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦਿਆ ਕੌਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਕੰਵਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਚਨਾਰਥਲ ਦੇ ਟਿਵਾਣੇ ਚੌਧਰੀ ਨਾਨਕ ਚੰਦ ਦੀ ਲੜਕੀ ਮਾਈ ਸੁਖਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ, ਇਸ ਵੇਲੇ ਤੀਕ ਕੰਵਰ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਪਾਸ ਹਡਿਆਈ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੰਵਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਾਈ ਫ਼ਤੋ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਬਰਨਾਲੇ।

ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਗਿਰਦੇ ਦੂੰਦ ਮਚਾ ਛੱਡੀ ਸੀ। ਜਦ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਾ, ਤਾਂ ਸਿੰਘ ਮਾਝਾ ਛੱਡ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਵੱਲ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਝੁੱਟੀ ਭੱਟੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੋ ਵਾਰੀ ਭੱਟੀਆਂ ਨੂੰ ਸੋਧ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਤੀਜੀ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਸੰਮਤ ੧੮੧੮ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਉਗਰਾਹ ਖਾਧਾ ਅਤੇ ਇਸ ਰਾਹ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖ਼ਾਂ* ਬੜੈਚ ਤੇ ਕਾਸਮ ਖ਼ਾਂ ਮੜ੍ਹਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾ ਉਗਰਾਹਿਆ।†

ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਨਜੀਬੁਦੌਲਾ ਰੁਹੇਲੇ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਵਜ਼ੀਰੀ ਦੇ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਇਸ ਸਮਾਂ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਇਸ ਜਦ ਹਰਿਆਣੇ ਦੀ ਵੈਰਾਣੀ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਇਧਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਕੁ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਹਿਸਾਰ ਤੀਕ ਆਇਆ। ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ ਭੱਟੀ ਸਿੰਘਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨੱਕ-ਜਿੰਦ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਡੋਲਾ ਲੈ ਕੇ ਨਜੀਬੁਲ ਦੌਲਾ ਨੂੰ ਮਿਲ ਪਿਆ

---

* ਇਹ ਝੱਜਰ ਦੇ ਨਵਾਬਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸੀ।

† 'ਬਿਆਨੇ ਵਾਕਈ' ਕ੍ਰਿਤ ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ ਉਲਵੀ।

ਅਤੇ ਚਾਹਿਆ ਕਿ ਵਜ਼ੀਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਖਿਸਕੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਫੇਰ ਪੱਕਿਆਂ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਲੈ ਆਵੇ। ਪਰ ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਗੁਣ ਨਾ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਿਸਾਰ ਦਾ ਨਾਜ਼ਮ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੋਈ ਹਾਕਮ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਲ' ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਗੁਜਰਾਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਰਹੰਦ ਤੀਕ ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਹਾਕਮ ਤੇ ਇਲਾਕੇਦਾਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਤੋਂ ਥਰ-ਥਰ ਕੰਬਦੇ ਸਨ। ਦੁਸਹਿਰਾ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਕਰਕੇ ਸਾਰਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਰਹੰਦ ਉਦਾਲੇ ਆ ਹੋਇਆ। ਜੈਨ ਖ਼ਾਂ ਡਰਦਾ ਮਾਰਾ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਵੜ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਉਗਰਾਹ ਲਿਆ। ਫੇਰ ਮਲੇਰ ਗਿਰਦੇ ਡੇਰਾ ਜਾ ਲਾਇਆ, ਪਰ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਅਸੀਸ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਜੈਨ ਖ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਹਲਕਾਰੇ ਦੂੜਾ ਛੱਡੇ ਸਨ ਕਿ ਸਿੰਘ ਕਾਬੂ ਆਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਆ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝ ਲਵੋ। ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਲ ਜੰਡਿਆਲੇ ਕੀਤੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਤਲਵਣ। ਸਿੰਘ ਮਲੇਰੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਰਾਇਪੁਰ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਕੁਪ ਰਹੀੜੇ ਦੇ ਪਾਸ ਸੂਰਜ ਨਿਕਲਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਇਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਆ ਪਿਆ।

ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਕਿ ਵਹੀਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮਾਲਵੇ ਵੱਲ ਤੋਰੀਏ ਅਤੇ ਆਪ ਵੈਰੀ ਮੂਹਰੇ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕੀ ਰੱਖੀਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੇਖੂ ਸਿੰਘ ਹੰਬਲਵਾਲਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਵਕੀਲ, ਭਾਈ ਸੰਗੂ ਸਿੰਘ ਭਾਈਕਿਆਂ ਦਾ ਵਕੀਲ ਤੇ ਤੀਜਾ ਵਕੀਲ ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ, ਸੋ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੂਹੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਵਹੀਰ ਇਹਨਾਂ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ ਕਿ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲੈ ਜਾਵੋ ਅਤੇ ਆਪ ਸਿੰਘ ਦੁਰਾਨੀਆਂ ਅੱਗੇ ਖੜੋ ਕੇ ਲੜਨ ਲੱਗੇ।

ਵਹੀਰ ਅਜੇ ਦੋ ਕੁ ਕੋਹ ਹੀ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮਲੇਰੀਏ ਤੇ ਜੈਨ ਖ਼ਾਂ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਆ ਪਏ, ਜੋ ਮਲੇਰ ਵੱਲੋਂ ਵਧੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘ ਅੱਗੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੈਰੀਆਂ ਨਾਲ ਘੇਰੇ ਗਏ ਤੇ ਦੁਰਾਨੀ ਹੱਲਿਆਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਖੜ੍ਹੇ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮਾਲਵੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹਟਦੇ ਗਏ। ਦੁਰਾਨੀਆਂ ਦਾ ਤੁਮਣ ਉੱਤੇ ਤੁਮਣ ਤੁਰਿਆ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਹਰ ਪਾਸਿਉਂ ਹੋ-ਹੋ ਕੇ ਵਹੀਰ ਨੂੰ ਬਚਾਉਂਦੇ ਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬਥੇਰਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੜਾ ਹੱਲਾ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਕਰ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਦੁਰਾਨੀ ਫ਼ੌਜ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਰਲ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਐਸੀ ਕਰੜਾਈ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਲੋਹਮਈ ਕੰਧ ਨੂੰ ਟਕਰਾ ਕੇ ਵੈਰੀ ਆਪ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੀਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੜਦਾ-ਭਿੜਦਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕੁਤਬੇ ਬਾਹਮਣੀ ਪਿੰਡਾਂ ਪਾਸ ਅੱਪੜ ਪਿਆ। ਦੁਪਹਿਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੀਕ ਸੂਰਮੇਂ ਬਾਰਾਂ ਕੋਹ ਲੜਦੇ ਆਏ ਸਨ। ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਲੱਭਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਵਾਨ ਤੇ ਘੋੜੇ ਤ੍ਰੇਹ ਨਾਲ ਬੇਦਿਲ ਹੋ-ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਕੁਤਬੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਢਾਬ ਨਜ਼ਰੀ ਪੈ ਗਈ! ਕੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੀ ਦੁਰਾਨੀ, ਲੜਾਈ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕਿਤੇ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਲੱਭੇਗਾ, ਜੋ ਇੱਥੋਂ ਤਿਹਾਇਆ ਤੁਰੇਗਾ ਉਹ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਰ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦੀ ਪਕਿਆਈ ਕਰ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪਿਆ ਲੈਣਾ ਚਾਹਿਆ।

ਇਕ ਪਾਸੇ ਵੱਲੋਂ ਸਿੰਘ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲੋਂ ਦੁਰਾਨੀ ਵੀ ਥੱਕ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਸੋ ਇੱਥੋਂ ਪਿੱਛਾਂ ਮੁੜ ਗਏ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਦਸ ਕੁ ਕੋਹ ਅਗਾਹਾਂ ਤੁਰ ਕੇ ਡੇਰਾ ਜਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ 'ਦਲ' ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਤੀਹ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਹੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ, ਕੁਝ ਕੁ ਲਾਂਭੇ ਖਿੰਡ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਪੰਦਰਾਂ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਇਸ 'ਘੱਲੂਘਾਰੇ' ਦੀ ਭੇਟਾ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਸ਼ੁੱਕਰਵਾਰ ੨੮ ਮਾਘ ਸੰਮਤ ੧੮੧੮ ਬਿ: ਦੀ ਹੈ।*

ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਮਲੇਰੋਂ ਹੋ ਕੇ ਸਰਹੰਦ ਪੁੱਜਾ, ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਹੀ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਅਪੜਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਦੁਰਾਨੀ ਦੀ ਝਪਟ ਤੋਂ ਬਚ ਗਏ। ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਪੁੱਜ ਕੇ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਪੁੱਜ ਕੇ ਬੇਅਦਬੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਬਰੂਦ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਹਰਖ ਮੱਠਾ ਕਰਕੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਤੋਂ ੨੬ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ੨੪† ਫੱਗਣ ਨੂੰ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਦਿਨ ਉੱਥੇ ਠਹਿਰ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ।

ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਐਸੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਚੱਲਿਆ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੀਕ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਤ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗੀ, ਪਰ ਇਧਰ ਇਹ ਹਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। 'ਦਲ' ਦਾ ਕੋਈ ਸਰਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਸੱਤ-ਸੱਤ ਜ਼ਖ਼ਮ ਨਾ ਲੱਗੇ ਹੋਣ। ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਸਤਾਰਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮ ਲੱਗੇ ਸਨ ਪਰ ਸਿੰਘਾਂ

---

* ਮਾਘ ਸੁਦੀ ੧੧ ਸੰਮਤ ੧੮੧੮ ਬਿ:, ੫ ਫਰਵਰੀ ਸੰਮਤ ੧੭੬੨ ਈ:, ੧੧ ਰੱਜਬ ਸੰਮਤ ੧੧੭੫ ਈ:, ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਦਾ ਸੰ: ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਮਹੀਨਾ ਤਰੀਕ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਤਰੀਕ ਮੈਂ 'ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ-ਏ-ਅਮਰਾ' ਵਿੱਚੋਂ ਲਈ ਹੈ, ਜੋ ਇਸੇ ਸਾਲ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ।

† ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ-ਏ-ਅਮਰਾ।
ਬੁੱਧਵਾਰ ੨੪ ਫਗਣ ਸੰਮਤ ੧੮੧੮ ਬਿ., ੩ ਮਾਰਚ ਸੰ: ੧੭੬੨ ਈ. = ੭ ਸ਼ਾਬਾਨ ੧੭੭੯ ਹਿ:।

ਦਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਡੋਲਿਆ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਆਖਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੋ ਖੋਟ ਸੀ, ਉਹ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਹੁਣ ਤੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਬਰਾੜਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਆਰਾਮ ਕਰਕੇ ਫੇਰ ਆਣ ਇਕੱਠ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈਕਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਕਿਹਾ; ਕਿ ਜਿਸ-ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੋਧਣਾ ਹੈ, ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਕੇ ਸੋਧ ਲਵੋ। ਮਲੇਰੀਆਂ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਵੈਰ ਸੀ, ਸੋ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਮਲੇਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਗਾਹ ਸੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਏਧਰੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਸਰਹੰਦ ਉਦਾਲੇ ਆ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਗਰਾਹ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੋਧਣਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਸੋਧ ਲਵੋ। ਸਲੋਦੀ ਤੇ ਘੜੂੰਏ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੁਰੰਡਾ ਪਿੰਡ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਫੜੇ ਸਨ, ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਰੰਗੜਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਹੱਲਾ ਕਰਕੇ ਜਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਵਾਲੇ ਜਾਨੀ ਖ਼ਾਂ, ਮਾਨੀ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਉਲਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਘੜੂੰਏ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਜੀਅ ਵੀ ਨਾ ਛੱਡਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਭਾਈਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਹਾਹ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਮਾਰਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਿਉਂ ਮਾਸੂਮਾਂ ਨੂੰ ਫੜਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਰੰਘੜਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧ ਦਿੱਤਾ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜੈਨ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਲੱਛਮੀ ਨਰੈਣ ਇਲਾਕਾ ਉਗਰਾਉਂਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਦੌੜ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਸ ਗਿਆ ਤੇ ਕੁਰਾਲੀ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਡੇਰਾ ਲੁੱਟ ਲਿਆ, ਜਿੱਥੋਂ ਇੰਨੀ ਦੌਲਤ ਲੱਭੀ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਫ਼ਾਕੇ ਕੱਟੇ ਗਏ। ਹੁਣ ਸਿੰਘ ਫੇਰ ਸਰਹੰਦ ਵੱਲ ਮੁੜੇ, ਪਰ ਜੈਨ ਖ਼ਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੇਸ਼ ਉਗਰਾਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ।*

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਜਾ ਕੇ ਪੰਜਾਂ-ਪੰਜਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ 'ਦਲ' ਬਣ ਗਏ। 'ਤਰਨਾ ਦਲ' ਤਾਂ ਮਾਝੇ ਵੱਲ ਰਿਹਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਸੂਰ ਮਾਰ ਕੇ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਵੰਡੇ, ਤੇ 'ਬੁਢਾ ਦਲ' ਦੁਆਬੇ ਵੱਲ ਆ ਗਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਕਾਰਦਾਰ ਬਿਸ਼ੰਭਰ ਦਾਸ ਖੱਤਰੀ ਲਸਾੜੀਏ ਨੂੰ ਉੜਮੜ ਟਾਂਡੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਮਾਰ ਕੇ ਸਾਰਾ ਦੁਆਬਾ ਮਲ ਲਿਆ। ਜਿਤਨਾ ਕੁ ਰੁਪਿਆ 'ਤਰਨਾ ਦਲ' ਨੂੰ ਕਸੂਰ ਦੀ ਲੁੱਟ ਵਿੱਚੋਂ ਲੱਭਾ ਸੀ, ਇਤਨਾ ਕੁ ਹੀ 'ਬੁਢੇ ਦਲ' ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਬਿਸ਼ੰਭਰ ਦਾਸ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦੀ ਲੁੱਟ ਤੋਂ ਮਿਲ ਗਿਆ।

ਚਾਰੇ ਕੂਟਾਂ ਸੋਧ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਹੁਣ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਸੋਧਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਦਲ

---

* ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼।

ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਸਰਹੰਦ ਪਾਸ ਆਣ ਡੇਰੇ ਲਾਏ। 'ਬੁੱਢੇ ਦਲ' ਦਾ ਡੇਰਾ ਭਾਗਣਪੁਰ ਤੇ 'ਤਰਨਾ ਦਲ' ਦਾ ਮੰਡੇਫਲ ਸੀ, ਅਤੇ ਜੈਨ ਖ਼ਾਂ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਉਦੋਂ ਸਰਹੰਦੋਂ ਬਾਹਰ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਮਨਹੇੜੇ ਡੇਰਾ ਲਾ ਲਿਆ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਤਕੜਾਈ ਰੱਖੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਜੈਨ ਖ਼ਾਂ ਨੱਸ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਜੈਨ ਖ਼ਾਂ ਕਚੀਚੀ ਵੱਟ ਕੇ ਸਰਹੰਦ ਵੱਲ ਨੱਠਾ। ਸਿੰਘ ਅੱਗੋਂ ਹੋ ਪਏ, ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਮਾੜੀ ਜਿਹੀ ਝੜਪ ਹੋਈ। ਮਾੜੀ ਵਾਲੇ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਜੈਨ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਸਿਰ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਅਸਬਾਬ ਲੁੱਟ ਲਿਆ।* ਇਹ ਗੱਲ ੪ ਮਾਘ ਸੰਮਤ ੧੮੨੦ ਬਿ: ਦੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਸਰਾਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਡੇਰੇ ਲਾ ਲਏ ਅਤੇ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਫ਼ਸੀਲ ਵੰਡ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਇੱਟ-ਇੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਮਕਾਨ ਫੂਕ ਦਿੱਤੇ, ਲੋਕੀਂ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਖੋਤਿਆਂ ਦੇ ਹਲ ਚਲਾਏ। ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਕਰਨਾਲ ਤੀਕ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਮਲ ਲਿਆ, ਪਰ ਸਰਹੰਦ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਨਾ ਕਬੂਲਿਆ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਰਾਪਿਆ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ, ਐਥੋਂ ਤੀਕ ਕਿ ਕੋਈ ਸਿੰਘ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਹੱਦ ਅੰਦਰ ਵੀ ਨਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਸਭ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਡੇਰੇ ਲਾਏ ਹੋਏ ਸਨ।

ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਨੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੁਰਮਤਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਜਿਸ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਪੱਲਾ ਫੜ ਲੈਣ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਪੰਥ ਦੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਵਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਫਿਰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਾ ਲੱਗੇਗਾ। ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਜਦ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਭਾਈ ਬੁਢਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੱਲਾ ਫੜ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਬੜੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਏ ਕਿ ਭਾਈਕੇ ਅਰਦਾਸ ਦੀ ਹੀ ਥਾਂ ਹਨ, ਸੋ ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਨੇ ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਸਰਹੰਦ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈਕਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਬੜਾ ਮੇਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕਿ ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸਰਹੰਦ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਲੈ ਲਈਏ, ਪਰ ਮਾਈ ਫ਼ਤੋ ਜੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਵਰਜਿਆ ਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਉਹ ਸਰਾਪਿਆ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਸਾਰਾ ਪੰਥ ਉਂਗਲੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਏਗਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਖ਼ਿਆਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਆਪ ਮਗਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਨੂੰ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੇ ਸਰਹੰਦ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਲੈ ਲਿਆ।

---

* 'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਪੰਜਾਬ' ਕ੍ਰਿਤ ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ।

ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਹੁਣ ਸਿੱਧ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂ ਕਾਬਲੀਆਂ ਤੋਂ ਰੋਕੇ ਰਖਣ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਬਰਨਾਲੇ ਜਾਂ ਢੋਡਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪਟਿਆਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ।

ਪਟਿਆਲਾ ਉਪਜਾਊ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਖੂਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਲਾਗੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਘੁੜਾਮ ਤੇ ਮਸੀਂਗਣ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਘਗਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੈਣ ਕਰਕੇ ਚੰਗਾ ਆਬਾਦ ਇਲਾਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਵੇਲੇ ਕਾਲ ਪੈਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਧਰ ਦਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਦੁੱਖ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿੰਨਾ ਕਿ 'ਜੰਗਲ' ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਧਰ ਸਮੁੱਚਾ ਆਸਰਾ ਮੀਂਹ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖੂਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਰਤਣ ਜੋਗਾ ਪਾਣੀ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਨਵੀਂ ਤਾਕਤ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਨਾਲ ਆ ਲੱਗੀ ਸੀ, ਜੋ ਭਾਵੇਂ ਵੈਰੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਦੋ-ਬਦੀ ਦੂਜੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਖੋਹਣ ਵਾਲੇ; ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਰਹਿ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਰਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਸੀ ਅਤੇ ਚੂੰਕਿ ਸ਼ਾਹੀ ਸੜਕ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਹੱਦ ਅਪੜ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਜਗਾਤ ਦਾ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਖਣ ਲਈ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਸੜਕ ਦੇ ਪਾਸ ਹੋਣਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਸਾਰੇ 'ਜੰਗਲ' ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵੱਲੋਂ ਇਤਨੀ ਆਮਦਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਜਿਤਨੀ ਕਿ ਸ਼ਾਹੀ ਸੜਕ ਦੀ ਜਗਾਤ ਤੋਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਸਰਹੰਦ ਸ਼ਹਿਰ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਉਜੜੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰੌਣਕਦਾਰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਸੋ ਐਸੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰਕੇ ਸਰਹੰਦ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਪੂਰੇ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਮਗਰੋਂ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ੧੦ ਸੰਮਤ ੧੮੨੦* ਬਿ: ਨੂੰ ਐਤਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਪੱਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਨੀਂਹ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸੜਕ ਦੀ ਜਗਾਤ ਨਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣਾ ਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਨੂੰ ਵਸਾਉਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ।

ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਜੋ ਮਾਲ ਲਾਹੌਰ ਜਾਂ ਕਾਬਲ ਕੰਧਾਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ; ਜਾਂ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਮਾਲ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਭ ਸਰਹੰਦ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਹੀ ਸੜਕ ਰਾਹ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਕੋਈ ਵਪਾਰੀ ਮਾਲ ਲੈ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਜਗਾਤੀਏ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਜਗਾਤ ਲੈ ਲੈਂਦੇ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਕੋਹ ਗਿਆਂ

---

* ੪ ਫਗਣ ਸੰਮਤ ੧੮੨੦ ਬਿ:।
੧੨ ਫਰਵਰੀ ੧੭੬੪ ਈ:।

ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਆ ਜਾਂਦਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਜਗਾਤੀਏ ਵਪਾਰੀ ਪਾਸੋਂ ਆਪਣੀ ਜਗਾਤ ਮੰਗਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਤੀਕ ਇਤਨੀ ਜਗਾਤ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਕਿ ਜਗਾਤ ਦੀ ਅਸਲ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਚੂੰਕਿ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਔਖਿਆਂ-ਸੌਖਿਆਂ ਹਰ ਇਕ ਵਪਾਰੀ ਨੂੰ ਏਸੇ ਰਾਹ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸੜਕ ਪਾਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਤ ਦੀ ਬਹੁਤ ਆਮਦਨ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਹੀ ਸੜਕ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਮੱਲੀ ਬੈਠਾ ਸੀ।

ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਸਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕਰਨਾਲ ਤੀਕ ਦਾ ਸਭ ਇਲਾਕਾ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੀਂਦ ਤੇ ਸਫੀਦੋਂ ਦਾ ਚੌਗਿਰਦਾ ਰਾਜਾ ਰਾਜਪਤਿ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜਾ ਮੱਲਿਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੇ ਸਰਕਰਦੇ ਝੰਡੂ ਸਿੰਘ ਢਾਏ, ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਅਤੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਂਗਰ ਦੀ ਹੱਦ ਰਾਜਾ ਰਾਜਪਤਿ ਜੀ ਦੀ ਹੱਦ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਾਈ। ਮੁਕੰਦ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਈਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੇ ਸਰਕਰਦਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਪਿੰਡ ਉੱਤੇ ਛਾਪਾ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੌਂ ਆਦਮੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਲਾਲੂ ਤੇ ਕਲੀ ਰਾਮ ਫ਼ਸਾਦ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਸਨ, ਇਹ ਫੜ ਕੇ ਕੈਦ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਭਾਈਆਂ ਨੇ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ। ਕਾਕੜੋਤ ਦੇ ਲੋਕੀਂ ਆਪ ਤੋਂ ਆਪ ਹੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੜ੍ਹਾਇਨ, ਸੋਰਬਰਾਹ ਤੇ ਧਨੌਰੀ ਉੱਤੇ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਬਾਂਗਰ ਦੀ ਥਾਣੇਦਾਰੀ ਤਾਂ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਧਨੌਰੀ ਦੀ ਥਾਣੇਦਾਰੀ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।*

ਇਸ ਸਮੇਂ ਹਿਠਾੜ-ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਸਭ ਇਲਾਕੇਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਤਾਕਤ ਵੱਧ ਕੇ ਸੀ। ਆਪ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਵਿਗਾੜ ਪਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਸਿੰਘਾਂ ਵਾਂਗ ਆਪ ਖੁਲ੍ਹਮ-ਖੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਉਲਟ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਸਾਹੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਆਪ ਅਜੇ ਤੀਕ ਨਾਮ ਮਾਤਰ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਗਿਰਦੇ ਸੂਰਜ ਮਲ ਜਾਟ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਤੀਕ ਉਸ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਰੋਕ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਇਕ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸੂਰਜ ਮੱਲ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸੈਨਾ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਵਧਿਆ।

ਆਪਣਾ ਧੜਾ ਭਾਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਲ' ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸੱਦਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦੇਣਾ ਕੀਤਾ।

---

* ਹਾਲਾਤ ਮੁਕਦਮਾ ਨਾਲੀ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹਮਾਇਤੀ ਸਦਵਾ ਲਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਭਾਈ ਭੋਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਜੁਆਨ ਦੇ ਕੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਘੱਲਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਅਖ਼ੀਰ ਤੀਕ ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਕੇ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਜਦ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਲਾਹ ਸਫ਼ਾਈ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਸਨਮਾਨ ਸਹਿਤ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਇਆ।

ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੰਡੀ (ਬਾਲਾਂ ਵਾਲੀ) ਤੀਕ ਮਲੇਰੀਆਂ ਦੀ ਮੋਹਰ ਸੀ, ਸੋ ਜਦ ਫੂਲਕੇ ਵਧੇ ਫੁਲੇ, ਤਾਂ ਮਲੇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਧੱਕ-ਧੱਕ ਕੇ ਵਧੇ। ਸਰਦਾਰ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮਲੋਦ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਮੱਲ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਕੜਾ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪਰਗਣਾ ਮਨਸੂਰਪੁਰ ਦੇ ਕਈ ਪਿੰਡ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੇ ਤਹਿਤ ਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਐਸ ਵੇਲੇ ਤੀਕ ਬਰਨਾਲੇ ਦੇ ਪਾਸ ਹੀ ਸੇਖੇ ਤੇ ਜਲਹੂਰ ਪਿੰਡੀ ਮਲੇਰੀਆਂ ਦੇ ਥਾਣੇ ਕਾਇਮ ਸਨ ਅਤੇ ਬਰਨਾਲੇ ਵੱਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਮਲੇਰੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਰੋਕਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਮਨਸੂਰਪੁਰ ਗਿਰਦਿਓਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੇ ਤਹਿਤ ਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਨਵਾਬ ਜਮਾਲ ਖ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਆਪ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਭੀਖਣ ਖ਼ਾਂ ਮਲੇਰ ਦਾ ਨਵਾਬ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਬੜਾ ਜੋਧਾ ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਜਵਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੂੰ ਅਖਵਾ ਘੱਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਬੁੱਢੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋ ਅਤੇ ਮੈਂ ਜਵਾਨ ਹਾਂ, ਤੁਸਾਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਜਿਤਨੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਮੈਂ ਆਪ ਦੇ ਪੋਤਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਲਵਾਂਗਾ, ਜੋ ਆਪ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਭਾਗ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋਣਗੇ। ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕਰਤਾਰ ਨੇ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੈ ਕੇ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਸੋ ਉਹੋ ਗੱਲ ਹੋਈ ਕਿ ਕੰਵਰ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਡਿਆਏ ਤੋਂ ਪਟਿਆਲੇ ਨੂੰ ਆਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਗ਼ੁੱਸੇ ਹੋ ਕੇ ਹਡਿਆਏ ਨੂੰ ਮੁੜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਆਪ ਸਦਰਪੁਰ ਪਿੰਡ ਉਤਰ ਪਏ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਭੀਖਣ ਖ਼ਾਂ ਭੀ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਕਰਦਾ ਓਧਰ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਾਕੜੇ ਉੱਤੇ ਦਖ਼ਲ ਪਾ ਲਵੇ ਕਿ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਭੀਖਣ ਖ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਕੜੇ ਦੇ ਟਿੱਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਟਾਕਰਾ ਹੋ ਪਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੰਵਰ ਜੀ ਪਾਸ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਲੋਹਚਬ, ਤੱਖਾ ਸਿੰਘ ਸੈਦੋਕਾ, ਸੋਧੇ ਖ਼ਾਂ, ਮੰਗੇ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਜੀਏ ਖ਼ਾਂ ਰਾਏ ਸਰੀਏ ਜਾਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ ਹਡਿਆਏ ਦਾ ਤੇ ਸ਼ਮੀਰ ਤੇਲੀ ਫਰਵਾਹੀ ਵਾਲਾ, ਕੁੱਲ ਪੰਜਾਹ ਸਵਾਰ ਸਨ* ਅਤੇ ਭੀਖਣ ਖ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰ ਕੁ ਸਵਾਰ ਸੀ। ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਐਸੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਲੜਾਈ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਭੀਖਣ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਗੋਲੀ ਜਾ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਉਹ ਉੱਥੇ ਹੀ ਠੰਢਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਲੇਰੀਏ ਸਵਾਰ ਨੱਸ ਗਏ ਅਤੇ ਜਿੱਤ

---

* ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਮਾਨਾ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ।

ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਕੰਵਰ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਿਰ ਰਿਹਾ। ਭੀਖਣ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਅਤਿ ਚੰਗੀ ਵਲੈਤੀ ਤਲਵਾਰ ਕੰਵਰ ਜੀ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗੀ, ਜੋ ਹੁਣ ਤੀਕ ਇਸ ਜਿੱਤ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਵਜੋਂ ਸਰਕਾਰ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਸਿਲਹਿਖ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ੨੮ ਅੱਸੂ ਸੰਮਤ ੧੮੨੧ ਬਿ: ਦੀ ਹੈ।*

ਜਦ ਕੰਵਰ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਜਿੱਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਤਾਂ ਆਪ ਬੜੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਏ ਅਤੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰਾ ਬੱਚਾ ਤਾਂ ਬਰਾੜ ਹੈ। ਇਸ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਟਿਆਲੇ ਪਾਸ ਦੇ ਸੱਤ ਪਿੰਡ ਕੰਵਰ ਜੀ ਦੀ ਜਗੀਰ ਵਿੱਚ ਲਾ ਦਿੱਤੇ, ਜੋ ਇਹ ਸਨ—ਮਾਹੜੂ, ਕੌਲੀ, ਕਰਨਪੁਰ, ਬੱਤਾ, ਰਾਠੀਆਂ, ਖੇੜੀ, ਕੰਡੀਆਂ ਤੇ ਸਰਕੜਾ।†

---

* 'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਪੰਜਾਬ' ਕ੍ਰਿਤ ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ।
ਸਵਿਸਥਾਰ ਹਾਲ ਲਈ ਵੇਖੋ, ਅੰਤਕਾ ਨੰ: ੫।

† ਅਹਿਵਾਲ ਕੰਵਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ।

ਰਾਜਗੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ

(੧੯੨੦—੨੨)

ਜੈਨ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਜਦ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਪਾਸ ਪੁੱਜੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਬੜਾ ਹੀ ਦੁੱਖੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਫੇਰ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਉਸ ਨੇ ਨਸੀਰ ਖ਼ਾਂ ਬਲੋਚ, ਅਮੀਰ ਕਲਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਲਿਆ, ਜੋ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੇ ਜਹਾਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਨੇਕਨਾਮੀ ਖੱਟ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਸੰਮਤ ੧੯੨੧ ਬਿ: ਦੇ ਸਿਆਲ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਤੇ ਨਸੀਰ ਖ਼ਾਂ ਬਲੋਚ ਲਾਹੌਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਉੱਥੇ ਆਰਾਮ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਲਾਹੌਰੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮਿਤਸਰ ਜੀ ਪੁੱਜੇ ਅਤੇ ਉੱਥੇ 'ਦਲ' ਦੀ ਥਾਂ ਕੇਵਲ ਤੀਹ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਪਾਇਆ, ਜੋ ਸ਼ਹੀਦ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸੰਗ ਰਲ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਲੈਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਕੀ ਨਗਰੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਸ ਪਰ ਦੁਰਾਨੀ ਫੇਰ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ।

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਉਬਾਸੀਆਂ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ 'ਦਲ' ਦਾ ਕਿਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ; ਸੋ ਉਹ ਲੜੇ ਤਾਂ ਕਿਸ ਨਾਲ ਲੜੇ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਲਾਹੌਰੋਂ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਦਾ ਰਾਹ ਉਸ ਨੇ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਲਈ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਦਾ ਰਾਹ ਸੀ।*

ਅੰਤ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਭ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਜਿਤਨਾ ਲੁੱਟ ਸਕੋ, ਲੁੱਟ ਲਵੋ। ਭੁੱਖੇ ਪਠਾਣ ਤੇ ਬਲੋਚ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਮਾਦ, ਤੇ ਗੁੜ ਤੇ ਤਿਲ ਕਦੇ ਵੇਖੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਲੁੱਟ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਪਾ ਕੇ ਬੜੇ ਹੀ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਣ ਅਤੇ ਮਰਦ-ਤ੍ਰੀਮਤ, ਮੁੰਡਾ, ਕੁੜੀ, ਗਊ, ਮੈਂਹ, ਊਠ, ਘੋੜਾ ਜੋ ਕੁਝ ਹੱਥ ਆਵੇ, ਸਾਂਭੀ ਜਾਣ। ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਲਾਹੌਰੋਂ ਰਿਆੜਕੀ ਦੇ ਰਾਹ ਪਿਆ ਅਤੇ ਵਟਾਲਿਓਂ

---

* ਸੰਮਤ ੧੮੧੮ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਜੰਡਿਆਲੇ ਤੋਂ ਤਲਵਣ ਤੱਕ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਨੇਮ ਸੀ ਕਿ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਘੋੜੇ ਉੱਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਦੁਪਹਿਰ ਤੀਕ ਪੰਜਾਹ ਕੋਹ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾ ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਪੁਰਾਣੀ ਸੜਕ ਪੈ ਕੇ ਦੁਆਬੇ ਥਾਣੀਂ ਪਹਾੜ ਦੀ ਕੰਢੀ-ਕੰਢੀ ਰੋਪੜ ਪਾਸ ਆ ਨਿਕਲਿਆ। ਏਥੋਂ ਫੇਰ ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਕੰਢੀ-ਕੰਢੀ ਪੈ ਪੰਜੋਰ ਡੇਰੇ ਲਾ ਲਏ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਇਥੋਂ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਕੇ ਫੇਰ ਕੁੰਜੇਪੁਰੇ ਜਾ ਖੜੋਤਾ। ਇਸ ਸਫ਼ਰ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੌਲੀਆਂ-ਹੌਲੀਆਂ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਲਾਹੌਰੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਕੁੰਜਪੁਰੇ ਤੀਕ ਅਪੜ ਪਿਆ, ਪਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ 'ਦਲ' ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਕੁੰਜਪੁਰੇ ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਸਰਦਾਰ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਸਲਾਹ ਪੁੱਛੀ ਕਿ ਦੱਸੋ, ਹੁਣ ਕੀ ਕਰੀਏ, ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਚੱਲੀਏ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਮੁੜੀਏ।

ਨਸੀਰ ਖ਼ਾਂ ਬਲੋਚ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਗਰਮੀਆਂ ਆ ਚੱਲੀਆਂ ਹਨ, ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨ ਦਿੱਲੀ ਚੱਲ ਕੱਟੀਏ ਅਤੇ ਸੁਜਾਹ ਰੁਹੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਕਾਫ਼ਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਸਿਆਲ ਲੜੀਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖੁਰਾ-ਖੋਜ ਮਿਟਾਈਏ. ਪਰ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗਰਮੀਆਂ ਆ ਚਲੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੜ ਚਲੀਏ, ਅਗਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਫੇਰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਆਵਾਂਗੇ। ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਏਸੇ ਸਲਾਹ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਵਧਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕੁੰਜਪੁਰੇ ਤੋਂ ਹੀ ਮੋੜਾ ਪਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਰਹੰਦ ਆਣ ਡੇਰੇ ਲਾਏ।

ਜਾਂ ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੇਖੀ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਹਨ੍ਹੇਰਾ ਛਾ ਗਿਆ। ਅਜੇ ਤਿੰਨ ਵਰ੍ਹੇ ਹੀ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਹਰਿਆ ਭਰਿਆ ਲਹਿ-ਲਹਿ ਕਰਦਾ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਇਹ ਹਾਲ ਜੋ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬੰਦਾ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਇਆ। ਬਜ਼ਾਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਏ ਹਨ, ਦੁਕਾਨਾਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਈਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ; ਬੰਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ; ਚਰਿੰਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਮਦਦ ਅਲਫਸਾਨੀ* ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿੱਚ ਉਜਾੜ ਪਈ ਹੈ। ਸਭ ਪੀਰਾਂ ਤੇ ਔਲੀਆਵਾਂ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਵਿਰਾਨ ਪਏ ਹਨ। ਸਰਹੰਦ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਐਸੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਦੁਰਾਨੀ ਦਾ ਮਨ ਦਹਿਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਮੌਤੋਂ ਇਤਨੇ ਬੇਖ਼ੌਫ਼ ਹਨ ਕਿ ਚੰਗਾ ਭਲਾ ਸਾਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਵੇਖ ਸੁਣ ਕੇ ਫੇਰ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਗਏ ਅਤੇ ਇਤਨਾ ਹੌਂਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਡੀ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਉੱਤੇ ਕੇਵਲ ਤੀਹ ਆਦਮੀ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਂਗ ਆਣ ਪਏ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰ ਸਕਣਾ ਕਿੰਨਾ ਔਖਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗ਼ੁੱਸਾ ਵੀ ਐਸਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਹੰਦ ਜਿਹਾ ਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਅੱਜ ਐਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਜਾੜਿਆ ਪਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਕਈ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਥੇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

---

* 'ਜੰਗਨਾਮਾ'।

ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਨੀਤੀ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨਾਲ ਸੁਲਹ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਰੋਜ਼ ਆਖਦਾ ਕਿ ਇ ਕਮਲੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਮੈਥੋਂ ਕਿਉਂ ਡਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ, ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮੰਗਦਾ, ਇਹ ਇਕ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਹਾਜ਼ਰ ਤਾਂ ਹੋ ਜਾਣ।* ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਸੱਦਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਸਰਦਾਰ ਸਿੰਘਾਂ ਪਾਸ ਘੱਲ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਲੈ ਆਉਣ।

ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਪਾਸ ਘੱਲਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਬੁਝਾ ਕੇ ਸਰਹੰਦ ਲੈ ਆਵੇ, ਪਰ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਹਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਕਦ ਮੰਨ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਡਾ ਤੇ ਤੁਰਕਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਕੀ, ਕਦੀ ਬਰੂਦ ਤੇ ਅੱਗ ਇਕ ਥਾਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਇਲਾਕੇ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਕੌਣ ਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।†

ਜਦ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲ ਬਣਦੀ ਨਾ ਵੇਖੀ, ਤਾਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਮਲੇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਆਪ ਲਾਹੌਰ ਰਹੇ, ਤਦ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਕਰ ਸਕਾਂਗੇ, ਪਰ ਜੇਕਰ ਆਪ ਨੇ ਕੰਧਾਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਤਦ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਜਾਣ ਦਾ ਧੋਖਾ ਹੈ।

ਅੰਤ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੂੰ ਖ਼ਿਲਅਤ ਦੇ ਕੇ ਰਾਜਗੀ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ, ਰਾਜਗੀ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ (ਧੌਂਸਾ ਤੇ ਝੰਡਾ)‡ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਤੇ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਸਾਲਾਨਾ ਲਈ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਦੋ ਲੱਖ ਅੱਸੀ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੱਤਰ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਪਿੱਛੋਂ ਹੁੰਡੀਆਂ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਘੱਲ ਦਿੱਤਾ। ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਭੇ ਸਨ, ਪਰ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਗਊਆਂ, ਮਹੀਆਂ, ਘੋੜੇ, ਖੱਚਰਾਂ, ਮਰਦ ਤ੍ਰੀਮਤਾਂ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੈ ਲਏ ਸਨ।§ ਹੁਣ ਜਦ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ

---

* 'ਜੰਗਨਾਮਾ'।

† ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼।

‡ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਰਾਜਗੀ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਤੇ ਰਾਜਗੀ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸ. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੰਗਨਾਮੇ ਦਾ ਕਰਤਾ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—
ਮਰ ਖਸ ਨਮੂਦਸ਼ ਬਾ ਜ਼ੋਰ ਵਾ ਕਰਮ।
ਬਾ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਅਜ਼ ਲੁਤਫ਼ ਤਲਬ ਵਾ ਇਲਮ।

§ ਜੰਗਨਾਮਾ।

ਸੱਤਰ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਟੁੱਟਦੀ ਰਕਮ ਵੇਖ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਲਿਆ, ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਉਂਜ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਰਕਮ ਵਸੂਲ ਨਾ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਵਸੂਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਉਧਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਭੀ ਗੁਰਮਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਅਬਦਾਲੀ ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਆ ਕੇ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਐਤਕੀਂ ਇਸ ਨਾਲ ਦੋ ਹੱਥ ਕਰਕੇ ਵੇਖ ਲਵੋ। ਸੋ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਸਲਾਹ ਪੱਕੀ ਕਰਕੇ ਤਲਵਣ ਤੋਂ ਫ਼ਲੌਰ ਦੇ ਪੱਤਣ ਰੋਕ ਲਏ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਾਹੀ ਸੜਕ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਰੋਪੜੋਂ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਸਭ ਵਹੀਰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਲੰਘਾ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਹੀ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੇ ਰਾਹ ਰੋਕ ਲਿਆ, ਅਤੇ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਲਈ ਵੰਗਾਰਿਆ।

ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਡੇਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਤਾਕੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਲੜਾਈ ਵੇਲੇ ਕਦਾਚਿਤ ਆਪਣੇ ਪੈਂਤੜੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧਣਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਨੇ ਐਸੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੀ ਕਿ ਜਦ ਫ਼ੌਜ ਲੜਾਈ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਅੱਡੋ-ਅੱਡ ਹਰ ਇਕ ਸਰਦਾਰ ਪਾਸ ਆਪ ਜਾ ਕੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੱਕੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਨੱਸਦੇ ਵੇਖੋ, ਤਾਂ ਕਦਾਚਿਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਪੈਂਤੜਾ ਕਦੇ ਨਾ ਛੱਡਣਾ।

ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਪਈ ਅਤੇ ਜਿਉਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਸੰਝ ਤੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਕਦੀ ਤਾਂ ਸਿੰਘ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਧੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਏਕਾ-ਏਕ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾਂਦੇ, ਫੇਰ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਧੱਕ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਪਿੱਛੇ ਹੱਟ ਜਾਂਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਨੇ ਅਬਦਾਲੀ ਨੂੰ ਉਸੇ ਥਾਂ ਰੋਕੀ ਰੱਖਿਆ।

ਸੰਝ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਸਿੰਘ ਲਾਂਭੇ-ਚਾਂਭੇ ਖਿੰਡ ਗਏ। ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਦੁਰਾਨੀ ਅਜੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਹੀ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿੰਘ ਫੇਰ ਆ ਪਏ ਅਤੇ ਸੰਝ ਤੀਕ ਅਬਦਾਲੀ ਨੂੰ ਉਸੇ ਥਾਂ ਰੋਕ ਛੱਡਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਫੇਰ ਏਹੋ ਹਾਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਅਬਦਾਲੀ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਘੇਰ ਰੱਖਿਆ। ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਜਿਤਨੀ ਫ਼ੌਜ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵਧੀਕ ਉਸ ਦਾ ਵਹੀਰ ਸੀ। ਇਸ ਵਹੀਰ ਨੂੰ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਚੌਹੀਂ ਲਾਂਭੀ ਫ਼ੌਜ ਲਾ ਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਲੜਦਾ-ਭਿੜਦਾ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਵਧਣ ਲੱਗਾ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਦਾ ਰੋਜ਼ ਇਹੋ ਹਾਲ ਸੀ ਕਿ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਦੁਰਾਨੀ ਦੇ ਗਲ੍ਹ ਆ ਪੈਂਦੇ ਅਤੇ ਸੰਝ ਤੀਕ ਅੱਗੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ।

ਸੱਤ ਦਿਨ ਇਹੋ ਹਾਲ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਸੱਤਵੇਂ ਦਿਨ ਸ਼ੁਕਰ-ਸ਼ੁਕਰ ਕਰਕੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਿਆਸ ਕੰਢੇ ਪੁੱਜਾ। ਜਦ ਦੁਰਾਨੀ ਦਰਿਆ ਲੰਘ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਸੌ-ਸੌ ਸ਼ੁਕਰ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜ ਕੇ

ਇਕ ਦਿਨ ਵੀ ਆਰਾਮ ਨਾ ਕੀਤਾ, ਬਲਕਿ ਓਸੇ ਦਿਨ ਰਾਵੀ ਨੂੰ ਲੰਘ ਕੇ ਝਨਾਂ ਦਰਿਆ ਕੰਢੇ ਦਮ ਲਿਆ। ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਐਸੀ ਹੋਈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਲਸ਼ਕਰ ਤੇ ਵਹੀਰ ਝਨਾਂ ਦੇ ਛੇ ਨਾਲੇ ਤਾਂ ਸੁਖਾਲੇ ਲੰਘ ਗਏ, ਪਰ ਬਾਕੀ ਜੋ ਦੋ ਨਾਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਡੂੰਘਾ ਸੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਸੀ, ਸੋ ਉੱਥੇ ਆ ਕੇ ਪਸ਼ੂ ਤੇ ਬੰਦੇ ਰੁੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੇਅੰਤ ਜਾਨਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਆਪਣੇ ਜੰਗਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਨਾ ਨੁਕਸਾਨ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਝਨਾਂ ਦਰਿਆ ਲੰਘਣ ਲੱਗਿਆਂ ਹੋ ਗਿਆ.

ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸੱਤਰ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਛੇਤੀ ਵਸੂਲ ਹੋ ਜਾਏਗਾ, ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਾ, ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਰਕਮ ਪਿੱਛੋਂ ਪੁੱਜ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਲਾਹੌਰੋਂ ਹੀ ਪਿੱਛੇ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੇ ਵਕੀਲ ਕੰਧਾਰੀ ਮਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਟਕ ਕੰਢੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

ਜਦ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਦੁਆਬੇ ਵਿੱਚ ਗਏ ਸਨ, ਤਾਂ ਬੀਬੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੀ ਨੇ ਫਗਵਾੜਿਉਂ ਸੁਨੇਹਾ ਘਲਵਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਸੱਤਰ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਅਸੀਂ ਘਲਵਾ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਬੀਬੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣੀ ਸਾਊਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਸੋ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਜਦ ਪਟਿਆਲੇ ਆਏ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਬਚਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਤਰ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਹੁੰਡੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਰਕਮ ਕੰਧਾਰ ਅਪੜਾ ਦਿੱਤੀ।

ਅਬਦਾਲੀ ਵੱਲੋਂ ਪਿੱਛਾ ਛੁਡਵਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਦਲ' ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਵੱਲ ਉਲਰ ਪਿਆ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਉੱਤੇ ਰੋਸ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਅਬਦਾਲੀ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਖ਼ਿਤਾਬ ਕਿਉਂ ਲਿਆ? ਜਦ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਸਲਮ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਪਾਸ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਰੁਪਿਆ ਤੇ ਨਵਾਬੀ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਘੱਲਿਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਇਸ ਖ਼ਿਤਾਬ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਪੱਖਾ ਝੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਨੇ ਬਦੋ-ਬਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵਾਬੀ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸੋ ਹੁਣ ਜਦ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਕੰਧਾਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ ਤਾਂ ਆਪੋ ਆਪਣਿਆਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਸੁਰਤ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰਾ 'ਦਲ' ਇਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਪਟਿਆਲੇ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦਲ ਦਾ ਮੋਹਰੀ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਸੀ।

ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਘੱਲ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਕੀਲ ਵੀ 'ਦਲ' ਵੱਲ ਘੱਲ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਇਸ ਅਵੱਗਿਆ ਬਦਲੇ ਤਨਖ਼ਾਹ

ਲਾ ਕੇ ਇਸ ਝਗੜੇ ਨੂੰ ਸੰਤੋਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਦੋਹਾਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਲੰਗ ਚਲਾਇਲੇ* ਪਾਸ ਟਾਕਰਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸੰਜੋਗ ਐਸਾ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗੋਲੀ ਲੱਗਣ ਕਰਕੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੱਥੋਂ ਕੰਵਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 'ਪੰਥ' ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਲੜਦੇ ਹੋ, ਜਮਨਾ ਲੰਘ ਕੇ ਬਿਗਾਨਿਆਂ ਨਾਲ ਲੜੋ, ਜਿੱਥੋਂ ਕੁਝ ਲਾਭ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਨੇ ਸਲਾਹ ਮੰਨ ਲਈ, ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਲਾ ਕੇ 'ਦਲ' ਦਾ ਬਹੁਤ ਹਿੱਸਾ ਜਮਨਾ ਪਾਰ ਗੰਗਾ ਦੁਆਬ ਵੱਲ ਚਲ ਗਿਆ।

ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਕਦੇ ਵੀ ਇਹ ਮਨਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਨਾਲ ਵਿਗਾੜੀ ਜਾਵੇ। ਆਪ 'ਪੰਥ' ਦੀਆਂ ਕਮਾਈਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂ ਕੰਧਾਰ ਦੀਆਂ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਭਾਰ ਕੇਵਲ 'ਪੰਥ' ਦੇ ਤੁਫੈਲ ਹੀ ਸਾਡੇ ਸਿਰਾਂ ਤੋਂ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਦੇਣ ਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਰੁਪਿਆ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਇਸ ਬਲਾ ਨੂੰ ਟਾਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿੱਠ ਮੋੜਨ ਦੀ ਢਿੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸੱਜਿਉਂ ਖੱਬਿਉਂ ਨਿਕਲ ਆਉਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੱਲੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਣਾ ਹੈ।

ਸੋ ਠੀਕ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ। ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਜਮਨਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬੂੜੀਏ, ਸ਼ਾਹਬਾਦ, ਸਢੌਰੇ ਤੇ ਰੋਪੜ ਆਦਿ ਥਾਈਂ ਥਾਣੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਪਰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਿੰਘ ਆਉਂਦੇ ਗਏ, ਆਪ ਆਪਣੇ ਥਾਣੇ ਉੱਥੋਂ ਹਟਾਉਂਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਕਦੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਵਿਗਾੜੀ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਾਈ ਫਤੋ ਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਜ਼ਿਦ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਮੱਲੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਨਾ ਛੇੜਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ੭੪ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਲੰਗ ਚਲਾਇਲੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਤਾਪ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਆਪ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਬੀਮਾਰ ਰਹਿ ਕੇ† ੨੭ ਸਾਵਣ ੧੮੨੨ ਬਿ: ਨੂੰ ਬੁੱਧਵਾਰ ਦੇ ਦਿਨ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ।

---

* 'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਪੰਜਾਬ' ਕਿਰਤ ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ।

† ਭਾਦੋਂ ਵਦੀ ੬ ਸੰਮਤ ੧੮੨੨ ਬਿ:।

੭ ਅਗਸਤ ਸੰਮਤ ੧੭੬੫ ਈ:। ੧੯ ਸਫ਼ਰ ੧੧੭੯ ਈ:।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਟਿਆਲਾ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖ ਕੇ ੭੪ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੁਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ। ਆਪ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਬੁੱਧੀਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਆਪ ਦੀ ਹੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਆਪ ਰਾਜ ਭਾਗ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਾੜੀ ਨੂੰ ਆਪ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਖਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਲਹਾਉ-ਚੜ੍ਹਾਉ ਹੋਏ, ਅਨੇਕਾਂ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਡੁੱਬੇ, ਪਰ ਆਪ ਹਰ ਇਕ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਆਂਢੀ-ਗੁਆਂਢੀ ਵੀ ਇਸ ਉੱਨਤੀ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਆਪ ਦੀ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਦੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਕਿਸੇ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਕਦੇ ਨਾ ਵਿਗਾੜੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਰਹੇ। ਅਬਦਾਲੀ ਤੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਹਾਕਮ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਕਦੇ ਤਲਵਾਰ ਨਾ ਚੁੱਕੀ। ਖ਼ਾਲਸਾ 'ਦਲ' ਦੇ ਆਪ ਸਦਾ ਹੀ ਸਨੇਹੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਅਕਲ ਨਾਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਕੰਮ ਲਏ। ਇਹ ਆਪਦੀ ਹੀ ਚਤੁਰਾਈ ਸੀ ਕਿ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਬਰੂਦ ਵਾਲਾ ਵੈਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨਾਲ ਆਪ ਦਾ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਰਸੂਖ਼ ਰਿਹਾ; ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਆਪ ਦਾ ਪਿਆਰ ਸੀ ਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲ ਆਪ ਦੀ ਮੈਤ੍ਰੀ ਸੀ।

ਦੇਸ਼ ਰੋਕਣ ਵਿੱਚ ਫੂਲਕਿਆਂ ਤੇ ਭਾਈਕਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸਲਾਹ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਜੱਥੇ ਦੇ ਮੋਹਰੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਈਕੇ ਤਾਂ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਸਰਹੰਦ ਵੱਲ ਵਧਦੇ ਆਏ ਹਨ, ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਹੀ ਭਾਈਕੇ ਵੀ ਵਧਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਸਨੌਰ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਨੌਰ ਦੇ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਸਿੱਧੂਵਾਲ ਤੇ ਅਰਨੌਲ ਉੱਤੇ ਭਾਈਕਿਆਂ ਦੇ ਚੌਧਰੀਕਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਾਹੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲ ਕਦੇ ਨਾ ਵਿਗਾੜੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਵਧਦੇ ਆਏ ਅਤੇ ਸਨੌਰ ਰੋਕੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਨਾਭੇ ਗਿਰਦੇ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਰਾਜਾ ਗਜਪਤਿ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਖ਼ਾਲਸਾ 'ਦਲ' ਦੇ ਵਧੀਕ ਅਨੁਸਾਰੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਲਸਾ 'ਦਲ' ਦੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਫੂਲਕਿਆਂ ਤੇ ਭਾਈਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸਾ 'ਦਲ' ਦੀ ਕਿਸੇ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਹੋਣਾ ਚੰਗਾ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਾਂ ਇਤਨੇ ਸੁਚੇਤ ਸਨ ਕਿ ਅਖ਼ੀਰ ਸਮੇਂ ਤੀਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਚੌਧਰੀ' ਹੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਰਹੇ।* ਹਾਲਾਂਕਿ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਸਰਦਾਰ'

---

* ਉਸ ਸਮੇਂ 'ਚੌਧਰੀ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਰਕਾਰੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ, 'ਸਰਦਾਰ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਰਕਾਰੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ, ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭੇਦ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਨੇ ਫੂਲਕਿਆਂ ਤੇ 'ਦਲ' ਵਿੱਚ ਅਜੋੜ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀ, ਸਗੋਂ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਇਕ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਵੇਲੇ ਕੁਵੇਲੇ ਗੁਪਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਧਾਰ ਛੱਡੀ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਭਾਗ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਕੰਵਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਹੈ; ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਆਪ ਨੇ ਕੰਵਰ ਜੀ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਪਾਸੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਦੇ ਮੁੱਖੀਏ ਸਨ। ਮਾਈ ਫ਼ੱਤੋ ਜੀ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਖ਼ਬਰ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕੰਵਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਝਟਪਟ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਲੜਾਈ-ਭਿੜਾਈ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀ।

ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਅਤਿਅੰਤ ਸਾਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਕੰਬਲੀ ਦੀ ਗਾਤੀ ਮਾਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੰਬਲੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਦਾ ਕੌਮੀ ਕਪੜਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਐਸੀ ਸਾਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕੇਵਲ ਦੋ ਕੰਬਲੀਆਂ ਨਾਲ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਮਾਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਇਕ ਕੰਬਲੀ ਦੀ ਗਾਤੀ ਮਾਰ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਕੰਬਲੀ ਤੋਂ ਤਾਹਰੂ ਦਾ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ। ਅਤੇ ਜਦ ਕਿਸੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਉਗਰਾਉਂਦੇ, ਤਾਂ ਹਰ ਇਕ ਪਾਸੋਂ ਇਕ-ਇਕ ਕੰਬਲੀ ਦਾ ਮੁੱਲ ਲੈ ਲੈਂਦੇ। ਇਹ ਉਗਰਾਹੀ ਨੂੰ ਕੰਬਲੀ, ਜਾਂ 'ਰਾਖੀ' ਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕੰਬਲੀ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਗੀਤ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ :—

ਭੂਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਰਾਜੇ ਕੀਤੇ,
ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਜ਼ਹਿਰ ਪਿਆਲੇ ਪੀਤੇ।

ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਆਚਰਨ ਦੇ ਇਤਨੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸਨ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪਰਾਈ ਇਸਤਰੀ ਵੱਲ ਬੁਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਅਨਭੋਲ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤਰਖਾਣਾਂ ਦੀ ਲੜਕੀ ਜਿਹੜੀ ਕੋਠੇ ਤੇ ਖੜੀ ਸੀ, ਉਸ ਉੱਤੇ ਪੈ ਗਈ। ਉਸ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁੱਤਰੀ ਕਿਹਾ, ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖ਼ਰਚ ਆਪਣੇ ਪੱਲੇ ਤੋਂ ਦਿੱਤਾ।

ਆਪ ਦਾ ਅਤੁੱਟ ਲੰਗਰ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਇਆ ਗਿਆ ਆਪ ਦੇ ਦਰ ਤੋਂ ਵਰੋਸਾਉਂਦਾ। ਅਨੇਕਾਂ ਗ਼ਰੀਬ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀਆਂ ਬੀਬੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਖ਼ਰਚ ਦੇ ਕੇ ਵਿਆਹਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਕਰਕੇ ਐਸੀ ਸ਼ੋਭਾ ਖੱਟੀ ਕਿ ਅੱਜ ਤੀਕ ਹਰ ਕੋਈ "ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ" ਦਾ ਨਾਮ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਉਲਾਦ

ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਰਾਣੀ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਪ ਦੇ ਤਿੰਨ ਲਾਲ ਹੋਏ :—ਭੂਮੀਆ ਸਿੰਘ, ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਾਲ਼ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਇਕ ਬੀਬੀ ਪ੍ਰਧਾਨ।

ਕੰਵਰ ਭੂਮੀਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਨ, ਜੋ ਲੱਛੂ ਸਿੰਘ ਮਾਨਸ਼ਾਹੀਏ ਦੀ ਲੜਕੀ 'ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ' ਨਾਲ ਵਿਆਹੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਇਕੋ ਬੀਬੀ 'ਰਾਜਿੰਦਰ' ਨਾਮੇ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਹੀ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬੀਬੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪਾਲਿਆ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਫਗਵਾੜੀਏ ਚੌਧਰੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਆਹ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਫਗਵਾੜੀਏ ਚੌਧਰੀ ਵਧੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਦੋ ਸੌ ਚਾਲੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਤੇ ਸਾਰੇ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਅਜਾਰੇਦਾਰ ਸਨ। ਚੌਧਰੀ ਮੇਘ ਰਾਜ ਉੱਤੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਬੜਾ ਖ਼ੁਸ਼ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਚੌਧਰੀ ਮੇਘ ਰਾਜ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸਨ—ਤਲੋਕ ਚੰਦ ਤੇ ਚੂਹੜ ਮਲ। ਬੀਬੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਚੌਧਰੀ ਤਲੋਕ ਚੰਦ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਹੋਏ। ਜਦ ਸੰਮਤ ੧੮੧੫ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਮੋਇਆ ਤਾਂ ਮੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਬਖ਼ਸ਼ੀ, ਦੀਨਦਾਰ ਚੇਲਾ, ਸ਼ਹਾਬਦੀਨ ਬੇਗੋਵਾਲੀਆ ਤੇ ਸ਼ਆਦਤ ਯਾਰ ਖ਼ਾਂ ਕਾਨੂੰਗੋ ਵਟਾਲਾ ਨੇ ਫ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਚੌਧਰੀ ਤਲੋਕ ਚੰਦ ਬੜਾ ਤਕੜਾ ਆਦਮੀ ਹੈ ਮਤਾ ਸਾਰਾ ਦੁਆਬਾ ਹੀ ਨਾ ਰੋਕ ਲਵੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਹੁਣੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕਹੇ ਮੂਜਬ ਅੱਲਾ ਦਾਦ ਖ਼ਾਂ ਪਠਾਣ ਨੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਚੌਧਰੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਚੌਧਰੀ ਤਲੋਕ ਚੰਦ ਦੀਆਂ ਦੋ ਬੀਬੀਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਟੇਕ ਚੰਦ ਨਾਮੀਂ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਦਾ ਇਕ ਬਾਲਕ ਜੋ ਚੌਧਰੀ ਜੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ। ਬੀਬੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਜੀ ਨੇ ਅੱਧੀ ਚੁਧਰੈਤ ਤਾਂ ਆਪ ਰੱਖ ਲਈ ਤੇ ਅੱਧੀ ਚੁਧਰੈਤ ਆਪਣੇ ਦਿਉਰ ਚੂਹੜ ਮੱਲ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਸੋਹਣੀ ਹਕੂਮਤ ਕੀਤੀ। ਸੰ: ੧੮੩੫ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਬਿਆਲਬੀਏ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਲੱਗੀ, ਤਾਂ ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਸਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਆਪਣੀ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਰਣਭੂਮੀ ਵੱਲ ਘੱਲੀ।

ਸੰਮਤ ੧੮੪੧ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਜੇ ਛੋਟੇ ਸਨ

ਅਤੇ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਆਕੀ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਗਵਾਂਢੀ ਸਰਦਾਰ ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਦੱਬੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੇ ਫਗਵਾੜਿਓਂ ਆ ਕੇ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਖੁਸੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਾਪਸ ਕਰਵਾ ਲਏ।

ਫੇਰ ਸੰਮਤ ੧੮੪੬ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਜਦ ਮਰਹੱਟੇ ਪਟਿਆਲੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਆਏ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਨਾਨੂ ਮੱਲ ਲੂਣ ਹਰਾਮੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਨੂੰ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਜਿੱਠਿਆ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਉਸੇ ਸਾਲ ਪਟਿਆਲੇ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ।*

ਆਪ ਦੀ ਵੱਡੀ ਬੀਬੀ ਰਿਆੜਕੀ ਦੇ ਰੰਧਾਵੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਦੇ ਲੜਕੇ ਸ੍ਰ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਬੀਬੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਜੀ ਨੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰੋਂ ਹੀ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪਾਲਿਆ ਅਤੇ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੀ ਰੱਖਦੇ ਰਹੇ, ਬਲਕਿ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਉਸ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਦ ਬੀਬੀ ਜੀ ਪਟਿਆਲੇ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ, ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਮਗਰੋਂ ਚੌਧਰੀ ਚੂਹੜ ਮੱਲ, ਸ੍ਰ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀਹ-ਤੀਹ ਆਦਮੀ ਲੈ ਕੇ ਦੀਵਾਨ ਖ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਸ੍ਰ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਲੱਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਸੋ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਤਲਵਾਰ ਚੱਲ ਪਈ ਅਤੇ ਚੌਧਰੀ ਚੂਹੜ ਮੱਲ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਸ੍ਰ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਉੱਥੇ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ। ਆਪ ਦਾ ਇਕ ਲੜਕਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨਾਮੇ ਸੀ ਜੋ ਮਹਾਰਾਜ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਜਿਊਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਿਆ।†

ਬੀਬੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਜੀ ਦੀ ਛੋਟੀ ਬੀਬੀ ਦਾ ਨਾਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਚੁਭਾਲੀਏ ਚੌਧਰੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ੧੦੫ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਹੈਂਕੜ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਨਾਤਾ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਵਿਧਵਾ ਚੌਧਰਾਣੀ ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਦੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਪੈਣੀਆਂ ਹਨ, ਅਸੀਂ ਐਡੀ ਦੂਰ ਦੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਕੀਕੂੰ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਿਆ ਕਰਾਂਗੇ। ਫਿਰ ਇਸੇ ਬੀਬੀ ਦਾ ਨਾਤਾ ਨੁਸ਼ਹਿਰੇ ਦੇ ਪਨੂੰ ਚੌਧਰੀਆਂ ਦੇ ਹੋਇਆ।‡ ਜੋ ੨੫ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਇਸ ਬੀਬੀ ਦੇ ਕੋਈ ਉਲਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ।§

ਕੰਵਰ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਾਦੀ ਚੌਧਰੀ ਸੂਰਜ ਮੱਲ ਭਿੱਖੀ ਵਾਲੇ ਦੀ ਲੜਕੀ ਮਾਈ ਹੁਕਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕੰਵਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਦੂਸਰੀ ਸ਼ਾਦੀ ਸ੍ਰ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਸਰਦਾਰਨੀ ਮਾਈ ਰੇਸਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕੰਵਰ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ।

---

* 'ਅਹਿਵਾਲ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਸਰਕਾਰ ਪਟਿਆਲਾ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ; ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੂੰ ੨੭ ਪਿੰਡ ਜਗੀਰ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਹ ਗੱਲ ਅਸ਼ੁੱਧ ਹੈ।

† ਕੈਫ਼ੀਅਤ ਰਿਵਾਜ ਸਰਦਾਰਨ-ਏ-ਮਾਲਵਾ।

‡ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਪੰਜਾਬ, ਕ੍ਰਿਤ ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ।

§ ਬੀਬੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸਵਿਸਥਾਰ ਹਾਲਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ—ਪਟਿਆਲੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੀਬੀਆਂ।

ਮਾਈ ਹੁਕਮਾ ਜੀ ਸੰਮਤ ੧੯੪੧ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਮੂਲੇਪੁਰ ਦੀਵਾਨ ਨਾਨੂ ਮਲ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਦ ਆਪ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਨੂੰ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਨ ਹੋਇਆ ਵੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗ਼ਸ਼ੀ ਆ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਆਪ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ। ਆਪ ਦੀ ਜਗੀਰ ਵਿੱਚ ੩੨ ਪਿੰਡ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਨੀ ੧੬੧੦੦੦) ਰੁਪਿਆ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।*

ਮਾਈ ਰੇਸਾਂ ਜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕੰਵਰ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਜਦ ਕੰਵਰ ਜੀ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ, ਤਾਂ ਮਾਈ ਜੀ ਨੂੰ ਹਢਿਆਇਆ, ਗੰਜਾ ਧਨੌਲਾ, ਖੁੱਡੀ ਤੇ ਰੱਲਾ ਅਤੇ ਰਾਰ† ਪਿੰਡ ਪਵਾਧ ਵਿੱਚ ਜਗੀਰ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ਮਾਮਲਾ ੯੨੦੦) ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਜਗੀਰ ਆਪ ਆਪਣੇ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ੧੯੪੨ ਬਿ: ਤੀਕ ਖਾਂਦੇ ਰਹੇ।

ਕੰਵਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਨ। ਆਪ ਰੋੜੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਲੜਕੀ ਮਾਈ ਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਪ ਦੇ ਇਕ ਲੜਕਾ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਦੋ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਹੋ ਕੇ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਆਪ ਦੇ ਕੋਈ ਉਲਾਦ ਨਾ ਹੋਈ ਤੇ ਮਾਈ ਭਾਗਾਂ ਜੀ ਆਪਣਾ ਜਤ ਸੱਤ ਰੱਖ ਕੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵੇਲੇ ਤੀਕ ਕਰਤਾਰ ਦੇ ਭਜਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਦਿਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਚਾਰ ਪਿੰਡ ਜਗੀਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਸਨ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਨ ੩੬੦੦) ਹੁੰਦੀ ਸੀ।‡

ਕੰਵਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੜੇ ਸੂਰਮੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਤਹਿਤ ਵੀ ਸ੍ਰ. ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਤੇ ਸ੍ਰ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰ ਜਿਹੇ ਬੜੇ-ਬੜੇ ਸੂਰਮੇ ਸਨ। ਆਪ ਭੱਟੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਮੋਰਚਾ ਲਾਈ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪ ਨੇ ਹੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰਕੇ ਮੂਣਕ ਤੇ ਟੋਹਾਣੇ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਜਿੱਤਾਂ ਕਰਕੇ ਆਪ ਕੰਵਰ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਤਾਨਾ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਦੋਹਾਂ ਭਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਅਜੋੜ ਹੋ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਝਗੜਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਬੇੜ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕੰਵਰ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਠੀਕਰੀ ਦਾ ਤਅੱਲਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕੰਵਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮੂਣਕ ਦਾ।§ ਅੰਤ ਦੋਵੇਂ ਕੰਵਰ

---

* 'ਕੈਫ਼ੀਅਤ ਜਾਗੀਰਾਤ ਮਾਈ ਸਾਹਿਬਾਨ।'

† ਮਾਂਝ ਝੁਨੇਰੀ, ਜੱਸੇ ਮਾਜਰਾ ਤੇ ਅਚਲ।

‡ ਅਹਿਵਾਲ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਸਰਕਾਰ ਪਟਿਆਲਾ, ਵਿੱਚ ੨੨ ਪਿੰਡ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਜੋ ਠੀਕ ਨਹੀਂ 'ਕੈਫ਼ੀਅਤ ਜਾਗੀਰਾਤ ਮਾਈ ਸਾਹਿਬਾਨ' ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਪਿੰਡ ਇਹ ਹਨ :—ਫਰਵਾਹੀ, ਮੰਡਵੀ, ਉਭਵਾਲੀ, ਛੋਟੀ ਬਠਾਲ।

§ ਅਹਿਵਾਲ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਸਰਕਾਰ ਪਟਿਆਲਾ।

ਸਾਹਿਬਾਨ ਇਕ ਇਕ ਸਾਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉੱਤੇ ਸੰਮਤ ੧੯੧੩ ਤੇ ੧੯੧੪ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ।

ਬੀਬੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਭਾਈ ਰਾਮ ਕੌਰ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਰਮਦਾਸ) ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ, ਜੋ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਰਾਜ ਭਾਗ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਇਹ ਨਾਤਾ ਆਪ ਦੀ ਭੂਆ ਫ਼ੱਤੋ ਜੀ ਨੇ ਕਰਾਇਆ ਸੀ।

ਬੀਬੀ ਜੀ ਦਾ ਇਕੋ ਲੜਕਾ ਰੂਪ ਸਿੰਘ ਨਾਮੇ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਛੋਟੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ।* ਬੀਬੀ ਜੀ ਰਾਮਦਾਸ ਪਿੰਡ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹੇ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਆਪ ਦੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਅਣਬਣ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋ ਹੋਰ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਕਰਵਾ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਬੀਬੀ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਬਰਨਾਲੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਅਵਸਥਾ ਭਜਨ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਬਤੀਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਸੰਮਤ ੧੯੧੩ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ ਤਾਂ ਬੀਬੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਹੇਮ ਰਾਜ ਜੀ ਬੀਲ੍ਹੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਸਾਨੂੰ ਦੇ ਦੇਵੋ ਅਸੀਂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੂੰ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਐਵੇਂ ਕੋਈ ਫ਼ਸਾਦ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਮਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝ ਲਵੋ ਕਿ ਸਤ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ, ਛੇ ਹੀ ਹਨ। ਸੋ ਭਾਈ ਹੇਮਰਾਜ ਜੀ ਨੇ (ਜੋ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਬੀਬੀ ਜੀ ਦੇ ਭਾਈ ਹੀ ਲੱਗਦੇ ਸਨ) ਆਪਣਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਬੀਬੀ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਉਥੇ ਇਕ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ. ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਾਕਾ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਮਰ ਵੀਹ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਲੜਕੇ ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਮਦਾਸ ਪਿੰਡ ਹੀ ਪੁੱਜੀ ਸੀ।

ਸੰਮਤ ੧੯੩੦ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਚੂਹੜ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਦੌੜੀਏ ਨੇ ਜਦ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ, ਤਾਂ ਹਿੰਮਤਪੁਰ ਦਾ ਮੀਆਂ ਨੌਧਾ, ਧਾਲੀਵਾਲ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸੀ, ਉਹ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਵੱਸਣ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। 'ਹਿੰਮਤਪੁਰੇ' ਤੇ 'ਵਧਣੀ' ਵਿੱਚ ਮੀਆਂ ਨਧੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਧਾਲੀਵਾਲਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਤੱਪਾ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸੀ। ਸੋ ਭਦੌੜੀਆਂ ਤੇ ਧਾਲੀਵਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਲੜਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਾਰ ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਚਾਚਾ ਸੁਖਦਾਸ ਸਿੰਘ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਜਦ ਕਿ ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ ਅਜੇ ਵੀਹ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਗਭਰੂ ਸੀ। ਪਰਚਾਉਣ ਲਈ ਜਦ ਬੀਬੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ 'ਬੀਲ੍ਹੇ' ਗਏ, ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ

---

* 'ਕੈਫ਼ੀਅਤ ਰਿਵਾਜ ਸਰਦਾਰ-ਏ-ਮਾਲਵਾ' ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਬਾਬਤ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੂਜੀ ਮਾਈ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਵੇਖੋ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਜੀ।

ਸਰਦਾਰ ਚੂਹੜ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸਨ। ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੇ ਗ਼ੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦੋ ਲੜਕੇ ਤਾਂ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਉਲਾਦ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁੱਝ ਦਿੱਤਾ ਹੈ? ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਉਲਾਦ ਨੂੰ ਚਾਲੀ ਹਲ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਵੀ ਤਾਂ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਆਪ ਨੇ ਹੁਣ ਤੀਕ ਕੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ? ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਇਲਾਕਾ ਦੇ ਜਾਵਾਂਗੇ।

ਸੋ ਬੀਲ੍ਹੇ ਮੁੜਦੇ ਹੋਏ ਬੀਬੀ ਜੀ ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਫ਼ਤਿਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਆਏ, ਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭਾਈ ਬਰਨਾਲੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਜੈਤੋ ਵਾਲਾ ਵਿਆਹ ਬੀਬੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ ਨੇ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਜਦ ਦੋਵੇਂ ਭਾਈ ਸਿਆਣੇ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਬਰਨਾਲੇ ਰਹਿਣਾ ਚੰਗਾ ਨਾ ਸਮਝ ਕੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਬੀਲ੍ਹੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਬੀਬੀ ਜੀ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਲੱਗੇ, ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਹ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਨਾ ਅਪੜ ਸਕੇ, ਇਸ ਲਈ ਜਾਇਦਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕਿਆ।

ਬੀਬੀ ਜੀ ਬੜੇ ਉਦਾਰ ਆਤਮਾ ਸਨ। ਬਰਨਾਲੇ ਵਾਲਾ ਸੰਤ ਗਾਂਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਡੇਰਾ ਆਪ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ ਦੀ ਜਿਊਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਮਲਵਈ ਬੁੰਗਾ ਤੇ ਇਕ ਹਵੇਲੀ ਬਣਵਾ ਕੇ ਸੰਤ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜੋ ਹੁਣ ਤੀਕ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਮੋਹਰ ਵਿੱਚ 'ਅਕਾਲ ਸਹਾਇ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ' ਦੀ ਥਾਂ (ਜਿਹਾ ਕਿ ਓਦੋਂ ਰਿਵਾਜ ਸੀ) "ਸਤਿਗੁਰ ਸਿਮਰੇ ਸੋ ਪ੍ਰਧਾਨ" ਉੱਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਕਈ* ਪਿੰਡ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਆਪ ਧਰਮ ਅਰਥ ਹੀ ਖ਼ਰਚ ਕਰ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸੰਮ ੧੮੪੯ ਬਿ. ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਂਗਰ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਪਿੰਡ ਧਰੌਦੀ ਦੇ ਮੁਕਾਮ 'ਤੇ ਆਪ ਪਾਸ ਖ਼ਬਰ ਅਪੜੀ ਕਿ ਬੀਬੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ ਸੇਖੇ ਪਿੰਡ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਉਸੇ ਵੇਲੇ 'ਸੇਖੇ' ਆਏ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਜੀ ਦੇ ਮੁਸੱਦੀ ਕਰਮ ਚੰਦ ਪਾਸੋਂ ਸਾਰਾ ਅਸਬਾਬ ਨਕਦੀ ਤੇ ਦਾਣਾ ਲੈ ਕੇ ਸਰਕਾਰੇ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰਾ ਮਾਲ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਾ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ।†

ਮਾਈ ਫ਼ੱਤੋ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅੱਠ ਸਾਲ ਤੱਕ ਜੀਊਂਦੇ

---

* ਅਹਿਵਾਲ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਸਰਕਾਰ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ੨੪ ਪਿੰਡ ਦਿੱਤੇ ਲਿਖੇ ਹਨ ਜੋ ਭੁੱਲ ਹੈ।

† 'ਤਵਾਰੀਖ਼' ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਰਾਜਾ-ਹਾਏ ਫੂਲਕੀਆ।" ਬਾਬੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ ਦੇ ਸਵਿਸਥਾਰ ਹਾਲ ਲਈ ਵੇਖੋ—ਪਟਿਆਲੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੀਬੀਆਂ।

ਰਹੇ। ਇਹ ਆਪ ਦੇ ਹੀ ਯਤਨ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲੜਾਈ-ਝਗੜੇ ਦੇ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਮਾਈ ਜੀ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਬੜਾ ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਸੀ, ਪਰ ਜਦ ਇਕ ਵਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਾਈ ਜੀ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਉਲਟ ਬਦੋਬਦੀ ਕੋਠਾ ਪਾੜ ਕੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਕੱਢ ਲਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਗ਼ੁੱਸੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਕਾਲੇਕੇ ਨੂੰ ਕੰਵਰ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕੰਵਰ ਜੀ ਪਟਿਆਲੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਆਕੀ ਹੋ ਬੈਠੇ, ਪਰ ਅੰਤ ਨੂੰ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਸੁਲ੍ਹਾ ਹੋ ਗਈ।

ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਸੰਮਤ ੧੮੩੦ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਮਾਈ ਫੱਤੋ ਜੀ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਨਮਿੱਤ ਦੋ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਮੁਥਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ। ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਜਗੀਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਸਨ*।

---

* 'ਅਹਿਵਾਲ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਪਟਿਆਲਾ' ਵਿੱਚ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੀਹ ਲਿਖੀ ਹੈ ਜੋ ਭੁੱਲ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦੇ ਕਰਤਾ ਦੀਵਾਨ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਇਹ ਭੁੱਲਾਂ ਆਪਣੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲਾ ਰਾਜ ਦਾ ਹਰ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।

ਅੰਤਕਾ

ਨੰ. ੧

ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਿਤ 'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਪਟਿਆਲਾ' ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੋ ਹਾਲ ਲਿਖੇ ਹਨ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਤਵਾਰੀਖ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਲਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਨੰ. ੭, ੮ ਅਤੇ ੯ ਵਿੱਚ ਦਸ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਿੱਥੇ-ਜਿੱਥੇ ਇਹਨਾਂ ਤਵਾਰੀਖ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੁੱਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਉਥੇ-ਉਥੇ ਹੀ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਭੁੱਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ 'ਤਜ਼ਕਰਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨ' ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹਾਲ ਲਿਖੇ ਹਨ ਅਤੇ 'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਪਟਿਆਲਾ' ਤੋਂ ਵੀ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਸੰਮਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ :—

(ੳ) 'ਤਜ਼ਕਰਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ' ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਮਤ ੧੭੫੨ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਅਤੇ ੭੦ ਸਾਲ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਭੋਗ ਕੇ ਸੰਮਤ ੧੮੨੨ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਮਤ ੧੭੭੧ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ੨੩ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਗੱਲਾਂ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗਰੀਫ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੰਨੀਆਂ ਹਨ।

ਪਰ ਜੇਕਰ ਸ੍ਰ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ੨੩ ਸਾਲ ਦੀ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਆਪ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਦਾ ਸਾਲ ਸੰਮਤ ੧੭੪੮ ਬਿ: ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਲ ਅਵਸਥਾ ੭੦ ਸਾਲ ਦੀ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਦਾ ਸਾਲ ਸੰਮਤ ੧੭੫੨ ਬਿ: ਬਣਦਾ ਹੈ। 'ਤਜ਼ਕਰਾ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ।

ਹੁਣ ਵੇਖਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ ਦਾ ਸਾਲ ਸੰਮਤ ੧੭੪੮ ਬਿ: ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿ ਸੰਮਤ ੧੭੫੨ ਬਿ:। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਭ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤੀਜੀ ਥਾਂ ਅਤੇ ਸ੍ਰ. ਲੱਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਛੇਵੀਂ ਥਾਂ ਸਨ। ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਸੰਮਤ ੧੭੬੨ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਦੀਨੇ ਪਿੰਡ ਆਏ ਸਨ ਤਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸ੍ਰ. ਲੱਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਰਤੀਏ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸਰਦਾਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਕਟਕ ਪਾਸੋਂ ਮਾਲ ਛੁਡਾ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ।

ਮੰਨ ਲਵੋ ਕਿ ਆਪ ਸੰਮਤ ੧੭੬੯-੭੦ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਚੂੰਕਿ ਆਪ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਫੂਲੋਂ ਅਲਾਣੀ ਘੋੜੀ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਕਟਕ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ੧੫-੧੬ ਸਾਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਹਿਸਾਬ ਆਪ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਸੰਮਤ ੧੭੫੪ ਬਿ: ਨੂੰ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਚੂੰਕਿ ਆਪ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਚੌਥੀ ਥਾਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਤਦੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਸੰ. ੧੭੪੮ ਬਿ: ਨੂੰ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਸੰਮਤ ਦੇ ਮੰਨਿਆਂ ਸ੍ਰ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ੨੩ ਸਾਲ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਦਾ ਸਾਲ ਸੰਮਤ ੧੭੪੮ ਬਿ: ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

(ਅ) 'ਤਜ਼ਕਰਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ' ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੱਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਸੰਮਤ ੧੭੯੮ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਨਾਜ਼ਮ ਹੋ ਕੇ ਆਇਆ ਅਤੇ ਰਾਇਕੋਟ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਗਰੀਫ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਆਨੰਦ-ਰਾਜ-ਮੁਖ਼ਲਸ ਉਸ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਚ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ, ਜੋ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਰੋਹੇਲ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਸਵਿਸਥਾਰ ਹਾਲ ਆਨੰਦ-ਰਾਮ-ਮੁਖ਼ਲਸ ਨੇ 'ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਬਨਗੜ੍ਹ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਰੁਹੇਲੇ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ੨੧ ਹਾੜ ਸੰਮਤ ੧੮੦੨ ਬਿ: ਨੂੰ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਸੀ।

'ਮੁਨਤਖ਼ਿਬ-ਉਲ-ਉਲੂਮ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਬਰਸਾਤ ਦੇ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਬਰਸਾਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਚਕਲੇਦਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਘੱਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਮੈਂ ਵੀ ਇਸੇ ਸੰਮਤ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। (ਸਵਿਸਥਾਰ ਹਾਲ ਲਈ ਵੇਖੋ ਅੰਤਕਾ)।

ਮਨਸੂਰਾ ਸਿੰਘ ਚਾਹਲ ਕੰਵਰ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਰਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਦੇ ਘਰੋਂ ਮਾਈ ਭਾਗਟ ਮਾਈ ਰੇਸਾਂ ਜੀ ਪਾਸ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਜਦ ਤੱਕ ਕਿ ਮਾਈ ਰੇਸਾਂ ਜੀ ਸਵਰਗਵਾਸ ਨਾ ਹੋ ਗਏ। ਮਹਾਰਾਜ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਾਈ ਭਾਗਟ ਨੇ ਜੋ ਹਾਲ ਲਿਖਵਾਏ ਸਨ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖੇ ਜਾਂ ਮਾਈ ਰੇਸਾਂ ਜੀ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੋਂ ਸੁਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਭਾਈ ਭਾਗਟ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਰਾਇਪੁਰ ਨਾਰੰਗਵਾਲ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੈਦ ਸਨ ਤੇ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਨੱਸ ਕੇ ਬਠਿੰਡੇ ਜਾ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਕੰਵਰ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ। ਗੁਲੇ ਰਹਿਮਤ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਰਹੰਦ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਏਪੁਰ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਹੋਈ, ਫਿਰ ਜੋਧਪੁਰ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਰਾਏਕੋਟ ਉੱਤੇ, ਸੋ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

(ੲ) 'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਰਾਜਾ-ਰਾਏ ਫੂਲਕਿਆਂ' ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ

ਲੱਛਮੀ ਨਰੈਣ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖ਼ਾਂ, ਹਾਕਮ ਸਰਹੰਦ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨਾਲ ਢੋਡੀਂ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਲੜਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਗਰੀਫ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਸੰਮਤ ੧੮੧੦ ਬਿ: ਤੱਕ ਤਾਂ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ 'ਤਜ਼ਕਰਾ ਖ਼ਾਨਦਾਰ ਮਹਾਰਾਜ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ' ਅਨੁਸਾਰ ਹਾਲ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ 'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਰਾਜਾ-ਹਾਏ ਫੂਲਕਿਆਂ' ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਇੰਨੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀਆਂ ਸਨ। 'ਤਜ਼ਕਰੇ' ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੜਾਈ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਹਾਕਮ ਸਦੀਕ ਬੇਗ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖ਼ਾਂ ਨਾਲ ਓਦੋਂ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਦ ਉਹ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੀ ਕੈਦ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕੇ ਰਾਮਪੁਰੇ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ। 'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸਰਦਾਰ ਰਤਨ ਸਿੰਘ' ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਦੀਕ ਬੇਗ ਹੀ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਵੀ ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

(ਸ) 'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਰਾਜਾ-ਹਾਏ ਫੂਲਕਿਆ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਖੁਡਾਲ ਹੋਈ, ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ ਰਾਜਪੁਰੇ ਹੋਈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਤੀਜੀ ਲੜਾਈ ਧਾਰਮੂਲ ਹੋਈ, ਜੋ ਨੌਂ ਦਿਨ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਹਿਸਾਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨਸੀਰ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਰ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਾਂਜ ਹੋਈ। ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਗਰੀਫ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

'ਤਜ਼ਕਰੇ' ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਮਤ ੧੮੧੫ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ ਨਾਲ ਰਾਜਪੁਰੇ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਬਰਾਊਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ 'ਰਪੋਟ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਾਲੀ' ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਮਤ ੧੮੧੧ ਬਿ. ਵਿੱਚ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ 'ਖੁਜਾਲ' ਹੋਈ। ਸੰਮਤ ੧੮੧੫ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖ਼ਾਂ ਨਾਲ 'ਰਾਜਪੁਰੇ' ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸੰਮਤ ੧੮੨੪ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਕੰਵਰ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਹਿਸਾਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨਸੀਰ ਖ਼ਾਂ ਨਾਲ 'ਮਤੜੀਂ' ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਸੀਰ ਖ਼ਾਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। 'ਹਾਲਾਤ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਾਲੀ' ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਹਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਬਰਾਊਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਿਪੋਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇਥੇ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

(ਹ) 'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਰਾਜਾ-ਹਾਏ ਫੂਲਕਿਆਂ' ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਇਲਾਕਾ ਸ਼ੇਰਪੁਰ ਭਸੌੜ ਨਵਾਬ ਭੀਖਣ ਖ਼ਾਂ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੋਂ ਜਿੱਤਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਕਤ ਨਵਾਬ ਕਾਕੜੇ ਪਾਸ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਹੱਥੋਂ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ 'ਅਹਿਵਾਲ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਸਰਕਾਰ ਪਟਿਆਲਾ' ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇੰਨੇ ਭੇਦ ਨਾਲ ਕਿ ਨਵਾਬ ਭੀਖਣ ਖ਼ਾਂ, ਕੰਵਰ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਿਛਲੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

'ਤਜ਼ਕਰੇ' ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਵਾਬ ਭੀਖਣ ਖ਼ਾਂ ਕੰਵਰ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਕਾਕੜੇ ਪਾਸ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ੇਰਪੁਰ ਤੇ ਭਸੌੜ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਵੀ ਸਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। 'ਅਹਿਵਾਲ ਕੰਵਰ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ' ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਸੌੜ ਦਾ ਤਅਲਕਾ ਸੰਮਤ ੧੮੨੪ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਜਿੱਤਿਆ ਸੀ। ਸੋ ਮੈਂ ਵੀ ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

(ਕ) 'ਅਹਿਵਾਲ ਕੰਵਰ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ' ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਵਾਬ ਭੀਖਣ ਖ਼ਾਂ ਸੰਮਤ ੧੮੧੭ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਕੰਵਰ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਮੈਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਵਾਬ ਭੀਖਣ ਖ਼ਾਂ ਸੰਮਤ ੧੮੨੧ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਕੰਵਰ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਸਵਿਸਥਾਰ ਹਾਲ ਲਈ ਵੇਖੋ ਅੰਤਕਾ।

(ਖ) 'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਰਾਜਾ-ਹਾਏ ਫੂਲਕਿਆਂ' ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਮਤ ੧੮੧੮ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਜਦ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬਰਨਾਲਾ ਲੁੱਟਿਆ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ 'ਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜਗੀ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਤੇ ਨੌਬਤ ਬਖ਼ਸ਼ੀ। ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਮਤ ੧੮੨੨ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਚੁਕੌਤੇ ਉੱਤੇ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਲਿਆ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਖ਼ਿਲਅਤ ਤੇ ਰਾਜਗੀ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ, ਫਿਰ ਜਦ ਸੰਮਤ ੧੮੨੪ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ 'ਨਗਾਰਾ ਤੇ ਨਸ਼ਾਨ ਆਦਿ, ਜੋ ਸਰਦਾਰੀ ਤੇ ਰਾਜਗੀ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਜਾਏ-ਰਾਜਗਾਨ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਖ਼ਿਤਾਬ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਕਾ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ।'

ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸਾਂ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ 'ਮਹਾਰਾਜ' ਹੱਦ ਕੇਵਲ ਤਾਜ਼ੀਮ ਲਈ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸੋਂ ਰਾਜਗੀ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਮਿਲਣ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੇ ਰਾਜਗੀ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਰਾਜਗੀ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਰਾਜਗੀ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਤਾਜ਼ੀਮ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਰਾਜਗੀ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਮਿਲਣਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਏ ਕੋਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਨੂੰ ਰਾਏ ਰਾਇਆਂ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਡੂੰਘੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੱਚਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਗ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕੇ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਰਾਜਗੀ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ

ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਇਸੇ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਰਾਜਗੀ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਦਾ ਮਿਲਣਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਸੰਮਤ ੧੮੨੧ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਨਸੀਰ ਖ਼ਾਂ, ਅਮੀਰ ਕਲਾਤ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਮਕਾਮ 'ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਰਾਜਗੀ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ 'ਨਗਾਰਾ ਤੇ ਝੰਡਾ' ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ 'ਜੰਗਨਾਮਾ' ਦਾ ਇਹੋ ਸ਼ੇਅਰ—

ਮਰਖਸ ਨਮੂਦਸ਼ ਬਾਜੂਦੋ ਕਰਮ
ਦਾ ਬਖ਼ਸ਼ੀਸ਼ ਅਜ਼ ਲੁਤਫ਼ ਤਬਲੋ ਅਲਮ

ਇਕ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਲਟ ਬੇਹਿਚਕ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੂੰ ਰਾਜਗੀ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਅਤੇ ਰਾਜਗੀ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ 'ਝੰਡਾ ਤੇ ਨਗਾਰਾ' ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਸਨ।

(ਗ) ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਵਾਬ ਭੀਖਣ ਖ਼ਾਂ ਸੰਮਤ ੧੮੧੭ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਕੰਵਰ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਗਰੀਫ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੰਨਿਆ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਨਵਾਬ ਦਾ ਸੰਮਤ ੧੮੨੧ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸਵਿਸਥਾਰ ਬਹਿਸ ਵੇਖੋ ਅੰਤਕਾ ਨੰ: ੫।

(ਘ, ਙ) 'ਕਰਤਾ' ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੰਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ 'ਤਵਾਰੀਖ਼' ਦੇ ੨੧ ਰਮਜ਼ਾਨ ਸੰਮਤ ੧੧੩੭ ਹਿਜਰੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਤੇ ਕੰਵਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਸਬੰਧੀ, ਬੜੀ ਯੁਕਤੀ ਪੂਰਤ, ਸਵਾਦਲੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਪੂਰਤ ਬਹਿਸ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ 'ਕਰਤਾ' ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਡੂੰਘੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਿਲਾਵਟ ਤੋਂ ਖਰੇ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਆਪ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਾਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬਹਿਸ ਨੂੰ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕੇਵਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਨਾਲ ਹੈ, ਇਸ ਸੈਂਚੀ ਵਿੱਚ ਨਾ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨੰਬਰ ਸਮੂਲਚੇ ਹੀ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਬਲਿਸ਼ਰ।

ਨੰ: ੨

ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਸਰਹੰਦ ਆਉਣਾ

੧. ਰੁਹੇਲਿਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ 'ਫ਼ਤਹਿ ਬਖ਼ਸ਼' ਹੈ, ਜੋ ਨਵਾਬ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨਵਾਬ ਫ਼ੈਜ਼ੁੱਲਾ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਰਤਾ 'ਸ਼ਿਵ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ' ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਜਿਊਂਦਾ ਹੋਊ। ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ

ਹੈ ਕਿ ਨਵਾਬ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਢਾਈ ਸਾਲ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

੨-੩. 'ਗੁਲਸ਼ਨ-ਏ-ਰਹਿਮਤ' ਅਤੇ 'ਗੁਲ-ਏ-ਰਹਿਮਤ' ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਤਵਾਰੀਖ਼ਾਂ ਹਾਫ਼ਜ਼ ਰਹਿਮਤ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਹੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਾਫ਼ਜ਼ ਰਹਿਮਤ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੁਸਤਜਾਬ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਪੋਤੇ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵਾਬ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਲਗਭਗ ਇਕ ਸਾਲ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਰਹਿ ਕੇ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

੪. 'ਮੁਨਤਖ਼ਿਬ-ਉਲ-ਉਲੂਮ' ਵਿੱਚ ਵੀ ਰੁਹੇਲਿਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਹੈ, ਜੋ ਨਵਾਬ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿੱਛੋਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਵਾਬ ਸਾਹਿਬ ਬਰਸਾਤ ਦੇ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਰਹੇ ਅਤੇ ਬਰਸਾਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਫਿਰ ਢਾਈ ਸਾਲ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਕਰਕੇ ਰੁਹੇਲਖੰਡ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਏ।

੫. 'ਹਦੀਕਾ-ਤੁਲ-ਅਕਾਲੀਮ' ਦਾ ਕਰਤਾ ਬਨਗੜ੍ਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਗਵਾਹ। ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਨਗੜ੍ਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਦਿੱਲੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

੬. 'ਮੁਆਸਰ-ਉਲ-ਉਮਰਾ' ਤੋਂ ਵੀ ਨੰ: ੫ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

੭-੮. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵਾਬ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਸਬੰਧੀ ਜੋ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ 'ਗੁਲ-ਏ-ਰਹਿਮਤ' ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੈ ਅਤੇ 'ਗੁਲ-ਏ-ਰਹਿਮਤ' ਦੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਭੁਲੇਖਾ ਖਾ ਕੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਪੰਜ ਜਾਂ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਰਹਿ ਕੇ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। (ਵੇਖੋ 'ਕਲਕੱਤਾ ਰੀਵੀਊ' ਨੰ: ੧੨੨, ਜਿਲਦ ਨੰ: ੬੧, ਲੇਖ 'ਰੁਹੇਲੇ ਪਠਾਣ'। 'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਰੁਹੇਲਿਆਂ', ਕਰਤਾ ਹੈਮਿਲਟਨ ਸਾਹਿਬ)।

'ਫ਼ਰਹਿ ਬਖ਼ਸ਼' ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਨਵਾਬ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਰਹਿਣ ਸਬੰਧੀ ਭੁੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਨਵਾਬ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਢਾਈ ਸਾਲ ਕੈਦ ਰਹਿਣਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਰਹੰਦ ਵੱਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣਾ ਕੇਵਲ ਇਕ-ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਲਈ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਜੋ ਕਿ ਠੀਕ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਇਕਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਿਆਸਤ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋ ਕੇ ਪਾਕਪਟਨ ਪਨਾਹ ਲੈਣੀ ਪਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਤੇ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇਸ਼ੋਂ ਕੱਢੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ 'ਫ਼ਰਹਿ ਬਖ਼ਸ਼' ਜਾਂ 'ਗੁਲ-ਏ-ਰਹਿਮਤ' ਦੇ ਉਲਟ 'ਮੁਨਤਖ਼ਿਬ-ਉਲ-ਉਲੂਮ' ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਧੀਕ ਠੀਕ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਵਾਬ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਬਰਸਾਤ ਗੁਜ਼ਰਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਬਣਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਢਾਈ ਸਾਲ ਤੱਕ ਸਰਹੰਦ ਰਹੇ। ਸੋ ਮੈਂ ਵੀ ਇਸੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਮੱਘਰ ਸੰਮਤ ੧੮੦੨ ਨੂੰ ਮ: ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਸਰਹੰਦ ਆਉਣਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ

ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਹਾਲ ਪੂਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਤਵਾਰੀਖ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੇ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਹਰ ਇਕ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਲਿਖੀ ਹੈ ਕਿ ਰਸਦ ਦੇ ਤੋਟੇ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਕਿ ਇਸ ਔਕੜ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।

੧. ਡੋਊ ਸਾਹਿਬ (Dow) ਨੇ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਸੱਤ ਹੀ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ 'ਇਤਿਹਾਸ ਹਿੰਦ' ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

੨. ਪੰਡਤ ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਏ ਦੱਖਣ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਤੇ ਸ਼ੁਜਾਊ-ਦੌਲਾ ਦਾ ਮੁਸੱਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਜਾਉ-ਦੌਲਾ ਤੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਸੁਲਾਹ ਦੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਇਸੇ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਹਾਂ ਲਸ਼ਕਰਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਜਾਣੂੰ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਨੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਦਾ ਕਥਨ ਅੱਜ ਤੱਕ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਜਰ ਬਰਾਊਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਹਿਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੇ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਸਵਿਸਥਾਰ ਹਾਲ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਲਥਾ ਸੰਨ ੧੭੯੧ ਈ. ਦੇ ਏਸ਼ੀਏਟਕ ਰੀਸਰਚਿਜ਼ ਦੀ ਤੀਜੀ ਜਿਲਦ (Asiatic Researchas, Vol III) ਵਿੱਚ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਨੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੀ ਰਸਦ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਤੇ ਤੰਗੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਇਸ ਨੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

੩. ਮੁਨਸ਼ੀ ਸ਼ਿਵ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਨਵਾਬ ਸਯਦਉੱਲਾ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਨੌਕਰ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਨਾਲ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ 'ਫ਼ਤਹਿ ਬਖ਼ਸ਼' ਵਿੱਚ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੀ ਤੰਗੀ ਦਾ ਹਾਲ ਬੜਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਇਸ ਨੇ ਵੀ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਲਿਆ।

੪. ਮੁਨਸ਼ੀ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰੀਏ ਨੇ ਮੇਜਰ ਬਰਾਊਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਹਿਣ ਕਰਕੇ 'ਇਤਿਹਾਸ ਦੱਖਣ' ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹਾਲ ਉਹਨਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਲੜਾਈ ਵੇਖੀ ਸੀ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਇਸ ਨੇ ਵੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

੫. ਗਰਾਂਡ ਡਫ਼ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ', ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹਾਲ ਚੰਗਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਹਾਲ ਅਜਿਹੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਇਸ ਨੇ ਵੀ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆ।

੬. ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ 'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰੀ' ਵਿੱਚ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹਾਲ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਗੱਲ ਨੂੰ ਖ਼ੂਬ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਇਸ ਨੇ ਵੀ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। (ਇਸ ਦੀ ਉਲਾਦ ਪਾਣੀਪਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।)

੭. 'ਮੁਹਿਬ-ਉਲ-ਤਵਾਰੀਖ਼' ਵਿੱਚ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹਾਲ ਇੰਨਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਵੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਮੁਜ਼ੱਫਰੀ ਵਾਂਗ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਹਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਆਪਣੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਨੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

੮. ਨਵਾਬ ਇਬਰਾਹੀਮ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਇਬਰਾਹੀਮ ਖ਼ਾਂ' ਵਿੱਚ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹਾਲ ਬੜਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਮੁਜ਼ੱਫਰੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਹੈ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।

੯. ਸਯਦ ਗ਼ੁਲਾਮ ਅਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ 'ਨਗਾਰ ਨਾਮਾ-ਏ-ਹਿੰਦ' ਵਿੱਚ 'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਇਬਰਾਹੀਮ ਖ਼ਾਂ' ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧੀਕ ਹਾਲ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹਾਲ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁਹਿਬਾਉਲ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਕੇ ਹੈ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।

੧੦. ਮੁਹੰਮਦ ਜਾਫ਼ਰ ਸ਼ਾਮਲੂ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਹਮਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ 'ਮਿਨਹਾਜੀਉਲ-ਫਤਹੂ' ਵਿੱਚ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖਦਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

੧੧. 'ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ-ਏ-ਆਮਰਾ' ਦਾ ਕਰਤਾ ਮੀਰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਅਲੀ ਬਿਲਗਰਾਮੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੈਦਰਾਬਾਦ (ਦੱਖਣ) ਵਿੱਚ ਸੀ, ਜਦ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਲੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਦੱਖਣੀ ਪੰਡਿਤ ਮੇਰਾ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਸੀ, ਜੋ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਵੇਲੇ ਸੁਵੇਲੇ ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦ ਦੇ ਹਾਲ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਜੋ ਹਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖ ਕੇ ਇਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਅਜਿਹਾ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਦਸ-ਗਿਆਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦ ਮੀਰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਅਲੀ ਦਿੱਲੀ, ਸਰਹੰਦ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਰਾਹ ਸਿੰਧ ਨੂੰ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ

ਫਿਰ ਇਸੇ ਰਾਹ ਮੁੜ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਉਜਾਗਰੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਸੁਣ ਲਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਸ ਗਿਰਦ ਨਵਾਹੀ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਜੋ ਇਸੇ ਵਾਕਫ਼ੀ ਕਰਕੇ ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੀ ਔਕੜ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਰਸਦ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗੌਰਵਤਾ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਦੂਜੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਜੋ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ, ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗੌਰਵਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਹੋਣਾ, ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਦੋਹਾਂ ਲਸ਼ਕਰਾਂ ਦੇ ਬੰਦੇ-ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਹੀ ਕਾਰਣ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੜਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਬਰਨਾਲੇ ਨੂੰ ਲੁਟਵਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਚਾਰ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਲਿਆ ਸੀ।

੧੨. ਤਵਾਰੀਖ਼ 'ਸੈਰ-ਉਲ-ਮੁਤਾਖ਼ਰੀਨ' ਦੇ ਕਰਤਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਿੱਚ 'ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ-ਏ-ਆਮਰਾ' ਦੀ ਅੱਖਰੋ-ਅੱਖਰ ਨਕਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੇ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ-ਏ-ਆਮਰਾ' ਵਿੱਚ 'ਵੱਡੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ' ਤੱਕ ਦੇ ਹਾਲ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਸੁਧੀ ਨਕਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਜਿੰਨੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਜੋ-ਜੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ 'ਸੈਰੁਲ-ਮੁਤਾਖ਼ਰੀਨ' ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਅਸਲ ਹਾਲਾਂ ਦੇ ਲੱਭਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਜੋ-ਜੋ ਕੁਝ ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਲਿਖਾਇਆ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਸੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ 'ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ-ਏ-ਆਮਰਾ' ਦੇ ਕਰਤਾ ਦੇ ਹੀ ਸਿਰ ਹੈ।

ਨੰ: ੪

ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਤਰੀਕ

ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਤਰੀਕ ਸਭ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ੭ ਜਨਵਰੀ ੧੭੬੧ ਈ: ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਭੁੱਲ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣੇ ਸਭ ਇਤਿਹਾਸ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ੬ ਜਮਾਦੀ-ਉਲ-ਸਾਨੀ ਸੰ: ੧੧੭੪ ਹਿ: ਨੂੰ ਹੋਈ ਜੋ ੧੩ ਜਨਵਰੀ ਸੰ: ੧੭੬੧ ਈ: ਤੇ ਮੰਗਲਵਾਰ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ੭ ਸੰਮਤ ੧੮੧੭ ਬਿ: ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ।

ਉਸ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਨਵਾਬ ਸ਼ੁਜਾਹ-ਉਦ-ਦੌਲਾ ਦਾ ਆਦਮੀ ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਏ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਚੋਲਗਿਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ

ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਹਾਲਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂੰ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਜੇਮਜ਼ ਬਰਾਊਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠੇ ਹਾਲ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਲਥਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਕਰਕੇ ਜੇਮਜ਼ ਬਰਾਊਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੭੯੧ ਈ: ਦੇ ਏਸ਼ੀਏਟਿਕ ਰੀਸਰਚਿਜ਼ ਨਾਮੀਂ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਹਾਲ ਛਪਵਾ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ੬ ਜਮਾਦੀ-ਉਲ-ਸਾਨੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਤਰੀਕ ੭ ਜਨਵਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਬਸ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਜਿਸ-ਜਿਸ ਨੇ ਵੀ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਹਾਲ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਸਭ ਨੇ ੭ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ੭ ਜਨਵਰੀ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਜੇਮਜ਼ ਬਰਾਊਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭੁੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਭੁੱਲ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਭ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਤੁਰੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਨੰ: ੫

ਨਵਾਬ ਭੀਖਣ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਮੌਤ

੧. 'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਪੰਜਾਬ' (ਕ੍ਰਿਤ ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ) ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਨਵਾਬਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਹਾਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਵਾਬ ਭੀਖਣ ਖ਼ਾਂ ਵੱਡੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਸਮੇਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਉੱਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਮਗਰੋਂ ੨੩ ਜਮਾਦੀ-ਉਲ-ਅਵਲ ਸੰ: ੧੧੭੮ ਹਿ: ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

੨. 'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਪੰਜਾਬ' ਤੋਂ ਪੰਝੀ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਮਗਰੋਂ ਤਵਾਰੀਖ਼ 'ਗੋਸ਼ਾ-ਏ-ਪੰਜਾਬ' ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਡਿਤ ਰਾਧਾ ਕਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੮੬੧ ਈ: ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਕੁਝ ਸਾਲ ਰਿਆਸਤ ਕੋਟਲਾ ਦੇ ਮੀਰ ਮੁਨਸ਼ੀ ਵੀ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵਾਬ ਭੀਖਣ ਖ਼ਾਂ ਸੰਮਤ ੧੮੨੦ ਬਿ: ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

੩. ਸੰਨ ੧੮੮੨ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਅਨਾਇਤ ਅਲੀ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਕੋਟਲੇ ਦੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਵਿਸਥਾਰ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵਾਬ ਭੀਖਣ ਖ਼ਾਂ ਵੱਡੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਸਮੇਂ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮੁੜ ਜਾਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਮਾਣੇ ਦੇ ਕੋਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਨਵਾਬ ਭੀਖਣ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਹੋ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਵਾਬ ਭੀਖਣ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਾਂਜ ਹੋਈ ਅਤੇ ਕੋਟਲੇ ਨੂੰ ਮੁੜੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਖੂਹ ਉੱਤੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦਿਆਂ ਇਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੋਲੀ ਲੱਗਣ ਕਰਕੇ ਮਾਰੇ ਗਏ।

੪. 'ਬਿਆਨ-ਏ-ਵਾਕਈ' ਦਾ ਕਰਤਾ ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ ਉਲਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਿੱਲੀ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਜਦ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕੁਪ ਰਹੀੜੇ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਸਿੰਘਾਂ ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਵਾਬ ਭੀਖਣ ਖ਼ਾਂ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਉੱਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖ਼ਾਂ ਵੜੈਚ ਅਤੇ ਕਾਸਮ ਖ਼ਾਂ ਮੜਲ ਵੀ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਉੱਤੇ ਆਏ ਸਨ।

੫. ਅਮਾਮ ਦੀਨ ਹੁਸੈਨੀ ਨੇ ਕਈ ਸਾਲ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਪੋਤੇ ਜਮਾਨ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਲਿਖੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ ਨੇ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ 'ਤਵਾਰੀਖ਼ ਅਹਿਮਦੀ' ਲਿਖੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭੀਖਣ ਖ਼ਾਂ ਮਲੇਰੀ, ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖ਼ਾਂ ਵੜੈਚ ਤੇ ਕਾਸਮ ਖ਼ਾਂ ਮੜਲ, ਵੱਡੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਸਮੇਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਲੜੇ ਸਨ।

ਉਤਲੀਆਂ ਪੰਜਾਂ ਹੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਵਾਬ ਭੀਖਣ ਖ਼ਾਂ ਵੱਡੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਸਮੇਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਤਦੇ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੰਮਤ ੧੮੧੭ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਕੰਵਰ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਪੰਡਿਤ ਰਾਧਾ ਕਿਸ਼ਨ ਤੇ ਖ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਅਨਾਇਤ ਅਲੀ ਖ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਤਵਾਰੀਖ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਂ ਸਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਜਾਣ-ਬੁਝ ਕੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਦਿਲ ਦੁਖਾਉਣ ਲਈ ਨਵਾਬ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਬੰਧੀ ਸੁਧਾ ਲੂਣ ਤੋਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੀਚ ਘਟਨਾ ਦੀ ਨਕਲ ਸਰ ਲੈਪਲ ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ ਤੇ ਖ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਅਨਾਇਤ ਅਲੀ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤਵਾਰੀਖ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪੰਡਿਤ ਰਾਧਾ ਕਿਸ਼ਨ ਤੇ ਖ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਅਨਾਇਤ ਅਲੀ ਖ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਤਵਾਰੀਖ਼ਾਂ ਦਾ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਦ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਕਾਬਲ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝੂਠਿਆਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਵਾਬ ਭੀਖਣ ਖ਼ਾਂ ਵੱਡੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਸਮੇਂ ਅਬਦਾਲੀ ਦਾ ਹਿਮਾਇਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ੧੮੨੧ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਕੰਵਰ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਬਰਨਾਲੇ ਵੱਲ ਕੋਟਲੇ ਦੇ ਨਵਾਬਾਂ ਦੀ ਹੱਦ ਸੇਖੇ ਜਲੂਰ ਤੱਕ ਸੀ, ਜੋ ਨਵਾਬ ਭੀਖਣ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਰਹੀ, ਪਰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਨਵਾਬ ਭੀਖਣ ਖ਼ਾਂ ਗੁਜ਼ਰਿਆ, ਕੋਟਲੇ ਦੀ ਬੁਹਾਰੀ ਦਾ ਬੰਨ੍ਹ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਰਹੰਦੋਂ ਮੁੜਦਿਆਂ ਹੀ ਕੋਟਲੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਂਭਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ੇਰਪੁਰ, ਭਦੌੜ ਤੇ ਪਾਇਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸਾਂਭ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਵਾਬ ਭੀਖਣ ਖ਼ਾਂ ਸੰਮਤ ੧੮੧੭ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸੰਮਤ ੧੮੨੧ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਸੋ ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੈਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਨੰ: ੬

ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦਾ ਸਰਹੰਦ ਪੁੱਜਣਾ

ਰਾਏ ਭਗਵੰਤ ਰਾਏ ਜੀ ਕੋਲ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ

ਚਿੱਠੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਓ ਰਘੁਨਾਥ ਦਾ ਡੇਰਾ ੨੪ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਮੁਗ਼ਲ ਦੀ ਸਰਾਏ ਸੀ, ੨੫ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਰਾਜਪੁਰੇ ਡੇਰਾ ਹੋਇਆ। ੨੬ ਤਰੀਕ ਮੰਗਲਵਾਰ ਨੂੰ ਅਲੂੰਏ ਦੀ ਸਗ੍ਹਾਂ, ਜਿੱਥੇ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਵਕੀਲ ਲੱਧਾ ਮੱਲ ਰਾਓ ਰਘੁਨਾਥ ਰਾਓ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ੨੭ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਸਰਾਏ ਅਲੂੰਆਂ ਤੋਂ ਕੂਚ ਹੋ ਕੇ ਤਿੰਨਾਂ ਕੋਹਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਡੇਰਾ ਹੋਇਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਰਹੰਦ ਲੜਾਈ ਹੋਣੀ ਸੀ।

ਹੁਣ ਵੇਖਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਰੀਕਾਂ ਕਿਹੜੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੀ ਮਹੀਨੇ ਦੀਆਂ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮਹੀਨੇ ਦੀਆਂ? 'ਅਮਦਾ-ਤੁਲ-ਤਵਾਰੀਖ਼' ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਨੁਰਾਤਿਆਂ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਮਰਹੱਟੇ ਅਪੜੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਇਸ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦੇ ਕਰਤੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠੇ ਹਾਲ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦਾ ਨੁਰਾਤਿਆਂ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਣਾ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਘਟਨਾ ੧੧੭੧ ਹਿ: ਤੇ ਸੰਮਤ ੧੮੧੪ ਬਿ: ਦੀ ਹੈ। ਸੰਮਤ ੧੮੧੫ ਬਿ: ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨੁਰਾਤਾ ੩੧ ਚੇਤ ਸ਼ਨੀਚਰਵਾਰ ਨੂੰ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਵਿਸਾਖੀ ਹੈ, ੨੬ ਚੇਤ ਨੂੰ ਸੋਮਵਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ੨੬ ਰਜਬ ਨੂੰ ਬੁੱਧਵਾਰ (ਜੋ ੨੮ ਚੇਤ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਤਰੀਕ ਹੈ)। ੨੬ ਜਮਾਦੀ ਉਲ-ਸਾਨੀ ਨੂੰ ਮੰਗਲਵਾਰ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ੭ ਮਾਰਚ ੧੭੫੮ ਈ: ਤੇ ੨੮ ਫੱਗਣ ਜਾਂ ਫੱਗਣ ਸੁਦੀ ੧੩ ਸੰਮਤ ੧੮੧੪ ਬਿ: ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਤਰੀਕ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ੨੬ ਜਮਾਦੀ-ਉਲ-ਸਾਨੀ ਸੰ: ੧੭੭੨ ਹਿ: ਨੂੰ ਰਘੁਨਾਥ ਰਾਓ ਅਲੂਏਂ ਦੀ ਸਰਾਏ ਡੇਰਾ ਕਰਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਮਹੀਨਾ ਭਰ ਪਿੱਛੋਂ ਲਾਹੌਰ ਅਪੜਨਾ ਮੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਓਪਰੀ ਨਜ਼ਰੇ ਤਾਂ ਅਣਹੋਣੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦ ਇਹ ਸੋਚੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਰਹੱਟੇ ਹੌਲੀਆਂ-ਹੌਲੀਆਂ ਮਜ਼ਲਾਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲੁੱਟਦੇ ਸਨ, ੨੪ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਮੁਗ਼ਲ ਦੀ ਸਰਾਏ (ਸ਼ੰਭੂ ਪਾਸ) ੨੫ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਰਾਜਪੁਰੇ, ੨੬ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਅਲੂੰਏ ਦੀ ਸਰਾਏਂ (ਸਰਾਏ ਵਣਜਾਰਾ) ਤੇ ੨੭ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਕੋਹ ਪਰੇ ਜਾ ਕੇ ਡੇਰਾ ਕਰ ਬੈਠੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸਰਹੰਦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਲੱਗ ਜਾਣਾ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਅਦੀਨਾਬੇਗ ਵੱਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਇਕ ਮੰਜ਼ਲ ਦਾ ਇਕ-ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੋਵੇ। ਸੋ ਮੈਂ ਵੀ ੨੬ ਜਮਾਦੀ-ਉਲ-ਸਾਨੀ ਅਰਥਾਤ ੨੮ ਫੱਗਣ ਨੂੰ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਸਰਾਏ ਵਣਜਾਰੇ ਉਤਰਨਾ ਤੇ ੩੦ ਫੱਗਣ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਪੁੱਜਣਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਨੰ: ੭

ਫੂਲ ਪਿੰਡ ਦਾ ਮੁੜ ਵੱਸਣਾ

ਫੂਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਸਣ ਦਾ ਜੋ ਹਾਲ-ਉੱਤੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਇਹ ਸ੍ਰ. ਰਾਜੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ ਜੋ ਮਹਾਰਾਜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਜਾਣੂ। ਪਰ ਬਹਿਬਲ ਦੀ ਉਲਾਦ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ

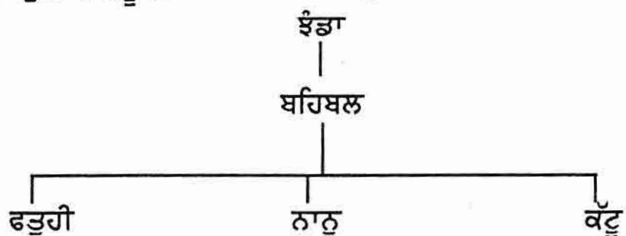
ਬਹਿਬਲ ਦਾ ਪਿਤਾ ਝੰਡੂ ਤੇ ਫੂਲ ਦਾ ਪਿਤਾ ਰੂਪ ਚੰਦ, ਸਕੇ ਸਾਂ
ਜਟਾਣਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਆਹੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਢਬਾਲੀ ਪਾਸ
ਅਤੇ ਹੁਣ ਫੂਲ ਵਿੱਚ ਵਸਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਫੂਲ ਨੇ ਸੰਤ ਸਮੇਰਪੁਰੀ ਜੀ
ਅਨੁਸਾਰ ਫੂਲ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮੋਹੜੀ ਗੱਡੀ ਤਾਂ ਕਾਂਗੜ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਈਸੇ ਖ਼
ਜਾ ਚੁਗ਼ਲੀ ਖਾਧੀ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਜਵਾਨ ਉਂ
ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਪਿੰਡ ਆਬਾਦ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੁ
ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਗ਼ੁੱਸਾ ਆਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਫੂਲ ਵਾਲਾ ਥੇਹ ਉਸ ਦਾ
ਚਾਚੂ ਖ਼ਾਂ ਮੰਜ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੇ ਫੂਲ ਵੱਲ ਘੱਲਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਆ
ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਚਾਚੋਆਣੀ ਢਾਬ ਉੱਤੇ ਡੇਰਾ ਕਰਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਕਿ
ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਕੌਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ?

ਫੂਲ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਪਣਾ ਆਦਮੀ ਮਾਝੇ ਚੰਦੂਆਣੇ* ਪਿੰਡ ਵੱਲ
ਕਿ ਮਾਸੜ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਸੱਦ ਲਿਆਵੇ।

ਸੰਜੋਗ ਅਜਿਹਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਝੰਡਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਜਨੇਤ ਵੱਲ ਗਿਅ
ਦਾ ਆਦਮੀ ਉਥੇ ਹੀ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਸਭ ਗੱਲ ਆਖ ਸੁਣਾਈ।

ਝੰਡੇ ਨੇ ਸਾਰੀ ਜਨੇਤ ਪਾਸੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਾਥ
ਸੌ ਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਹਾਂ ਕੀਤੀ। ਸੋ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਘੋੜੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਡੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਫੂਲ
ਤੁਰੇ ਅਤੇ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ ਨੂੰ ਚਾਚੂ ਮੰਜ
ਪਏ।

ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਖ਼ੂਬ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਚਾਚੂ ਖ਼ਾਂ ਮੰਜ ਮਾਰਿਅ
ਹੁਣ ਫੂਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਸੜ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ ਤਦ ਵੱਸਦਾ ਹੈ ਜੋ
ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਰਹੋ। ਸੋ ਝੰਡਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਬਹਿਬਲ ਫੂਲ ਵਿੱਚ ਵੱਸ ਪਏ ਤੇ
ਹੀ ਝੰਡਾ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਬਹਿਬਲ ਨੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕ
ਉਲਾਦ ਮੇਰੀ ਉਲਾਦ ਨੂੰ ਮਤਾਂ ਪਿੰਡੋਂ ਕੱਢ ਦੇਵੇ ਉਸ ਨੇ ਗਿੱਲ ਨਾਮੇ ਆਪ
ਪਿੰਡ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਬਹਿਬਲ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰਾਂ ਫਤੂਹੀ ਤੇ
ਉਲਾਦ ਵੱਸਦੀ ਹੈ ਤੇ ਤੀਜੇ ਪੁੱਤਰ ਕੱਟੂ ਦੀ ਉਲਾਦ ਕੱਟੂ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹੈ
ਗਿੱਲਾਂ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਕੱਟੂ ਨੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ।

---
* ਹੁਣ ਇਹ ਥੇਹ ਹੈ।